

TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLÂM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
ARAP DİLİ VE BELÂGATI BİLİM DALI

**EL-BENDENÎCÎ'NİN KİTÂBÜ'T-TAKFİYESİ VE
SÖZLÜKBİLİM AÇISINDAN DEĞERİ**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

İBRAHİM EMRE ÖZDOĞAN

ANKARA 2023

TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLÂM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
ARAP DİLİ VE BELÂGATI BİLİM DALI

**EL-BENDENÎCÎ'NİN KİTÂBÜ'T-TAKFİYESİ VE
SÖZLÜKBİLİM AÇISINDAN DEĞERİ**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

İBRAHİM EMRE ÖZDOĞAN

TEZ DANIŞMANI

PROF. DR. SONER GÜNDÜZÖZ

ANKARA 2023

TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLÂM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
ARAP DİLİ VE BELÂGATI BİLİM DALI

EL-BENDENÎCÎ'NİN KİTÂBÜ'T-TAKFİYESİ VE SÖZLÜKBİLİM

AÇISINDAN DEĞERİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

TEZ DANIŞMANI
PROF. DR. SONER GÜNDÜZÖZ

TEZ JÜRİSİ ÜYELERİ

Adı ve Soyadı

İmzası

1- Prof. Dr. Soner GÜNDÜZÖZ

2- Doç. Dr. Yaşar DAŞKIRAN

3- Doç. Dr. İbrahim FİDAN

Tez Savunması Tarihi

26.05.2023

T.C.

ANKARA ÜNİVERSİTESİ

Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü'ne,

Prof. Dr. Soner GÜNDÜZÖZ danışmanlığında hazırladığım “EL-BENDENÎCÎ’NİN KÎTÂBÜ’T-TAKFİYESİ VE SÖZLÜKBİLİM AÇISINDAN DEĞERİ (Ankara.2023)” adlı yüksek lisans tezindeki bütün bilgilerin akademik kurallara ve etik davranış ilkelerine uygun olarak toplanıp sunulduğunu, başka kaynaklardan aldığım bilgileri metinde ve kaynakçada eksiksiz olarak gösterdiğimi, çalışma sürecinde bilimsel araştırma ve etik kurallarına uygun olarak davrandığımı ve aksinin ortaya çıkması durumunda her türlü yasal sonucu kabul edeceğimi beyan ederim.

Tarih: 26.05.2023

İbrahim Emre ÖZDOĞAN

ÖZET

el-Bendenîcî'nin Kitâbü't-Takfiyesi ve Sözlükbilim Açısından Değeri isimli tez çalışmamız giriş ve iki bölümden meydana gelmektedir.

Giriş bölümünde; sözlükbilim, sözlükçülük kavramları ve tarihçeleri, Arap sözlükçülüğü, Arap sözlükçülüğü tarihi, Arap sözlükçülüğünde kavram, Araplarda dil malzemesi derlemi ile ilk sözlük soyundan girişimler ve Arap geleneğinde sözlük türlerine yer verilmiştir. Giriş kısmının detaylandırılması; ele alınan eserin türünde öncü olması, hakkında yapılan çalışmaların yetersiz ve eksik olması nedeniyle Arap sözlükçülüğündeki yerinin tespiti noktasına özen gösterilmesi ve sözlükbilim tarih ve atmosferi hakkında edinilecek birikimin eseri anlamlandırmada yararlı olacağı saiki ile gerekçelendirilmiştir.

Birinci bölümde; Kitâbü't-Takfiye'nin yazarı hakkında erişilen tüm kaynaklar incelenip derlenmiş ve eksiksiz olarak aktarılmaya çalışılmıştır. Bunu yaparken de yazarın bilimsel birikim ve yeterliliğinin aktarımına atfedilen önem, eserleri ve hocaları hakkında nakledilenleri özenli ve eksiksiz bir şekilde ele almayı gerektirmiştir.

Çalışmamızın temelini oluşturan ikinci bölümde ise Kitâbü't-Takfiye; konu, yöntem, nüsha, rivâyet, kâfiye ekolündeki yeri, kaynakları, istişhâd biçemi ve morfolojik düzenlilik vb. birçok yönden incelenmiş; tarafımızda yapılan tespitler, eser hakkında yapılan çalışmaların verileri ışığında aktarılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Arap Sözlükçülüğü, el-Bendenîcî, Kitâbü't-Takfiye, Kâfiye Ekolü.

ABSTRACT

This thesis, titled *Kitâb al-Taḳfiya* by al-Bendenîcî and its value in terms of Lexicography, consists of an introduction and two main chapters.

In the introduction, lexicography, lexicography concepts and their history, Arabic lexicography, history of Arabic lexicography, concepts in Arabic lexicography, the corpus of language materials in Arabs and the attempts of the first dictionaries and the types of dictionaries in the Arabic tradition are presented. Elaboration of the introduction; because the work under consideration is a pioneer in its genre and the studies on it are inadequate and incomplete. it is justified that the determination of its place in Arabic lexicography and the knowledge to be gained about the history and atmosphere of lexicography will be useful in making sense of the work.

In the first chapter, all the sources about the author of the *Kitab al-Taḳfiya* have been examined, compiled and tried to be conveyed in full. In doing so, the importance attributed to the transfer of the author's scientific knowledge and competence required careful and thorough consideration of what was conveyed about his works and his teachers.

In the second part, which forms the basis of our work, the *Kitab al-Taḳfiya*; subject, method, copy, narration, place in the rhyme school, sources, style of *istishhad* and morphological regularity, etc. have been examined in many ways; the findings made by us were conveyed in the light of the data of the studies on the work.

Keywords: Arabic lexicography, al-Bendenîcî, *Kitâb al-Taḳfiya*, Rhyme School.

ÖNSÖZ

Dilbilim alanında yapılan çalışmalar; -etkilediği farklı disiplinler ve bunların etkileri göz önüne alındığında- kültürel, düşünsel, bilimsel ve toplumsal vb. birikimin aktarımı konusunda ciddi bir role sahiptir. Bu çalışmaların en önemlileri arasında sözlük çalışmaları ve paralel olarak gelişim gösteren sözlükbilim yer almaktadır. Arap dilinin kendine özel nitelikleri, bu dilde sözlüğe dair yapılan çalışmaları daha da anlamlı ve gerekli kılmaktadır. Bu bağlamda el-Yemân b. Ebi'l-Yemân Ebû Bişr el-Bendenî'nin (ö. 284/897) Kitâbü't-Takfiye'si; yöntemi, konusu, amacı, geçmişi aktarım yönü ve yazıldığı dönem ile özel bir konuma sahiptir. Sözlük alanında kaleme alınmış bu eser, şairler için kolaylaştırıcı bir yöntem olarak kabul gören kâfiye ekolünü benimsemiş; bu doğrultuda kendinden önceki Kitâbü'l-'Ayn ve kendinden sonraki es-Sihâh arasında kapsam ve yöntem farklılıkları bulunan et-Takfiye, tarafımızca incelenmesi gerekli görünen bir eser olmuştur. Bu düşünceden hareketle; üzerinde yeterince çalışılmamış bu eserin ve yazarının birçok farklı yönleriyle tanıtımı ile başta Dîvânü'l-edeb ve es-Sihâh olmak üzere diğer sözlüklerle yapılan karşılaştırmaların, et-Takfiye hakkında genel bir çerçeve çizmesi amaçlanmıştır.

Arap sözlükçülüğü özelinde gerçekleştirilen ve gerçekleştirilmesi hedeflenen leksikoloji soyundan araştırmalara katkı sağlayacağına inandığımız çalışmamızın inşa sürecinde; konunun tespitinden sürecin sonuna kadar çok kıymetli destek, katkı ve yardımlarını eksik etmeyen çok değerli Danışman Hocam Sayın Prof. Dr. Soner GÜNDÜZÖZ başta olmak üzere, ailem ve arkadaşlarım ile süreçteki desteğinden dolayı Cansu AKAYCAN'a teşekkürü bir borç bilirim.

İbrahim Emre Özdoğan

Ankara, 2023

İÇİNDEKİLER

ÖZET	i
ABSTRACT	ii
ÖNSÖZ.....	iii
KISALTMALAR	viii

GİRİŞ

Araştırmanın Amacı	1
Araştırmanın Önemi	1
Araştırmanın Yöntem ve Kapsamı	2
1. Sözlük	3
2. Sözlükbilim ve Sözlükçülük.....	7
3. Sözlük Türleri.....	12

BİRİNCİ BÖLÜM

ARAP SÖZLÜKÇÜLÜĞÜ

1.1. Arap Sözlükçüğü Tarihi.....	18
1.2. Arap Geleneğinde “Sözlük” Terminolojisi.....	20
1.3. Dil Malzemesinin Tespit ve Derlemi	24
1.4. Arap Sözlükçüğünün İlk Çalışmaları.....	31
1.4.1. Garîbü’l-Kur’ân.....	32
1.4.2. Garîbü’l-Hadîs.....	37
1.4.3. Monografik Sözlükler.....	40
1.5. Arap Sözlükçülük Geleneğinde Sözlük Türleri	42
1.5.1. Yapısal Sözlükler.....	42
1.5.2. Anlam Eksenli Sözlükler.....	43
1.5.3. Sistem Bakımından Sözlük Türleri.....	43

1.5.3.1. Taklîbe Dayalı Sistem (Fonetik Sistem).....	44
1.5.3.2. Alfabetik Dizim Sistemleri (Permütatif Sistem).....	47
1.5.3.2.1 Kökün İlk Harfini Dikkate Alan Alfabetik Dizim Sistemi.....	47
1.5.3.2.2 Kökün Bütün Harflerini Dikkate Alan Alfabetik Dizim Sistemi.....	48
1.5.3.2.3. Kökün Son Harfini Dikkate Alan Alfabetik Dizim Sistemi (Kafiye/Takfiye Sistemi).....	50
1.5.3.2.4. Kök ve Ek Harfi Ayrımı Olmaksızın Tüm Harflere Dikkate Alan Alfabetik Dizim Sistemi.....	53
1.5.3.3. Tematik Sistem (Konularına Göre).....	54
1.5.3.4. Kalıp ve Vezin Sistemi (Morfolojik Dizim).....	55

İKİNCİ BÖLÜM

KİTÂBÜ’T-TAKFİYE’NİN YAZARI: EBÛ BİŞR EL-BENDENÎCÎ

2.1. Hayatı ve Kişilik Özellikleri	56
2.2. Doğum Yeri.....	58
2.3. Eserleri.....	59
2.3.1. et-Takfiye fî’l-luga	59
2.3.2. Me’âni’ş-Şi’r.....	60
2.3.3. el-‘Arûz.....	60
2.4. Şiir Yönü	60
2.5. Hocaları ve Öğrencileri.....	64

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

KİTÂBÜ’T-TAKFİYE’NİN ÖZELLİKLERİ VE ÖNEMİ

3.1. Kitâbü’t-Takfiye’nin Konusu ve Yöntemi.....	71
3.2. Kitâbü’t-Takfiye’nin Nüsha ve Râvîleri.....	79
3.3. Arap Sözlükbilim Tarihinde “Kâfiye” Ekolünün Kurucusu Olduğu İddia Edilen Kişi ve Eserler.....	81
3.3.1. Fârâbî ve Dîvânü’l-edeb.....	81

3.3.2. Cevherî ve es-Sihâh	82
3.4. Arap Sözlükbilim Tarihinde “Kâfiye” Ekolünün Kurucusu Hakkındaki Veri ve Değerlendirmeler.....	84
3.4.1. Bendenîcî’nin Kâfiye Sistemini Kullanan İlk Kişi Olduğu Görüşü.....	84
3.4.2. Cevherî’nin Kâfiye Sistemini Kullanan İlk Kişi Olduğu Görüşü.....	87
3.4.3. Fârâbî’nin Kâfiye Sistemini Kullanan İlk Kişi Olduğu Görüşü.....	90
3.4.4. Kitâbü’t-Takfiye’nin es-Sihâh, Dîvânü’l-edeb ve Diğer Sözlüklerle Karşılaştırılması.....	92
3.5. Kitâbü’t-Takfiye’nin Kaynakları ve İstîşhâd Biçemi.....	94
3.5.1. Kur’ân-ı Kerîm.....	95
3.5.2. Hadîs-i Şerîf.....	99
3.5.3. Şiir.....	103
3.5.4. Atasözleri ve Deyimler.....	106
3.5.5. Arap Lehçeleri.....	108
3.5.6. Halîl b. Ahmed ve Diğerlerinden Yaptığı Alıntılar.....	110
3.6. Kitâbü’t-Takfiye’de Câhiliyye Dönemi ve Arap Toplumu.....	114
3.7. Kitâbü’t-Takfiye’de Dil Bilgisi.....	116
3.8. Kitâbü’t-Takfiye’de Morfolojik Düzenlilik.....	117
3.9. Kitâbü’t-Takfiye’de Terim ve Belirli Alanlara Dair Kelime Varlığı.....	120
3.9.1. Kitâbü’t-Takfiye’de Dini Terimler.....	121
3.9.2. Kitâbü’t-Takfiye’de Hayvan İsimleri.....	123
3.9.3. Kitâbü’t-Takfiye’de Bitki İsimleri.....	125
3.9.4 Kitâbü’t-Takfiye’de Yemek İsimleri.....	128
SONUÇ.....	130
EKLER.....	132

EK:	Kitâbü't-Takfiye'nin	Asıl	Nüshasından	Örnek
Sayfalar.....				132
KAYNAKÇA				135

KISALTMALAR

b. : İbn

Bkz. : Bakınız

Çev. : Çeviren

Ö. : Ölüm

t.y. : Basım tarihi yok

thk. : Tahkik eden

v.b. : ve benzeri

Araştırmanın Amacı

Bir dili bilmek, o dilin cümle yapılarını ve kelimelerini bilmeyi gerektirir. Bu edinimlerin sağlanması için incelenmesi ve öğrenime aracılık etmesi gereken kaynaklar, dil bilgisi ve sözlük kitaplarıdır. Sözlükler; dilin nesilden nesile aktarımı, kelimelerin tarihsel süreçte yapı ve kullanım bakımından geçirdiği evreler ve dilin konuşulduğu milletlerdeki etkileri sebebiyle önem arz etmektedir. Özel olarak Arap sözlükçülüğü, Kur'ân'da geçen kelimeleri anlamak ve istiḥād kaynaklarını kullanmak için dil malzemesinin tespiti noktasında yürütülen faaliyetlerle başlamıştır. Birçok kategori ve isimlendirmenin bulunması ile birlikte, alfabetik sisteme göre düzenlenen türlerden biri de “kökün son harfine göre” yapılandır. el-Bendenî'nin *Kitâbü't-Takfiye*'si bu alanda bir ilk olarak kabul edilir. Tür ve kronoloji açısından önem arz eden bu eser, hicri ilk iki asrın birikimiyle gelecek dönemlere ışık tutmuş, son harfe göre düzenlenen sözlükler için bir örnek olmuştur. Bu doğrultuda, bu tez çalışmasındaki amacımız; hakkında az bilgi bulunan eser sahibinin hayatı, eserleri ve diğer özellikleri hakkında var olan verileri derlemek, çalışmanın ana konusu olan *Kitâbü't-Takfiye* eserini birçok yönden ele almak, sözlükbilim ve tarih alanındaki yerini ve önemini tespit etmektir. Dolayısıyla bu çalışma ile hedeflenen, hicri ilk iki asrın kelime anlayışını çalışmak isteyen araştırmacılar için farklı yönlerden müracaat edilecek bir kaynak olmasıdır.

Araştırmanın Önemi

Kitâbü't-Takfiye'nin; alfabetik bir sözlük olması, kökün son harfini temel edinmesi ve bu türde bir ilk olması ona büyük bir önem kazandırmaktadır. Ancak bu eser ve müellifi hakkında kapsamlı bir çalışma yapılmamıştır. Dolayısıyla bu çalışma, söz konusu eser ve müellifi hakkında yapılan çalışmaların derlenmesi, güncel bir değerlendirmeye tabi tutulması ve dilimize kazandırılması noktasında önemli bir başvuru kaynağı olacaktır.

Araştırmanın Yöntem ve Kapsamı

Çalışmamız öncelikli olarak, konusu olan *Kitâbü't-Takfiye*'nin analitik bir gözle taranmasına dayanmaktadır. Eserin sözlükbilim alanındaki yerini tespit etmeyi hedeflemektedir. Tez, bir dil ve sözlük çalışması olduğundan, eserin kaynakları ve açıklama yöntemleri tespit edildikten sonra dile katkıları, dönemine yansımaları ve dönemini aktarımları ile İslamî ilimlere bakışı ve müellifinin hayatı incelenecektir. Bunların yapılması için muasır ve sonraki sözlük çalışmalarının incelenmesi, sözlük ve sözlükçülük tarihi eserlerindeki veri ve bilgilerin derlenmesi gerekmektedir. Öte yandan benzer ve aynı türde yazılmış diğer sözlüklerden örnekler verilerek, bu türde hangi özelliklerin bulunduğu tespit edilip mukayese yapılması, sonuçtan çıkacak anlamı zihinde daha anlaşılır kılacaktır.

GİRİŞ

1. SÖZLÜK

Bir dili meydana getiren öğelerin başında dil bilgisi ve söz varlığı gelir. Canlı bir varlık olarak kabul edilen dilin iki yaşam kaynağı olan dil bilgisi ve söz varlığı, dilbilim çalışmaları içerisinde değerlendirilir. Bu değerlendirme faaliyetine kaynaklık eden unsurlar da sözlükler ve gramer kitaplarıdır. Bu iki temel unsurun tek bir kaynak içerisinde dağınık olarak yer aldığı da görülür.¹

Sözlükler, incelediği dillerdeki söz varlığını kapsamaları, dil örgüsü ve işlevsel rolüne dair enformasyonel yönleri, toplumun bilgi ve eğitim düzeyinin gelişimlerini göstermesi, farklı diller ve bu dillerin sahipleriyle kurulan ilişkilere ışık tutmaları vb. nedenlerle öncelikli olarak başvurulacak bilgi edinme kaynaklarıdır.²

Sözlükler; farklı insan topluluklarının bakış açıları, yaşam şekilleri, âdetleri, dini ve kültürel eğilimleri hakkında fikir sahibi olmak için de en önemli kaynaklardan biridir. Sözlükler bu yönüyle, tarihî birikimi güçlü bir şekilde yansıtmalarıyla geçmişe dair bir kılavuz ve sözcük hazinesi niteliği taşır. Her dilin, söz varlığı ve yapısı hakkında en geniş içeriğe sahip çalışma alanlarıdır. Ulusların kültürel, dini ve sosyal hayattaki gelişim ve değişimlerini anlamak için en güvenilir kaynaklardır.³

Bir dildeki tüm sözcük ve deyimlerin ya da özel olarak belirli bir alandaki sözcüklerin veya belirli bir dönemin kullanımlarının -farklı kategorilendirmelerle- anlamlarını veren, tanımlamalar yapan ya da farklı dillerdeki karşılıklarını konu edinen eserlere sözlük denir.⁴

¹ Emin Eminoğlu, *Türk Dilinin Sözlükleri ve Sözlükçülük Kaynakçası* (Sivas: Asitan Yayınları, 2010) 3.

² Eminoğlu, *Türk Dilinin Sözlükleri ve Sözlükçülük Kaynakçası*, 3.

³ Mehmet Kahraman, "Sözlük Bilim Kuram, İlke ve Yöntemler Üzerine", *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi* 5/8 (Aralık 2016), 3289.

⁴ Kahraman, "Sözlük Bilim Kuram, İlke ve Yöntemler Üzerine", 3290.

Kavramsal olarak “sözlük” kelimesinin ne anlama geldiği, kapsamının ne olduğu, literatürdeki yeri, tarihsel seyri ve hakkında yapılan çalışmaları bilmek; bu alanda ortaya koyulacak düşünce ve yapıtların temel gerekliliklerindendir. Bu nedenle, “sözlük” kelimesini daha anlaşılır kılmak ve sınırlarını belirlemek adına birçok tanım yapılmıştır. Çalışma konumuz olması nedeniyle bu kelime hakkında yapılan farklı tanımları görmek ve bilmek önem arz etmektedir:

“Bir dildeki sözlüksel birimlerin tümünü ya da bir bölümünü, genellikle abecesel düzene, kimi durumlarda da konulara ya da kavramsal alanlara göre tanımları, tanıkları, söylenişleri, kökenleri, kullanımları, dil bilgisi ulamları, eşanlamlıları vb. ya da bir başka dildeki karşılıklarıyla sunan yapıttır.”⁵

Sözlük, bir dilin veya bir bölümünün çoğunlukla ya da muayyen bir zaman dilimi içerisinde faydalanılan kelime ve deyimlerini genellikle abece sırasına, nadiren de konseptlerine göre inceleyip yine aynı dil ile tarif eden, örneklerle îzâh eden ya da farklı dillerdeki karşılıklarının yazılı olduğu kitaptır.⁶

Bir dilin kelimelerini, deyimleri ve atasözlerini genel olarak alfabetik sırayı temel alarak listeleyen, ne anlama geldiklerini inceleyen ve farklı dillerdeki karşılıklarını veren eserdir.⁷

Doğan Aksan, Alman Sözlükbilimcisi Jacob Grimm’in “Bir dilin sözcüklerinin abecesel dizelgesi” şeklindeki tanımını aktardıktan sonra bu tanımlı değiştirmek, sözlük tür ve tiplerini ayrı olarak açıklamak gerekliliği üzerine; özel sözlükleri, uzmanlık alanlarına ilişkin türleri dışarıda tutarak genel bir tanıma varmıştır: Sözlük, bir dilin (veya birden fazla dilin) söz varlığını; sesletim biçimleri ve imlalarıyla veren, bağımsız biçim

⁵ Berke Vardar, *Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü*, (İstanbul: Multilingual Yabancı Dil Yayınları, 2. Basım, 2007) 183.

⁶ Ahmet Topaloğlu - Mustafa Sinan Kaçalın, “Sözlük”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2009), 37/403.

⁷ Mehmet Aydın, *Dilbilim El Kitabı*, (İstanbul: 3F Yayınları, 2. Basım, 2007) 130.

birimlerini temel alarak, diğer cümle unsurlarıyla kurdukları öbeklerle birlikte anlamlarını ve farklı kullanım alan ve türlerini inceleyen bir kelime hazinesi kitabıdır.⁸

Her ne kadar genelgeçer tanımlar “sözlük” kavramına dair bir çerçeve çiziyor olsa da dönem ve yazarlara göre birbirinden farklı özelliklere sahip olan sözlüklerin tam ve eksiksiz bir tanımını yapmak zordur. Bu bağlamda, “Sözlük nedir?” sorusunu ölçülü bir yaklaşımla cevaplamak gerektiğini söyleyen Mehmet Kaynak; insanların bilgi, görgü, gereksinim ve beklentilerinin yanı sıra çeşitli etkenlerle farklılık gösteren bu kelimenin tanımını hakkında şunları kaydetmektedir: Genel nitelikli sözlükler; tıp, edebiyat, felsefe ve fizik vb. sosyal ve pozitif bilim alanlarına ilişkin sözlükler; uzmanlık sözlükleri ve diğer alanlara ilişkin birçok sözlük bulunmasıyla birlikte, bunların birbirinden farklı yöntem ve hedeflerle kaleme alındığı da göz önüne alınırsa “sözlük” hakkında eksiksiz bir tanım oluşturma epey zor bir uğraş görülür.⁹ Ancak elde edilen tanımlar birlikte ele alındığında ortaya birtakım özellikler çıkmaktadır:

Sözlükler; bir dile ait söz varlığını kapsayan, tamamını veya birtakım sözcüklerini inceleyen, sözcüklerin dönemsel kullanımlarını değerlendiren, hem yazılı hem de sözlü dil malzemesi barındıran, sözcüklerin doğru yazım ve söylenişlerini gösteren, bağımsız biçim birimlerini işleyen, sözcüklerin tek başlarına ya da başka öğelerle kurdukları söz öbeklerinin anlamını tespit eden, içerdiği sözcük hazinesini açıklayıp örneklendiren, sözcüklerin diğer dillerdeki karşılıklarını veren, dil bilimsel form ve fonksiyonları hakkında bilgi veren, etimolojik yönlendirmelerde bulunan, dizin bakımından farklılık gösteren kılavuz ve kaynak niteliğinde kitaplardır.¹⁰

Danimarka’nın Aarhus Üniversitesine bağlı Sözlükbilim Merkezi Başkanı Henning John Bergenholtz’un, sözlük kelimesinin tanım ve kapsamına dair

⁸ Doğan Aksan, *Her Yönüyle Dil Ana Çizgileriyle Dilbilim*, (Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1982) 3/77.

⁹ Mehmet Kaynak, “Ana Çizgileriyle Sözlük Bilimi ve Türk Sözlükçülüğü”, *Kafdağı Dergisi* 6/1 (Haziran 2021), 81.

¹⁰ Eminoğlu, *Türk Dilinin Sözlükleri ve Sözlükçülük Kaynakçası*, 4.

değerlendirmeleri de kayda değerdir. Bergenholtz, “sözlük” başlığı taşıyan birçok kaynağın “sözlük” olarak adlandırılmayacağı, yaygın tanıma uymadıkları; başlığında “sözlük” kavramını çağrıştıran bir kelime bulunmamasına rağmen de “sözlük” niteliğinde olduğunda şüphe olmayan birçok kaynağın varlığından söz etmektedir.¹¹

Bergenholtz, makalesinde, eriştiği yedi ayrı tanıma eleştirel şekilde yer verdikten sonra sözlüğün belli başlı gereksinimleri karşılaması gereken bir bilgi aracı olduğunu belirtmenin önemine vurgu yaparak iki temel tanıma ulaştığını belirtir:

- 1- Metin algılama, metin üretim veya çevirisine dair bir yardıma gereksinim duyulduğunda veya sözcük dizisi ya da yalnızca tek bir sözcük hakkında bilgi sahibi olmak hedeflendiğinde müracaat edilen, orijinal meseleler ya da dil unsurlarıyla bağıntılı sözlük maddeleri ile pek çok alan dışı metni de kapsayan leksikolojik başvuru faaliyetidir.¹²
- 2- Metin algılama, metin üretim veya çevirisine dair bir yardıma gereksinim duyulduğunda veya sözcük dizisi ya da yalnızca tek bir sözcük hakkında bilgi sahibi olmak hedeflendiğinde müracaat edilen, orijinal meseleler ya da dil unsurlarıyla bağıntılı sözlük maddeleri ile pek çok alan dışı metni de kapsayan ve her biri bağımsız birer sözlük tarifiyle bağıntılı pek çok sözlükten meydana gelen sözlükbilimsel başvuru çalışmasıdır.¹³

Sözlük kavramının tanımına ek olarak tarihi hakkında da şu hususlar zikredilebilir: Dünyada ilk sözlüğün yazılma yeri, zamanı, dili, yazarı konusunda kesin bir bilgi bulunmamakla birlikte genel olarak insan topluluklarının başka dildeki milletlerle etkileşim kurma ihtiyacının ve ictimai, ekinel, dış siyasetle ilgili, özel olarak da ticari ilişkilerin kaçınılmaz kıldığı uluslararası ilişkiler neticesinde meydana geldiği

¹¹ Henning John Bergenholtz, “Sözlük Nedir?”, çev. Ezgi Corga, *Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi* 10 (Ağustos 2014) 9.

¹² Bergenholtz, “Sözlük Nedir?”, 18.

¹³ Bergenholtz, “Sözlük Nedir?”, 19.

düşünülmektedir. Günümüze ulaşan bilgilere göre, M.Ö. 11. yüzyılda Bawetshi tarafından derlenen hemen hemen 40.000 kelime barındıran Çince sözlük, sözlüğe dair yazılı olan ilk çalışma olarak gösterilmektedir.¹⁴ Bilinen en eski sözlüğün *Urra Hubullu* ismindeki Sümerce Akadca karşılık kılavuzu niteliğindeki 24 tablet olduğu da savunulmaktadır. M.Ö. 2300 yılında Akad İmparatorluğu'nda çalışıldığı farz edilen sözlüğün kalıntıları Suriye'de bulunan "Ebla kalıntıları" arasında ortaya çıkmıştır. Bu sözlük günümüzde, Fransa'daki "Louvre" müzesinde bulunmaktadır.¹⁵

Eski Yunanlılar, "sözlük" kavramını ifade etmek için *lekseis* ve *leksikon*, ansiklopedi niteliğinde eserler içinse *enkyklios paideia*; Latinler "sözlük" için *glossa*, ansiklopedi içinse *encyclopaedia* kelimelerini kullanmıştır.¹⁶ Latince sözlük terimini *dictionirum* kelimesi ile ilk kullanan 1225 yılında John Garland'dır. Günümüzde Almancada *lexikon*, *wörterbuch*; Fransızcada *dictionnaire*, *lexique*, *vocabulaire*; İngilizcede *dictionary*, *lexicon*, *vocabulary* kelimeleri ile karşılık bulan sözlük kavramı, Türk dilinde ilk olarak 1920'li yıllarda Türkmenlerce *sözlik* kelimesi ile ifade edilmiş, 1930'lara kadar Türkiye'de *munzume*, *nisab*, *nazm*, *tuhfe*, *ferheng*, *kâmûs*, *lûgat* ve *nuhbe* isimleriyle karşılık bulmuştur. Ardından Celâl Sahir Erozan tarafından sunulan teklif üzerine "sözlük" kelimesi, sözlüklerdeki yerini almış ve kullanımına başlanmıştır. Arapçada ise *mu'cem* ve *kâmus* kelimeleri sözlük kavramını karşılamak için kullanılmıştır.¹⁷

2. SÖZLÜKBİLİM VE SÖZLÜKÇÜLÜK

Sözlükbilim kavramının tanımı ve özelliklerinden önce, *sözcükbilim* ile farkına değinmek gerekir: Sözcükbilim, dillerdeki söz varlığıyla ilgilenen, bu söz varlığının

¹⁴ Kahraman, "Sözlük Bilim Kuram, İlke ve Yöntemler Üzerine", 3291; Engin Yılmaz, *Sözlük Bilimi Üzerine Araştırmalar* (Ankara: Pegem Akademi, 5. Basım, 2021) 2.

¹⁵ Şükrü Haluk Akalın, "Sözlüğün Tarihi", *Türk Dili ve Edebiyat Dergisi* 98/699 (Mart 2010), 270-271.

¹⁶ Nuray Yıldız, "Eskiçağın Başvuru Eserleri ve Eskiçağ Sözlükçülüğü ve Sözlükleri", *Kebikeç Dergisi* 6 (1998), 190.

¹⁷ Mehmet Ölmez, "Tarihi Türk Dillerinin Sözlükleri", *Kebikeç Dergisi* 6 (1998), 109-110.

niteliklerini inceleyerek birtakım istintaçlarda bulunan bir dilbilim dalıyken sözlükbilim; söz varlığının pratiğine dair bir dilbilim dalıdır.¹⁸

Sözlükbilim, bir dildeki kelime hazinesini sözlük şeklinde ortaya koymakla ilgilenen, bu doğrultuda metotlar ortaya koyarak bunların uygulama biçimlerini gösteren linguistik alanının alt bir dalıdır.¹⁹

Bir başka tarife göre ise sözlükbilim, bir dilde yer alan leksikoloji kümelerini, yani anlambirimlerden sözlükbirim özelliğine sahip olanlar ile gramere dayalı olmayan ve sözlükbirimlerle aynı şekilde muamele edilen birçok birleşimi dilbilim metotlarıyla analiz eden, ayrıca sözlük yapımının teorik problemlerini ele alan daldır.²⁰

Sözlükbilim, dilbilimin uygulamalı dallarından biridir. Önceden hazırlanmış olan sözlükleri farklı yönlerden kategorize edip kural ve metotlar belirler.²¹

Sözlükbilim, sözlük yazımının teorisi ve uygulanması olarak nitelendirilebilir. Daha geniş bir ifade ile, bir dildeki söz varlığını meydana getiren birimleri bir sözlük içerisinde sistemli bir şekilde bir araya getirip anlamlarını açıklarken takip edilecek metotları oluşturan ve uygulayan sözlükbilim, büyük oranda sözcükbilim ve anlambilimin donelerine dayanan bir dilbilim alanı olarak tanımlanır.²²

Sözlük ve diğer referans çalışmalarına dair mesleki faaliyet ve akademik bir alan olarak tanımlanan kavram, dilimize “sözlükbilim” ya da “sözlükçülük” kelimeleri ile girmiştir. İki temel bölümü bulunmaktadır: Leksikolojik pratik veya sözlük üretimi ile sözlükbilim teorisi ya da leksikolojik araştırma.²³ Ancak leksikografinin terimsel tanımı ve Türkçedeki tam karşılığı hakkında bir görüş birliği bulunmamaktadır. Bu terim her ne

¹⁸ Aksan, *Her Yönüyle Dil Ana Çizgileriyle Dilbilim*, 71.

¹⁹ Aksan, *Her Yönüyle Dil Ana Çizgileriyle Dilbilim*, 71.

²⁰ Vardar, *Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü*, 184.

²¹ Aydın, *Dilbilim El Kitabı*, 129.

²² Osman Toklu, *Dilbilime Giriş* (Ankara: Akçağ Yayınları, 2003), 112.

²³ R.K.K. Hartmann - Gregory James, *Dictionary of Lexicography* (Londra: Routledge, 1998), 85.

kadar sözlükbilim ya da sözlükçülük kelimeleriyle karşılaşmaya çalışılıyor olsa da belirli bir kullanım öne çıkmamıştır. Zira bu konu, hakkında yeterince tartışılmamış dilbilim meselelerindedir. Aslına bakıldığında birbirinin yerine kullanıldığı görülen *leksikografi* ve *leksikoloji* kavramları birlikte anılıyor olsa da onlara tanımsal özelliklerini, birbirinden farklı yönleri vermektedir. Leksikoloji, bir sözlüğün kelime hazinesi (tarihi dahil) hakkında yapılan çalışmaların tamamı için kullanılan bir anlambilim terimiyken leksikografi, sözlük yapımının sanatsal ve bilimsel yönüdür. Buna göre; leksikografi, uygulamalı leksikolojinin bir dalı olarak görülebilir. O halde bu alanla ilgilenen *leksikolojist* ise “kelime hazinesi ile ilgilenen kişi” olarak tanımlanır.²⁴

Hartman ve James, leksikografinin iki temel çalışma alanını uygulama ve teori olmak üzere ikiye ayırdıktan sonra onları şu şekilde sınıflandırır: Sözlük araştırması (kuram), tarih, tipoloji, eleştiri, kullanım, sözlük yapımı, alan çalışması, tanımlama, takdimdir.²⁵

Sven Tarp ise leksikografinin çalışma alanlarını şu şekilde sıralar:

- Sözlük ile sosyal ihtiyacın belirli yönleri arasında ilişki, bu ilişkinin yapısı, sözlük kullanımı ve ortaya çıkmış ürünleri kapsar.
- Kategori, kavram, hipotez ve kuramların biçimlerinde temel bulur.
- Sözlük tarihini ve kuramsal zemini oluşmadan önceki entelektüel birikimi içeren sözlükbilim tarihini içerir.
- Metoda katkısı olan özgün düşünceleri içerir.
- Pratiğe yönelik açıklamaları içerir.²⁶

²⁴ David Crystal, *A Dictionary of Linguistics & Phonetics* (New Jersey: Blackwell Publishing, 60. Basım, 2008) 278; Erdoğan Boz, “Leksikografi Teriminin Tanımı ve Türkçe Karşılığı Üzerine”, *Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi* 4 (Nisan 2011), 10.

²⁵ Hartmann - James, *Dictionary of Lexicography*, 86.

²⁶ Sven Tarp, “(Yeni) Bir Sözlükbilim Teorisine İhtiyacımız Var mı?”, çev. Fatih Doğru, *Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi* 9 (Eylül 2014), 59.

Leksikografinin dilbilim alanındaki yerine dair önemli bir görüş de Christian Kay’a aittir. Leksikografinin köhne bir uğraş alanı olup bugün artık “akademik disiplinler alanına yeni katılan üye” olduğunu savunmaktadır.²⁷

Leksikografiye dair yapılan sınır belirleme çalışmalarından şöyle bir sonuç çıkarılabilir: Leksikografi, günümüze kadar “meslek, bilim ve sanat” çizgisinde ilerlemekte olan bir uğraş alanıdır. Ancak bugün, bu kavramın sanatsal yönünden söz etmek pek mümkün değildir. Geçmişte -özellikle manzum olarak- kaleme alınmış sözlük türündeki eserlerin bir sanat yönü olduğu varsayımı bulunsa da günümüzde bu durum ortadan kalkmıştır. Dolayısıyla günümüzdeki leksikografi çalışmalarının meslek ve bilim çizgisinde olup bilimsel niteliğinin ağır bastığını söylemek mümkündür.²⁸

Leksikografi kavramının dilimizde sözlükbilim ya da sözlükçülük kelimeleriyle karşılık buluyor olması, bilimsel dayanağının tam olarak teşekkül etmiş olduğuna dair kesinlik arz etmemektedir. Özellikle “sözlükçülük” kelimesini ilgili kavramı karşılayan bir terim olarak kullananların dayandığı düşünce, leksikografinin bilimden çok sanat dalı, hatta meslek alanı olduğudur. Ayrıca “leksikografi” teriminin dilimize yapılan tercümesi de “sözlükçülük” kelimesi ile yapılmıştır. Bunun yanı sıra, “sözlükbilim” kelimesini ilgili kavramı karşılayan bir terim olarak kullananların dayandığı düşünce ise, bu kelimenin leksikografinin teorik kısmını ya da hem teorik hem pratik olmak üzere iki kısmını da tam bir şekilde karşılayacağıdır. Aksan ise, dilimizde bu iki kelime arasındaki nüansı belirgin kılmak adına, teorik leksikografi için “sözlükbilim”, pratik leksikografi içinde “sözlükçülük” terimini kullanmaktadır.²⁹

²⁷ Christian Kay, *Historical Semantics Historical Lexicography: will the Twain ever meet* (Amsterdam: John Benjamins Publishing Company, 2000), 54.

²⁸ Boz, “Leksikografi Teriminin Tanımı ve Türkçe Karşılığı Üzerine”, 12.

²⁹ Boz, “Leksikografi Teriminin Tanımı ve Türkçe Karşılığı Üzerine”, 12-13; Aksan, *Her Yönüyle Dil Ana Çizgileriyle Dilbilim*, 71-77.

Boz'un, daha önce zikredilen tanım ve açıklamaları ışığında “sözlükçülük” terimine dair yaptığı çıkarsama burada zikre değerdir: “Sözlükçülük terimi; pratik leksikografiye, sözlük tanzim ve yazımına, daha açık bir ifade ile leksikografinin meslekî yönüne karşılık gelebilir. Fakat bu terimin teorik leksikografiyi, sözlüğe dair araştırma; tarih, eleştiri), daha açık bir ifade ile leksikografinin bilimsel yönüne karşılık gelmesi mümkün değildir. Zira “sözlükçülük”, yazım ve düzenleme işleri dışında sözlük satımı ya da sözlük koleksiyonu yapma gibi iş ve meslekleri de anımsatması ihtimali nedeniyle bu kavramın isimlendirilmesinde sorun teşkil eder niteliktedir. Dünyada ve ülkemizde pratik leksikografinin de uzun zamandır bilimsel veriler ışığında icra edildiği de unutulmamalıdır.³⁰

Batıda, leksikografinin bilim-sanat-meslek üçlemesi içinde geçirdiği aşamalar sonucunda külliyen bir bilim dalı olduğu kabul edilmektedir.³¹ O kadar ki leksikografinin, linguistik bir şube yerine bağımsız bir bilim disiplini olarak görülmesi beklenmektedir.³²

Bilimin teoriler üzerine kurulu olduğu ancak zanaatın bir teorisinin bulunmadığı, buna paralel olarak doğa olaylarının teorik bir zemine ihtiyacı bulunurken, eserlerin üretimiyle ilgili bir teori olamayacağı, dolayısıyla sözlükbilimin bir bilim dalı değil, zanaat hatta sanat olduğu da ileri sürülmüştür.³³

Leksikografi kavramının dilimize aktarılırken hangi terimlerin kullanıldığı ve gerekçelerini açıkladıktan sonra, 1932-2016 yılları arasında yayımlanan çalışmalarda bu kavramla ilgili 1003 metin derlenmiş, sonuçlar şu şekilde belirlenmiştir³⁴:

³⁰ Boz, “Leksikografi Teriminin Tanımı ve Türkçe Karşılığı Üzerine”, 13.

³¹ Tarp, “(Yeni) Bir Sözlükbilim Teorisine İhtiyacımız Var mı?”, 59.

³² Boz, “Leksikografi Teriminin Tanımı ve Türkçe Karşılığı Üzerine”, 13.

³³ Henri Béjoint, *The Lexicography of English* (Oxford: Oxford University Press, 2010), 381; Beryl Atkins, *Theoretical Lexicography and its Relation to Dictionary-making*, *Dictionaries: Journal of the Dictionary Society of North America* 14 (1992), 4-29.

³⁴ Eskişehir Osman Gazi Üniversitesi Sözlükbilimi Uygulama ve Araştırma Merkezi (SÖZMER), “Türk Sözlükbilimi Derlemi” (Erişim 14.10.2022).

Terim	Kullanım Sayısı	Metin Sayısı
“sözlükçülük”	238	44
“sözlükbilgisi”	5	5
“sözlük bilgisi”	1	1
“sözlükbilim”	167	34
“sözlükbilimi”	269	30
“sözlük bilim”	15	9
“sözlük bilimi”	78	20
“sözlük yazımı”	22	9

Yukarıdaki tablodan, Türkçe çalışmalarda sözlükçülük, sözlükbilim ve sözlük bilimi terimlerinin diğer kullanımlara kıyasla daha sık kullanıldığı görülmektedir. Kavramın meslek, sanat ve bilim üçgeninde farklı yorumlarına bakıldığında, kullanım farklılığının nedeni anlaşılmaktadır.³⁵

Tanım ve kapsam yorumları zikredildiği üzere; sözlük hazırlama ile buna ilişkin teorik faaliyetler yürütmenin başlı başına bir bilim dalı olup olmadığı konusu, Tarp ve Crystal tarafından olumlu yanıtlanırken Béjoint ve Atkins tarafından olumsuz karşılanmıştır. Söz konusu farklı görüşlerin, alan sınırlarını bulanıklaştırması nedeniyle çok terimliliğin önü açılmıştır.

3. SÖZLÜK TÜRLERİ

Sözlükler, kapsamına ve diziliş metoduna nazaran değişik isimlerle adlandırılıp çeşitlilik gösterirler. Kapsam esasına göre; belirli bir dilin kelime hazinesini ilke kabul ederek derlenen sözlükler, amacına göre, genel ve özel olmak üzere iki ana başlık altında

³⁵ Göksel Sert, “Sözlükbilim Terimleri Üzerine Bir Değerlendirme”, *Uluslararası Disiplinler Arası Dil Araştırmaları (DADA) Dergisi* 3 (Aralık 2021), 64.

toplanır. Genel amaçlı sözlükler, söz varlığını aktarmayı hedeflediği dilin söz varlığının tümünü içermeye iddiasına sahip açıklamalı sözlüklerdir. Diğer başlık olan amacına göre özel sözlükler ise uzmanlık gerektiren alanlara ait terminoloji, deyim ve atasözü gibi sözlüklerdir. Diziliş esasına göre; kavramlar dizini, uyak sözlükleri, tersten alfabetik düzenli sözlükler vb.den oluşur. Bu kategorilendirmelerden bağımsız olarak son yıllarda hazırlanan sözlükler; kullanım bilgileri ve dil bilimsel açıklamalar ile ansiklopedik bir dil kılavuzu haline de gelebilmektedir.³⁶

Sözlüklerin yapısal karmaşıklığı, sınıflandırılması konusunda da farklı yaklaşımların bulunmasına yol açmıştır.³⁷ Bu çalışmanın konusu olan Bendenîcî'nin *Kitâbü 't-Takfiye*'si ve sözlükbilim alanındaki değerini anlamak için, Arap sözlükçülüğü ve özel olarak Arap sözlük türleri temalarından önce genel olarak yapılan sınıflandırmalara değinmenin, ilgili eseri daha anlamlı konumlandırmak saikiyle yararlı olacağını düşündüğümüzden, sözlük türlerine dair sınıflandırmalara yer vermeyi gerekli görüyoruz:

1. Bir ya da birden çok dilin söz varlığını işleme bakımından:

- a) Tek dilli sözlükler
- b) Çok dilli sözlükler

2. Abece (Alfabe) sırasının esas alınıp alınmamış olmasına göre:

- a) Abecesel [Alfabetik] sözlükler
- b) Kavram sözlükleri

3. Ele alınan söz varlığının niteliğine göre:

- a) Genel sözlükler (ortak dil, yazı dili sözlükleri)
- b) Lehçebilim sözlükleri

³⁶ Ahmet Kocaman, "Dilbilim, Sözlük, Sözlükçülük", *Kebikeç Dergisi* 6 (1998), 111; Kahraman, "Sözlük Bilim Kuram, İlke ve Yöntemler Üzerine", 3305.

³⁷ Eminoğlu, *Türk Dilinin Sözlükleri ve Sözlükçülük Kaynakçası*, 5.

- c) Eş anlamlı, eş adlı, ters anlamlı ögeler sözlükleri
- d) Yabancı ögeler sözlükleri
- e) Tarihsel sözlükler
- f) Köken bilgisi sözlükleri (etimoloji sözlükleri)
- g) Uzmanlık alanı sözlükleri (terim sözlükleri)
- h) Argo sözlükleri
- i) Deyim ve atasözleri sözlükleri
- j) Anlambilim sözlükleri
- k) Sanatçı ve metin sözlükleri
- l) Yanlış yerleşmiş öge sözlükleri
- m) Tersine sözlükler³⁸

Aksan'ın yukarıda sıralanan sınıflandırmasının yanı sıra Kocaman, sözlüklerin yöntem ve konularına göre değişik şekillerde sınıflandırılabileceğini belirterek en yaygınlarından biri dediği sıralamayı kaydetmektedir:

- a) Betimlemeli/Kuralcı sözlükler
- b) Eşzamanlı/Artzamanlı sözlükler
- c) Genel/Teknik sözlükler
- d) Genel kullanım/Öğrenim amaçlı sözlükler
- e) Tek dilli/İki ya da çok dilli sözlükler³⁹

Aksan ve Kocaman tarafından derlenen sınıflandırmaların haricinde farklı çalışmalarda da sözlük tasnifi konusu ele alınmıştır. Bunlardan biri de Nadir İlhan'a aittir:

1- İşledikleri ürünler açısından sözlükler:

- a) Yazı dili sözlükleri

³⁸ Aksan, *Her Yönüyle Dil Ana Çizgileriyle Dilbilim*, 77-78.

³⁹ Kocaman, "Dilbilim, Sözlük, Sözlükçülük", 111.

- b) Ağız sözlükleri
- 2- Malzemenin kaydedildiği ortam açısından sözlükler:
 - a) Basılı/Kitabi sözlükler
 - b) Elektronik sözlükler
- 3- Yazılış biçimleri açısından sözlükler
 - a) Manzum sözlükler
 - b) Mensur Sözlükler⁴⁰

Farklı sınıflandırmalar, farklı ölçütler temel alınarak yapılmıştır. Sözlükçülükte görülen gelişmelere göre bu ölçütlerin değiştiği gibi değişeceği de açıktır. Zaman geçtikçe alanı genişleyen, metot ve teknikleri zenginleşen sözlükçülük alanındaki tüm çalışmaları kapsayan bir tasnif ortaya koymak oldukça güçtür. Bunun için şimdiye dek yapılmış tüm sözlüklerin incelenerek, belirlenen ortak özellikler üzerinden tespit edilecek temel ölçütler esas alınmalıdır.⁴¹

Bu konuda Ezgi Aslan'ın kaleme aldığı “Sözlükbilimsel İnceleme Yöntemi: Eser-i Şevket Örneği” adlı makalede, Beryl Atkins ve Michael Rundell'e ait “The Oxford Guide to Practical Lexicography” isimli eserden esinlenerek hazırlanan tablo da burada konuyu açıklayıcı niteliktedir.⁴²:

Konu	Tür
Dil	- Tek dilli - Çift dilli a) Tek yönlü çift dilli

⁴⁰ Nadir İlhan, “Sözlük Hazırlama İlkeleri, Çeşitleri ve Özellikleri”, *Turkish Studies International Periodical For the Languages Literature and History of Turkish or Turkic* 4/4 (2009), 538.

⁴¹ Kaynak, “Ana Çizgileriyle Sözlük Bilimi ve Türk Sözlükçülüğü”, s. 93-94.

⁴² Ezgi Aslan, “Sözlükbilimsel İnceleme Yöntemi: Eser-i Şevket Örneği”, *Turkish Studies International Periodical For the Languages Literature and History of Turkish or Turkic* 12/30 (2017), 42-43; Beryl Atkins - Michael Rundell, *The Oxford Guide to Pratical Lexicography* (Oxford: Oxford University Press, 2008), 24-25.

	b) Çift yönlü çift filli
Kapsam	- Genel amaçlı - Ansiklopedik ve kültürel malzeme - Terminoloji ya da altdiller - Dilin belirli bir alanı (eşdizimler, öbek eylemler, deyimler vb.)
Boyut	- Standart - El sözlüğü - Cep sözlüğü
Ortam	- Basılı - Elektronik - Web tabanlı
Tasarım	- Sözcükten anlama - Anlamdan sözcüğe ve anlama (Aranan kelimenin anlamsal olarak ilintili olduğu diğer kelimeler)
Dil	- Aynı dili konuşan bir grup - İki belirli dili konuşan bir grup - Sözlükte kullanılan dilin dünya çapındaki öğrencileri
Eğitim düzeyi	- Dilbilimciler ve diğer dil uzmanları - Okuryazar yetişkinler - Öğrenciler - Küçük çocuklar - Dil öğrencileri
Kullanım amacı	- Çözümleme a) Sözcüğün anlamını anlama b) Yabancı dilden kendi diline çevirme

	- Şifreleme a) Sözcüğü doğru bağlamda kullanma b) Bir metni kendi dilinden yabancı bir dile çevirme c) Dil öğretimi
--	--

Sonuç olarak; sözlüklerin, paralelinde gelişmesine aracılık ettiği sözlükbilim ile birlikte ciddi bir önemi haiz olduğu açıktır. Bu önemin, hemen her dilde kendini gösterdiğine tanık olmaktayız. Dil öğrenimi, dil aktarımı ve dolayısıyla kültür ve tarih gibi çeşitli unsurların ileriye taşınması, bu bilim dalları kapsamında verilen ürünlere bağlıdır. Bu nedenle sözlük yazım, yapım ve tanıtımına gösterilmiş özenin bağımsız çalışmalarla anlaşılması ve değerlendirmesinin bu alana katkı sunacağı kanaatindeyiz.

BİRİNCİ BÖLÜM: ARAP SÖZLÜKÇÜLÜĞÜ

Arap sözlükçülüğü, tarihi ve kavramsal boyutunun yanı sıra, Arap dilinin oldukça zengin olan kelime birikimini aktarımı konusunda faaliyet göstermesiyle, Arap dilbilim alanında oldukça önemli bir bölümü oluşturmaktadır. Dolayısıyla Arap dilinde kaleme alınmış bir sözlük incelemesi, Arap sözlükçülüğü ile ilgili de birtakım başlık ve bilgilere değinmeyi gerekli kılmaktadır.

1.1. Arap Sözlükçülüğü Tarihi

Araplar, İslâm dininin ortaya çıkmasına kadar genel olarak göçebe bir yaşam benimsemeleri ve okur yazar olmamaları nedeniyle sözlüğe ihtiyaç duymamıştır.⁴³ Bu durum da o zamana kadar düzenli bir sözlük girişim ya da faaliyetinde bulunulmamasına neden olmuştur.

Arap dili; hicrî I. asrın sonunda, Araplara ait yeni bir edebiyat ekolü oluşmadan önce, hızla gelişen fetihlerin bir sonucu olarak fethedilen bölgelerde de konuşulur olması ve bu bölgelerde Arap dilini yeni konuşmaya başlayanların yaptığı hataların Arapları da etkilemesi nedeniyle birçok değişime maruz kalmaya başlamıştır. Böylece Araplar, doğal dil kullanımlarını ihmal etmiş, kelimeleri çarpık anlamlarla kullanmaya başlamış ve İslâm medeniyetine dâhil olan Şam, Fars, Kıptî, Berberî, İspanyol ve Türklerden birçok kelime ve ifadeyi alıntılamıştır. Bu dilsel geçişler; dildeki değişimlerin tek, daha doğru bir ifade ile temel sebebi değildir. Bu sebepleri anlamak için fetheden kesimin dönüştüğü yeni durum incelenmelidir: Araplar, fetihlerden önce basit bir hayat yaşayan göçebeler ya da küçük köy sakinleriydi. Fetihlerden sonra ise kendilerini, her şeyin yeni olduğu farklı bir atmosfer ile lüks ve konforun hâkim olduğu hayatların yaşandığı büyük şehirler içinde buldular. Çok geçmeden yönetimleri altındaki yeni insanlardan öğretiler elde etmeye,

⁴³ Cemal Muhtar, "İslâm'da Sözlük Çalışmaları", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3 (1985), 365.

tutku ve istekle kendilerine yabancı olan sanat ve bilim dallarını öğrenmeye başladılar. Böylece düşünce ve geleneklerinde tam bir değişiklik meydana gelmiş, dilleri de -yarı göçebe hayattan lüksün hâkim olduğu rahat bir medeniyete doğru olan- bu âni geçişten nasibini almıştır. Bunun sonucunda dilleri, bir bakımdan yoksunlaşmış bir bakımdan da zenginleşmiştir. Dilin bir kısmı da, bu süreçte yok olmaya yüz tutmuştur. Bu kısım, göçebe kültüre ait düşünceleri ifade eden kelimelerdir. Ancak bu kelimelerin de hiçbir zaman sık kullanılır olmadığı unutulmamalıdır. Dillerinin üretken özelliği, ihmale uğrayan bu kısım karşısında, önceleri bilgi sahibi olmadıkları nesne ve düşünceleri ifade etmek üzere yeni kelimeler türetebilmelerini ya da eski kelimelerin anlamlarını değiştirebilmelerini sağlamıştır. Ancak Kur'ân dili olması nedeniyle, bu dilin özellikle korunması için hassasiyet gösteren bilim insanları; dilin bozulmasını ve kutsallığının saygısızlığa uğramasını önlemek için dil bilgisi ve sözlük yazımı işini arttırmışlar, bunları konu edinen eserlerinde yaygın hataları ele almışlardır.⁴⁴

Arapların günümüzde Batı medeniyeti karşısında ihtiyaç duymaları gibi Abbâsîler döneminde de; yabancı kültürlerden elde edilen bilimsel birikimin Arapçaya aktarımı, bunun da ötesinde kendilerine ait terminolojik geçmişin kavramsallaştırılması konusunda karşılaşılan büyük zorluk, yeni bilim dalları ve ideolojiler, İslam diyarının genişlemesi ve Araplarca bilinmeyen, her bölgenin kendine ait bitki ve hayvan türlerine sahip olması, Emevîler döneminde bulunmayan divanların oluşturulması, Arapça karşılığı bilinmeyen yeni müzik ezgileri ile Fars ve Rum kökenli enstrümanların ortaya çıkması, her millete ait çeşitli elbise ve yiyecek içecek türlerinin varlığı, bu alanlarla ilgili kelime ve ifadelerin ait olduğu milletlerdeki isimleriyle mi yoksa yeni Arapça kelimelerle mi karşılanacağı problemini doğurmuştur. İşte bu sorunsal, Arap dili sözlüklerinin Abbâsîler döneminde önemsenip çoğalmasını sağlamıştır. Bunun iki temel gerekçesi bulunmaktadır: Arapça

⁴⁴ Reinhart Pieter Anne Dozy, *Tekmilatü'l-me'âcimi'l-'Arabiyye*, çev. Muhammed Selîm Nu'aymî (Bağdat: Dâru'r-raşîd li'n-neşr, 1980), 13-14.

kelimelerin anlamlarındaki genişleme ve yabancı dillerdeki kelimelerin Arapçaya geçmesi.⁴⁵

Sözlük faaliyetlerinin kendisi ile başladığı İslâm dininin temel dayanağı olan Kur’ân-ı Kerîm ile Hz. Peygamber’in (s.a.v.) hadislerinde geçen “savm, kâfir, salât” gibi dini terimler ile “vâlî, dîvân, ehlü’z-zimme” gibi idârî, mâlî ve askerî kavram ve deyimlerin Araplar arasında da temel anlamlarından çıkarak farklı anlamlar ifade eder hale gelmesi, İslâm dini ve İslâmî yönetimin tümleşik bir yapıda anlaşılması ve geleceğe aktarılması için sözlük oluşturma ihtiyacını doğurmuştur.⁴⁶

Dil malzemesini toplamak suretiyle sözlük faaliyetlerinin başlaması temel olarak üç aşamaya ayrılmaktadır. Kelimeler; ilk aşamada herhangi bir sınıflandırma ve düzenleme olmaksızın rastgele, ikinci aşamada konu temelli sınıflandırma yapılarak, üçüncü aşamada ise dilin hemen tüm kelimelerini belirli bir düzen içerisinde kapsayan ve herhangi bir kelimenin anlamını sorgulayan birine kaynaklık edecek nitelikte ortaya çıkmıştır. Bununla birlikte farklı aşamalarda faaliyet gösteren bilginlerin aynı zaman diliminde bulunması da mümkündür. Dolayısıyla bunlar birbirinden bağımsız olmayıp kronolojik olarak birbirini takip eden evreler değildir.⁴⁷

1.2. Arap Geleneğinde “Sözlük” Terminolojisi

Arapçada, günümüzde “sözlük” kelimesi ile karşıladığımız terim, belirli birtakım isimlerle anılınca dek belirli bir kelime ile özel bir kullanıma sahip değildi. Ancak günümüz tanımına uygun amaçlarla kaleme alınan eserler; -içerdiği kelimelerin konusunu temel alarak- “kitâbü’l-ibil, kitâbü’l-hayl ve kitâbü’l-garîb” ya da -amacını konu alarak-

⁴⁵ Ahmed Emîn, *Duha’l-İslâm* (Kâhire: Matba’atü’l-i’timâd, 1933), 313-314.

⁴⁶ Muhtar, “İslâmda Sözlük Çalışmaları”, 365.

⁴⁷ Ahmed Emîn, *Duha’l-İslâm*, 302; Nevin Karabela, “Cevherî ve Sözlük Bilimine Katkıları”, *Uluslararası Türk Dünyasının İslamiyete Katkıları Sempozyumu*, ed. İsmail Hakkı Göksoy – Nejdet Durak (Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2007), 631.

“mu‘cem, keşşâf ve kamûs” gibi isimlendirmelerle yazılmıştır. Bu eserler de kavram ansiklopedileri ve sözlük niteliğindedir.⁴⁸

Arap dilinde “sözlük” kavramını karşılamak üzere öncelikle *mu‘cem*, sonraları *kâmûs* kelimeleri kullanılmıştır. Mu‘cem sözcüğü, ‘ucme kelimesinden türemiştir. Bu kelime de, “açıklama yapmak”, “açıkça ifade etmek” anlamlarına gelen *beyân* ve *ifsâh* kelimelerinin tersine, “konuşmadaki kapalılık ve belirsizlik” anlamına gelmektedir. ‘Ucme kelimesi bu anlamıyla “dildeki lüknet ve kişinin maksadını ifade edememesi” demektir. Arap dilini konuşamadıkları için Araplara maksatlarını anlatamayanlara verilen “‘acem” ismi de, kelimenin bu anlam yönünden kaynaklanmaktadır. Zaman geçtikçe Arapların okuma yazma bilmemelerinden hareketle kendileri için de kullanılmaya başlanmıştır.⁴⁹

Çalışmamızın temelini oluşturan kavramlardan olması nedeniyle, “mu‘cem” sözcüğünü açıklarken ifade edilmesi gereken bir nokta da, kelimenin kökü olan “‘ucme” sözcüğünden türeyen farklı kalıptaki kelimelerin paralel anlamlarıdır. Örneğin; “istif‘âl” kalıbında çekimlenmiş “isti‘cam” sözcüğüne, “aczinden dolayı susmak, maksadını ifade edememek” anlamları verilmiştir. Buna bağlı olarak, alfabedeki harfler için kullanılan “hurûfu’l-mu‘cem” kalıbı, “isti‘cam” sözcüğüne yüklenen anlama paralel olarak kullanılmıştır. Bununla birlikte “mu‘cem” kelimesinin kendisi ile çekimlendiği “müf‘al” kalıbının master⁵⁰ ya da ism-i mef‘ûl olarak kabul edilmesi, aslında “kapalılık” anlamına gelen kelimenin, “if‘âl” kalıbından türemiş olmasına bağlı olarak “izâle” ve “selb” anlamlarına gelebileceği anlamına gelmektedir. Bu da “‘i‘câm” sözcüğünün “kapalılık” anlamına geldiği gibi “kapalılığın giderilmesi” anlamına da gelebileceğini

⁴⁸ Ahmed Abdulgafûr ‘Attâr, *Mukaddimetü’s-Sihâh* (Beyrût: Dâru’l-‘ilmi li’l-melâîyn, 3. Basım, 1984), 50; Soner Gündüzöz, Arap Sözlük Bilimi ve Sözlük Çalışmaları, *İslâm Medeniyetinde Dil İlimleri Tarih ve Problemler*, ed. İsmail Güler (İstanbul: İSAM Yayınları, 2015), 23.

⁴⁹ Gündüzöz, *Arap Sözlük Bilimi ve Sözlük Çalışmaları*, 23-24.

⁵⁰ Hüseyin Nassâr, *el-Mu‘cemu’l-‘Arabî*, (Kâhire: Dâru Mısır li’t-tibâ’a, 4. Basım, 1988), 9.

göstermektedir.⁵¹ Zira Arap dilinde bazı kelimeler aynı lafzı taşıdığı halde iki zıt anlama da gelebilmektedir.⁵² Bu açıklamalara göre, “i‘câm” kelimesinin temel anlamının zıddı olarak “kapalılığı gidermek” anlamına da gelmesi, bu mastardan türeyen “mu‘cem” kelimesinin de “lafız ve anlam kapalılıklarının giderildiği çalışmalar” paydasında dilimizdeki “sözlük” kavramına karşılık geleceği anlaşılmaktadır. Bu açıdan düşünüldüğünde; alfabe harfleri için kullanılan “hurûfu’l-mu‘cem” ifadesinin, kendileriyle anlamların ifade edildiği kelimelerin oluşturulması nedeniyle bu ismi aldığı anlaşılmaktadır.

“Mu‘cem” kelimesinin sözlükbiliminde terim olarak kullanılması, çoğunlukla alfabe harfleri temel alınarak hazırlanmış olan ve dilin söz varlığını açıklayan sözlük türündeki eserlere isim olmasıyla başlamıştır. Bu isim altında hazırlanıp, alfabe harfleri yerine ses ya da konu temelli hazırlanan sözlükler de bulunmaktadır.⁵³ “Mu‘cem” kelimesinden, bir terim olarak Arap sözlükbiliminden önce hadis ilminde istifade edilmiş; Buhârî (ö. 256/870) tarafından, “‘alâ hurufi’l-mu‘cem” başlığı ile Bedir Savaşı’na katılanların isimleri alfabetik olarak sıralanmıştır.⁵⁴ Hadis ilminde kitap içerisindeki başlıklandırmalarda kullanılmasından öte, müstakil olarak eserlere isim olarak verilmesi ise, ilk kez ‘Alî b. Sa‘îd el-‘Askerî (ö. 300/912), Ebû Ya‘lâ Ahmed b. Müsenna (ö. 307/919), Ebû’l-Kâsım el-Begavî (ö. 317/929) ve Ebû’l Hüseyin b. Kânî’nin (ö. 351/962)⁵⁵ aynı isimli “Mu‘cemu’s-sahâbe” isimli kitaplarında görülmektedir. Bu gibi eserlerde geçen “mu‘cem” kavramı ile kastolunan, hadislerin sahâbe, şeyh, bölge vb.’e göre düzenleniş olmasıdır. Çoğunluk ise bu eserlerin hece harflerine göre sıralanması ile

⁵¹ Mahmûd Süleymân Yâkût, *Zâhiratü’t-tahvîl fî’s-siyegi’s-sarfiyye* (İskenderiye: Dâru’l-ma‘rifeti’l-câmi‘iyye, 1985), 90; Gündüzöz, *Arap Sözlük Bilimi ve Sözlük Çalışmaları*, 24.

⁵² Ebû’l-Feth ‘Osmân b. Cinnî el-Mevsilî el-Bağdâdî, *Sırru sinâ’ati’l-‘Arab* (Şam: Dâru’l-kalem, 2. Basım, 1993), 1/37-38; Muhammed b. Kâsım Muhammed b. Beşşâr el-Enbârî, *el-Ezdâd fî’l-luga* (Kâhire: el-Matba‘atü’l-Hüseyniyyetü’l-Mısriyye, 1907), 2-3.

⁵³ Gündüzöz, *Arap Sözlük Bilimi ve Sözlük Çalışmaları*, 24.

⁵⁴ Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail el-Buhârî, *el-Câmi‘u’s-sahîh* (Beyrût: Dâru İbn Kesîr, 2002), “Megâzî”, 13; Gündüzöz, *Arap Sözlük Bilimi ve Sözlük Çalışmaları*, 24-25.

⁵⁵ Nassâr, *el-Mu‘cemu’l-‘Arabî*, 11.

oluşturulmuştur. Taberânî'nin (ö. 360/971) sahâbe isimleri hakkında yazmış olduğu *el-Mu'cemü'l-kebîr* bu isim ve dizimin örneklerinden biridir.⁵⁶ Bunlardan sonra “mu'cem” kelimesi dilbilim alanında da kullanılmaya başlanmıştır.

Dilbilim alanında yazılan eserlerde “mu'cem” kelimesinin ilk kez yer alması, İbn Fâris'in (ö. 395/1004) *Mu'cemü mekâyîsi'l-luga* ve Ebû Hilâl el-'Askerî'nin (ö. 400/1009) *el-Mu'cem fî bakiyyeti'l-eşyâ* isimli, kullanılmayan kelimeleri ele aldığı kitaplarda görülmektedir.⁵⁷

“Mu'cem” kelimesi, bahsi geçen hadis ve dilbilim eserlerinin ardından hicrî IV. yüzyıldan sonra yaygınlaşmaya başlamıştır. Mu'cem kelimesi dışında, “sözlük” kavramını karşılamak üzere kullanılan kelimelerden biri de “kâmûs”tur. Grek kökenli bir kelime olan “kâmûs”, “okyanus” anlamına gelmektedir. Kâmûs kelimesinin terim olarak kullanımı ise, Fîrûzâbâdî'nin (ö. 817/1415) sözlüğüne mecaz olarak “*el-Kâmûsü'l-muhîr*” ismini vermesi ile başlamıştır. Müellifin verdiği bu ismin anlamı “oldukça geniş okyanus”tur. Sonraları bu sözlüğün kullanımı çoğalınca, ona “kâmûs” denmesi ile yetinilmesi, kelimenin kavramsallaşmasına katkıda bulunmuştur. Bu kullanım şöhret bulmuş ve dilbilimsel eserler için kullanılan “mu'cem” sözcüğünün eş anlamlısı haline gelmiştir.⁵⁸

Dilbilimin modern Arap terminolojisindeki oluşum ve kullanımı, etkisi düşük olsa da Tahtâvî (ö. 1873) ve çağdaşları ile başlamıştır. Yeni kelimelere terminolojik anlamlar yüklenmeye başlanmıştır. İşte bu kelimelerden biri de “kâmûs”tur. Bir sözlüğün özel ismi iken, dilbilim alanının bu tür eserlerinin tamamına işaret eden genel bir kavram haline

⁵⁶ Ebû 'Abdillâh Muhammed b. Ca'fer b. İdrîs el-Kettânî el-Hasenî, *er-Risâletü'l-müstetrafe li-beyânî meşhûri kütübî's-sünneti'l-müşerreffe* (Kâhire: Mektebetü'l-külliyâtî'l-Ezheriyye, t.y.), 101.

⁵⁷ İsmail Durmuş, “Sözlük”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2009), 37/398; Mahmûd Fehmî el-Hicâzî, “Sözlük Yapımında Modern Akımlar”, çev. A. Kâzım Ürün, *Nûsha Şarkiyat Araştırmaları Dergisi* 3/8 (Şubat 2003), 158; Gündüzöz, *Arap Sözlük Bilimi ve Sözlük Çalışmaları*, 25.

⁵⁸ Nassâr, *el-Mu'cemu'l-'Arabî*, 11.

gelmiştir.⁵⁹ “Kâmûs” kelimesinin denizin ortası anlamına gelmesi ve Arapların dillerindeki mecaz zenginliğinin denizin uçsuz bucaksız oluşuna benzetilmesi arasında da bağlantı kurulmuştur. İşte bu gibi nedenlerle; denizin gürültülü ve dalgalı haline bakılarak, cömert, bilgin kişi ya da eserlere deniz anlamına gelen بحر kelimesi kullanılagelmiştir. Ebû Hayyân’ın (ö. 745/1344) bir tefsir eseri olan *el-Bahru’l-muhît* ile Ebû’l-Fezâil Radiyyüddîn’in (ö. 650/1252) Cevherî’nin *es-Sihâh* isimli eserinin tertibini esas alan bir sözlük olan *el-‘Ubâbü’z-zâhir ve’l-lübâbü’l-fâhir* eserleri bunun örneklerindendir. ‘Ubâb ise deniz dalgası anlamına gelmektedir.⁶⁰

Sözlüklerin, söz varlığına dair çalışmaları anlamına gelen “sözlük bilimi”, Arap dil biliminde “‘ilmü’l-luga, mu‘cemiyyât ve me‘âcim” isimleriyle karşılanmaktadır.⁶¹ Buna karşılık sözlük tür ve yapımını inceleyen bilim dalı ise “sînâ’atü’l-mu‘cem” ifadesi ile karşılanmaktadır.⁶² Bununla birlikte Arap leksikografisi ya da Arap leksikolojisi dendiğinde, klasik anlamı ile akla “‘ilmü’l-luga” geliyor olsa da, bu kavramın Batıda kullanıldığı anlamı ile leksikografi ya da leksikoloji veya Arap filoloji ve sözlük bilimi ile belirleyici bir tanımı bulunmamaktadır.⁶³ Çünkü “‘ilmü’l-luga”, “sözlükbilim”den ziyade “dilbilim” için kullanılmaktadır.⁶⁴

1.3. Dil Malzemesinin Tespit ve Derlemi

Sözlük yapımının beş aşamasından⁶⁵ ilki olarak kabul edilen derleme işleminin konusu olan dil malzemesi, sözlükçünün bir araya getirip düzenleyeceği ve türev, telaffuz

⁵⁹ Mahmûd Fehmî Hicâzî, *el-Üsûsü’l-lugaviyyetü li-‘ilmî’l-mustalah* (Kâhire: Mektebetü garîb, 1993), 217.

⁶⁰ İbrâhîm b. Ahmed b. Râşid es-Sâmerrâî, “Me’a’l-mu‘cemâti’l-lugaviyyeti’l-kadîme”, *Mecelletü’l-buhûsi’d-dirâsâti’l-‘Arabiyye* 15 (1988), 6.

⁶¹ Durmuş, “Sözlük”, 398.

⁶² Ceylânî Bû’âfiye, “‘ilmü sînâ’ati’l-me‘âcim; mefhûmuhû ve kazâyâhu”, *Dirâsât Edebiyye* 16 (Aralık 2013), 55-57; Gündüzöz, *Arap Sözlük Bilimi ve Sözlük Çalışmaları*, 26.

⁶³ Julie Scott Meisami-Paul Starkey (ed.), *Encyclopedia of Arabic Literature* (Londra: Routledge, 1998), 468.

⁶⁴ Ramazan Demir, “Arap Dilinde Fıkhu’l-luga ve ‘ilmü’l-luga’ Terimlerinin Kullanımı, Tanımı, Konusu ve Gayesi”, *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 13/23 (Haziran 2011), 184.

⁶⁵ Diğer aşamalar sırasıyla; ana kelimelerin belirlenmesi, dizini, anlam açıklamaları ve önsöz yazımı.

vb. özelliklerini ekleyerek açıklamalarda bulunacağı kelime ve söz birimleridir. Bu derleme faaliyeti, sözlüklerin dizin ya da temalarına göre farklılık göstermektedir. Bu nedenle kapsamı; hedefi, üslûbu, hedef kitlesi vb. göre değişkenlik gösterir.⁶⁶

Eski Arap dili sözlüklerinde, dil malzemesi derleme faaliyetleri -günümüzde de üzerine eklenerek süregelen- şu üç yöntemin takibiyle gerçekleştirilmekteydi:

- Halîl b. Ahmed'in (ö. 175/791) "Kitâbü'l-'Ayn" ismini taşıyan sözlüğünde gerçekleştirdiği, kullanılıp kullanılmadığı gözetilmeksizin kelimelerin aritmetik hesabına dayalı miktar arayışı ve tüm kelimeleri kapsamayı hedefleyen akılcı ve matematiksel⁶⁷ bir yaklaşım,
- Ağzdan ağıza, dil bilginlerinden rivayet,
- Önceki âlimlerin sözlük ve sözlük dışı eserlerinden alıntı.⁶⁸

Kelimelerin sözlükleri oluşturan temel unsur olduğu düşünüldüğünde, kelimeleri oluşturan her ögenin de sözlüklerin potansiyel bileşeni olduğu anlaşılmaktadır. Bu bileşenler ise; fonem, morfoloji ve semantiktir. Bu üç bileşenin bulunması, kelimenin dört özellik kazanmasını sağlar: fonetik oluşum, kelime yapısını anlamaya yarayan morfolojik nitelik, dili konuşan toplumun kullanıldığı amaca uygun anlamlandırma, bir alt türe ait olma (isim, fiil, sıfat, zarf, edat vb.).⁶⁹

Dil malzemesinin ne olduğunu ve ne doğrultuda kullanıldığını anlamının yanı sıra, bu sürece dair ilk çalışmalar, ilk çalışanlar ve gelişim seyri tarihi hakkında da bilgi sahibi olmak, Arap sözlükçülüğünü daha iyi kavramak için önem arz etmektedir. Kur'ân-ı Kerîm'de anlamı kapalı bazı kelimeleri iyice anlayabilmek ve şiirleri dile dair deliller

⁶⁶ Hayat Lişheb, *el-Mu'cemü'l-'Arabiyyi'l-hadîsi beyne't-taklîdi ve't-tecdîdi* (Setif: Ferhât 'Abbâs Üniversitesi, Dil ve Edebiyat Fakültesi, Yüksek Lisans Tezi, 2011), 73; 'Alî Mahmûd es-Sarrâf, "Usûlü'l-mu'cemi'l-'Arabî", *el-Mecelletü'l-Ürdüniyyetü fi'l-lugati'l-'Arabiyyeti ve Âdâbihâ* 9/4 (Aralık 2013), 172.

⁶⁷ Tevfik Rüştü Topuzoğlu, "el-Halîl b. Ahmed, Hayatı, Şahsiyeti ve Eserleri", *Şarkiyat Mecmû'ası* 8 (Aralık 2011), 160.

⁶⁸ es-Sarrâf, "Usûlü'l-mu'cemi'l-'Arabî", 172.

⁶⁹ es-Sarrâf, "Usûlü'l-mu'cemi'l-'Arabî", 186-188.

olarak kullanabilmek gibi amaçlarla dil malzemesinin tespiti ile ilgili çalışmalar, hicrî I. asır kabul edilmek üzere erken dönemden itibaren başlamıştır. Hicrî II. asırda büyük bir gelişim göstermiş, hicrî IV. asra dek devam etmiştir. Ardından Basra, Kûfe ve Bağdat gibi dil ekol merkezlerinin etkisi yaygınlık göstermiştir. Bu çalışmaların gerekçesi olarak, Kur'ân-ı Kerîm'in net ve sahih bir şekilde anlaşılması ile şiirlerin delil kabul edilebilmesi dışında; dini, dilsel ve siyâsî bir dizi amaç bulunmaktadır. Bu amaçları gerçekleştirmek için; Basra, Kûfe ve Bağdat gibi dil ekol merkezlerinde bulunan bedevîlerin varlığıyla yetinilmemiş, dillerinin bozulmamış olduğuna inanılan bazı kabilelere ulaşip, birikimlerini derlemek üzere “bâdiye” ismi verilen kırsal bölgelere bilim gezileri yapılmıştır. Bu gezi edinimlerinin kapsamı, dil malzemesine dair lafızların alınmasıyla kalmamış; bağlama göre farklı kullanımları da kaydedilmiştir.⁷⁰

“Şiirlerin Arapların bilgi arşivi olduğu” düşüncesinden hareketle, Arapların kültür birikiminin başka milletlerle karışmış şehirlerde değil, dillerini korumuş “bâdiye”de aranması fikri, Kur'ân'ın nüzûlünden sonra da, şiir birikiminin önem kaybetmemesini sağlamıştır. Böylece Kur'ân'daki birtakım kelimelerin anlaşılmasındaki zorluk ve bu zorluğu giderme çabalarında başvuru kaynaklar, Arap şiirinin, dolayısıyla da “kelâmü'l-‘Arab” olarak tabir edilen ilim dalının bir malzeme kabul edilerek derlenmesi gerekliliğine katkıda bulunmuştur.⁷¹

Dil malzemesinin toplanması ve işlenmesi sırasında şiire atfedilen önem göz önüne alındığında, şâir ve kâbile divanlarının yalnızca şiirlerin bir araya getirilmesi olarak görülemeyeceği anlaşılmaktadır. Zira bu türden derlemeler, aynı zamanda kelime

⁷⁰ Yûsuf Emerîr, “Cem‘u'l-lugatî'l-‘Arabîyyeti ve neş‘etü'l-me‘âcim”, *el-Mecelletü'l-akâdîmiyyetü li'l-ebhâsi ve'n-neşri'l-ilmî* 16 (Ağustos 2020), 647-653; Sa'îd el-Efgânî ed-Dimeşkî, *Min târihi'n-nahv* (Dimeşk: Dâru'l-fikr, 1978), 65.

⁷¹ Ebû'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî es-Süyûtî eş-Şâfiî, *el-İtkân fî 'ulûmi'l-luga*, (Beyrût: Müessesetü'r-risâle nâşirûn, 2008), 258; Gündüzöz, *Arap Sözlük Bilimi ve Sözlük Çalışmaları*, 26-27.

açıklamaları olmaları yönüyle sözlükler için malzeme niteliği taşıyan birer hazine ve ilkel sözlükler olarak değerlendirilebilir.⁷²

Bâdiyenin dil malzemesi derlemesinde temel olduğu inancı, hicrî III. asrın başlarında da kuvvetini yitirmemiştir. Ancak bu faaliyet sırasında, malzeme alınan kişilerin hangi özelliklere sahip olması gerektiği konusuna da önem verilmiştir. İbn Dureyd'in naklettiği üzere; Asma'î'nin Dariyye korusundan birtakım çocuğun okuduğu recez ölçüsündeki şiirden alıntı yaptığını gören yaşlı bir adamın “Kıt akıllı bacaksızların sözlerini de mi yazıyorsun?” demesi bu önemin bir tezahürüdür.⁷³

Derleme için bâdiyenin neresine gidilip hangi kabilelerden dil malzemesi alınacağı da tartışma konularındandır. Ebû Nasr el-Fârâbî (ö. 339/950), bâdiyedekilerin sahip olmaları gereken dört özelliği vurgulamaktadır: Kabalık anlamına gelen *cefa* ve yabanîlik anlamına gelen *tevahhuş*, yabancı etkilere kapalılık ile dik başlılık ve boyun eğmeme. Ardından bu kabilelerin isimlerini; Kays, Temîm, Esed, Tay ve Hüzeyl olarak sıralamıştır. Bu kabileler Arap dilinin en çok nakledildiği topluluklardır. Diğer kabilelerden ise Arap diline dair yapılan alıntılar kısıtlıdır. Zira diğerleri, lafız almak bakımından dik başlı olmanın zıddına Habeş, Hint, Fars, Süryânî, Şam ve Mısır dilleri ile çabuk kaynaşmışlardır.⁷⁴

Sözlüğe konu olacak kelime ve ifadelerin seçimini konu edinen derleme faaliyetlerinin kimden ve nerede yapılacağına ek olarak, taranacağı zaman dilimi de tartışma konusu olmuştur. Bu zaman dilimi belirleme fikrinden hareketle, hicrî II. asrını kapsayan dönemde, “konuşmalarının fasih kabul edildiği birtakım kabile isminden oluşan referans listeleri” oluşturulmuştur. Bu listelerin kriteri, dış etkilere kapalı oldukları kabul

⁷² Nassâr, *el-Mu'cemu'l-'Arabî*, 25-26.

⁷³ Ebû'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî es-Süyûtî eş-Şâfiî, *el-Müzhir fî 'ulûmi'l-luga* (Beyrût: el-Mektebetü'l-'Asriyye, 1987), 1/140.

⁷⁴ Ebû Nasr Muhammed b. Muhammed b. Tarhan b. Uzlûğ el-Fârâbî et-Türkî, *Kitâbü'l-hurûf* (Beyrût: Dâru'l-meşrik, 1986), 147.

edilen kabilelerin; harflerin telaffuzu ya da kelimelerin anlam ve kullanımlarında hata etmek anlamına gelen *lahn*⁷⁵ ve yabancı etkiler anlamına gelen ‘*ucme*’den uzak kabul edilmeleridir.⁷⁶ Genel görüş, câhiliye döneminde tüm lehçelerin üzerinde teknik ve edebî bir lehçenin var olduğudur. Bu ortak dilin, teknik bir olgu olsa da bütün lehçelerce beslendiği açıktır.⁷⁷

Harflerin birbirinin yerine kullanılması ya da birbirine katılarak okunması şeklindeki dil kusurlarından olan Rabî’a kabilesinin *keşkeşe*, Hevâzin kabilesinin *keskese* ve Kays kabilesinin *tedaccu* gibi özelliklerden arınmış olan Kureyş lehçesinin, bu teknik dilin beslendiği yegâne lehçe olduğu da yaygın görüşlerdendir. Buna bağlı olarak; dil malzemesinin alındığı mekân konusunda, daha çok Kureyş ve Kureyş’e coğrafi olarak yakın yerler temel alınmış, dilin geçerliliği için gerekli görülmüştür.⁷⁸

Lahn ve ‘ucme gibi dil kusurlarından korunmuş olduğuna inanılan kabilelerin Arap yarımadasının dışındaki faaliyetleri göz önünde bulundurulduğunda, bu kabilelerin dillerini ne kadar ve nasıl korudukları da ayrı bir tartışma konusudur. Buna rağmen dil geleneğinin benimsemiş olduğu görüş, en fasîh olanın Kureyş lehçesi olduğu, Kur’ân’ın da bu lehçe üzere indiğidir. Ancak, lehçe ve dillerin İslâm öncesi dönemde bile oldukça karışmasının, Kur’ân’ın belirli bir lehçeye indirgenemeyeceğini gösterdiğini iddia eden aksi görüşler de bulunmaktadır. Dolayısıyla Kur’ân’ın hangi lehçe ya da lehçeler üzere indiği konusu, dil malzemelerinin de hangi kabilelerden alınabileceği hakkında referans olma özelliği taşır hale gelmiştir.⁷⁹

⁷⁵ Şahabettin Ergüven, “Arap Dilinde Lahn’ın Ortaya Çıkışı ve İlk Görüntüleri”, *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6/11 (Haziran 2007), 160.

⁷⁶ Gündüzöz, *Arap Sözlük Bilimi ve Sözlük Çalışmaları*, 28.

⁷⁷ Carl Brockelmann, *Târîhu’l-edebi’l-‘Arabî*, çev. Abdülhalîm Neccâr, (Kâhire: Dâru’l-Ma’ârif, 5. Basım, 1977), 42.

⁷⁸ Ebû’l-Feth Osmân b. Cinnî el-Mevsilî el-Bağdâdî, *el-Hasâis* (Şam: Dâru’l-kütübi’l-Misriyye, 1952), 2/11-12; Gündüzöz, *Arap Sözlük Bilimi ve Sözlük Çalışmaları*, 28.

⁷⁹ Temmâm Hassân, *el-Luga beyne’l-mi’yâriyye ve’l-vasfiyye* (Kâhire: ‘Âlemü’l-kütüb, 2001), 76-78; *İslâm Medeniyetinde Dil İlimleri Tarih ve Problemler*, 29.

Ebû Hâtim es-Sicistânî (ö. 255/869) Kur'ân'ın; Kureys, Temîm, Ezd, Hüzeyl, Hevâzin, Rebî'a ve Sa'd b. Bekr lehçeleri üzere indiği görüşündedir. Yukarıda belirtilen çıkarsama ile es-Sicistânî'nin bu görüşü birlikte düşünüldüğünde, dil malzemesinin hangi kabilelerden alınabileceği de anlaşılmaktadır. İbn Kuteybe ise (ö. 276/889) buna karşıt görüş olan, Kur'ân'ın yalnızca Kureys lehçesi üzere indiğini savunmaktadır.⁸⁰ Ancak Kur'ân'da çeşitli yer ve kabilelere ait altmış dört farklı lehçenin varlığını ispat eden modern çalışmalar da bulunmaktadır.⁸¹

Hicrî 132-230 yıllarını kapsayan tedvin döneminde, lafzının doğruluğundan ya da cümle içinde kullanıldığı için anlamından emin olunmayan sözcükler nedeniyle, bunların ayrıştırılması için büyük bir çaba harcanmış; sahih-fasih, zayıf-münker ve radî-mezmum gibi ayrımlarla fesahat, belirli lehçelerle ilişkilendirilmiştir. Böylece, fasih görülmeyen lehçelerin dilde delil olamayacağı değerlendirilmiştir. Dolayısıyla derleme faaliyetlerinin sınırı daha da belirgin hale gelmiş, sınırlarda bulunan Arap kabilelerinden, coğrafi yakınlıkları sebebiyle başka milletlerin dillerinden etkilenmeleri ihtimaline karşı dil malzemesi alınmamıştır.⁸²

Dil malzemesi seçiminin zaman boyutu hakkında, sözlükler ve istiştatta kullanılacak malzemenin, genel görüşe göre hicrî II. asrın yarısına kadarki dönemde olmasıyla sınırlandırılmıştır. Zaman ya da mekân bakımından açıklanan özelliklere sahip olmayan her yapı ve kelime *müvelled* olarak nitelendirilmiş, buna bağlı olarak da söz konusu mekânlara ya da zaman dilimine ait olmayan hiç kimseden dil malzemesi alınmamıştır. Dolayısıyla “tedvin” dışında kalan dönem, müvelled yapı ve kelimelere atfen *tevlid* çağı olarak kabul edilmiş ve dışlanmıştır. Dil malzemesi almanın geçerli görüldüğü ve görülmediği dönemler arasındaki fark “el-Mu'âsara hicâb” ilkesi ile

⁸⁰ es-Süyûtî, *el-İtkân*, 108.

⁸¹ Gündüzöz, *Arap Sözlük Bilimi ve Sözlük Çalışmaları*, 29.

⁸² Emîn, *Duha'l-İslâm*, 300-301; 'Abdüssabûr Şâhîn, *Dirâsât lugaviyye* (Beyrût: Müessesetü'r-risâle, 2. Basım 1986), 62.

yerleşik hâle gelmiştir. Bu ilke, çağdaş olmanın malzeme almaya engel olduğunu ifade etmektedir. Bu ilke ve görüşler; konumuz olan sözlükbilim açısından değerlendirildiğinde derleme faaliyetlerinin, toplanan malzemenin zaman sınırlaması sonucu erken bir dönemde yapıldığını ve genel görüşe göre belirlenen hicrî II. asırdan sonraki sözlük çalışmalarında çağdaş edebiyat ürünlerine daha dikkatli yaklaşıldığı söylenebilir.⁸³

Yabancı kelimelere karşı takınılan bu uzak tutumun kaynağı olan tartışmaların dilbilim temelinden uzaklaştığı da görülmektedir. Bunun bir sonucu olarak da “asâletü’l-‘Arabiyye” isimli bir öğreti oluşmaya başlamıştır.⁸⁴ Böylece müvelled tabir edilen kelime ve dil yapılarının sözlüklere alınmaması düşüncesi yaygınlık kazanmıştır. Bu düşünce, ancak Fîrûzâbâdî ile aşılmıştır. Günümüzde de bazı dilbilim âlimleri, yabancı dillerden Arapçaya geçen kelimeleri, dil varlığı için tehlike olarak görmemektedirler. Zira onlar, asıl tehlikenin sentaks ve morfoloji alanlarındaki olası bozulmalarda olduğu görüşündedirler.⁸⁵

Derleme malzemesinin temeli olan dil varlığı, önceleri zaman ve mekân olarak belirli bir sınıra sahipken, zamanla mevcut bilgilerin birbirine kıyası ile sistemli bir hal almış ve ölçünlü bir yapıya evrilmiştir. Gramer kuralları ile sınırları belirlenmiş olan Arapça, hicrî II. asırdan sonra üstün edebiyat diline kaynaklık etmiştir. Bu bağlamda; Kisâî (ö. 189/804), Ferrâ (ö. 207/822), Ebû ‘Ubeyde Ma‘mer b. Müsennâ (ö. 209/824) ve Asma‘î (ö. 216/831) gibi dilciler, Arap dilinin Hârûnreşîd dönemindeki kalkınmasına paralel olarak, bedevî dilinin “ideal dil” ve “üstün örnek” olduğunu kabul etmiştir.⁸⁶ Standart hâle getirilen bu dilin dışında kalan hiçbir yeni kullanım kabul görmemiştir. Bu dışarıda kalan kelimeler ise yapı özelliklerine göre; redî‘, mezmûm, münker, garîb, şâz,

⁸³ Gündüzöz, *Arap Sözlük Bilimi ve Sözlük Çalışmaları*, 30.

⁸⁴ Mustafâ Sâdık er-Rafîi, *Târîhu âdâbi’l-‘Arab* (Kâhire: Mektebetü’l-îmân, t.y.), 1/117.

⁸⁵ Hasan Zâzâ, *Kelâmu’l-‘Arab min kazâyâ lugati’l-‘Arabiyye* (Beyrût: Dâru’n-nehda, 1976), 89; Gündüzöz, *Arap Sözlük Bilimi ve Sözlük Çalışmaları*, 31.

⁸⁶ Johann Fück, *el-‘Arabiyye dirâsât fî’l-luga ve’l-lehecât ve’l-esâlib*, çev. Abdülhalîm Neccâr (Kâhire: el-Merkezü’l-kavmî li’t-terceme, 2014), 85.

zaîf, şevârid, hûşî, nevâdir ve metrûk gibi başlıklarla sınıflandırılarak “kaybolmuş” ya da “kalitesiz” oldukları belirtilmiştir.⁸⁷

1.4. Arap Sözlükçülüğünün İlk Çalışmaları

Dil malzemesini toplamak suretiyle sözlük faaliyetlerinin başlamasının temel olarak üç aşamaya ayrıldığını zikretmiştik. Kelimeler; ilk aşamada herhangi bir sınıflandırma ve düzenleme olmaksızın rastgele, ikinci aşamada konu temelli sınıflandırma yapılarak, üçüncü aşamada ise dilin hemen tüm kelimelerini belirli bir düzen içerisinde kapsayan ve herhangi bir kelimenin anlamını sorgulayan birine kaynaklık edecek nitelikte ortaya çıkmıştır. Bununla birlikte farklı aşamalarda faaliyet gösteren bilginlerin aynı zaman diliminde bulunması da mümkündür. Dolayısıyla bunlar, daha önce ifade edildiği üzere birbirinden bağımsız olmayıp kronolojik olarak birbirini takip eden evreler değildir.⁸⁸

İlk aşamanın, fasih kabul edilen kabilelerin yaşadığı ve “bâdiye” tabir edilen yerlerde gerçekleşmesi, ilk ağızdan kaynağı dinleme olarak tabir edilen *semâ*’, sonraları yerini önceki literatürden faydalanmayı ifade eden ve genel olarak bâdiyeye gitme gerekliliğini ortadan kaldıran *iktibas* ve *tercihe* bırakmıştır. Bunun sebebi, ilgili dönemden sonra yazıya geçirilmiş bir literatür varlığıdır. İkinci olarak, hicrî ilk iki asırda bedevîler ve bâdiyeye atfedilen değerin, zaman içerisinde örselenmesidir.⁸⁹

Arap sözlükçülüğünün ilkleri söz konusu olduğunda; Arap sözlükbiliminin ilk aşamasının Halîl b. Ahmed el-Ferâhidî, ikinci aşamasının ise Asma’î ve Ebû Zeyd mimarlığında gelişim gösterdiği görüşü tutarlı değildir. Zira Halîl b. Ahmed öncesi de dahil olmak üzere, her dönemin farklı enginlikte öncü çalışması olduğu görülmektedir. Örneğin Halîl b. Ahmed’in hocası olan Ebû Hayret el-A‘râbî (ö. 153/770), Arap kültür

⁸⁷ es-Süyûtî, *el-Müzhir*, 214-225.

⁸⁸ Karabela, “Cevherî ve Sözlük Bilimine Katkıları”, 631.

⁸⁹ Fück, *el-‘Arabiyye dirâsât fî’l-luga ve’l-lehecât ve’l-esâlib*, 153-154.

birikiminde yer alan haşerelerin isimlerini derlediği bir kitap olan *Kitâbü'l-haşerât*'ı yazmıştır.⁹⁰

Arap sözlükçülüğüne dair ilk nüvenin, kişisel derlem faaliyetleri ile ortaya çıktığı söylenebilir. Bu bireysel çalışmalar zamanla daha dizgesel ve ortaklaşa hâle gelmiştir. Burada, sözlük tür ve örneklerinden önce, konu temelli sözlük girişimleri sayılabilecek garîbü'l-Kur'ân, garîbü'l-hadîs ve monografik sözlüklere ilişkin gelişim sürecinin zikredilmesi uygundur. Ancak bu çalışmaların sözlükçülüğe dair ilk hareketler olarak sınıflandırılabilir olması, genel anlamı ile sözlüklerin daha ileriki bir tarihte ortaya çıkmaya başladığı anlamına gelmemektedir. Zira garîbü'l-Kur'ân ve garîbü'l-hadîs çalışmalarına kronolojik olarak paralel ilerleyen bağımsız sözlük çalışmaları da bulunmaktadır. Öte yandan Kur'ân ve hadise dair garîb çalışmalarına ek olarak, çoğunluğu fıkıh eksenli olmak üzere farklı İslâmî ilimler alanlarında da benzer sözlükler telif edilmiştir. Buna örnek olarak; İsmâ'îl b. Yahyâ el-Müzenî'nin (ö. 264/877) *el-Muhtasar* isimli eseri üzerine yazılan, Ebû Mansûr Muhammed el-Herevî'nin (ö.370/980) *ez-Zâhir fî garîbi'l-elfâz* ismini taşıyan sözlük ile Ebü'l-Feth el-Mutarrizî'nin (ö. 610/1213), yine kendisine ait *el-Mu'rib fî lugati'l-fıkh* isimli eserini yeniden gözden geçirip düzenlediği, kısaltma ve eklemeler yaptığı *el-Mugrib fî tertîbi'l-Mu'rib*⁹¹ isimli eserler verilebilir. Garîb kelimeler ile ilgili Kur'ân ve hadis çalışmalarını öncelikle ve ayrı başlık altında zikretmemizin sebebi ise Arap düşüncesinin ilk ilmî hareketleri olmalarıdır.

1.4.1. Garîbü'l-Kur'ân

Müşkilü'l-Kur'ân ve garîbü'l-Kur'ân çalışmaları, Arap düşüncesine ilişkin ilk ilim hareketleridir. Burada garîbü'l-Kur'ân ile kastedilen, Kur'ân-ı Kerîm'de farklı Arap kabilelerinin lehçelerinden birçok sözcük bulunuyor olmasından kaynaklı bir

⁹⁰ Gündüzöz, *Arap Sözlük Bilimi ve Sözlük Çalışmaları*, 33.

⁹¹ M. Sadi Çöğenli, "Mutarrizî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2020), 31/376.

kapalıdır.⁹² Bu kapsamda faaliyet gösteren birçok âlim “garîb”⁹³ olarak kabul edilen kelimeleri⁹⁴, Kureyş lehçesinden olmamaları nedeniyle, “zihinlere yerleşmemiş kelime” anlamına gelen “garîbü’l-efhâm” şeklinde açıklamış, dolayısıyla bir kelimenin “garîb” olup olmadığı konusunda Kureyş lehçesi referans edinilmiştir. Ancak bu türden kelimelerin “garîb” kabul edilmesinin tek nedeni, Kureyş lehçesine ait olmamaları değildir. Bunun dışında; ilgili kelimelerin *muarreb* olmaları, bazılarının İslâm ile sözlük anlamı dışında dini birer terim anlamı taşır hâle gelmesi veya kelimenin sözlükteki anlamı ile cümle içinde kullanıldığı anlamın birbirinden farklı olması da bu nedenler arasındadır.⁹⁵

Nispeten anlamı kapalı olan birtakım müşkil ya da garîb kelimelerin açıklanması zorunluluğu, erken dönemde ortaya çıkmıştır.⁹⁶ Hadisler için de geçerli olan bu durumun aşılması çabaları sürecinde Arap şiirinden kapsamlı şekilde faydalanılmıştır. ‘Abdullâh b. ‘Abbâs’ın (ö. 68/687-88) bu alana dair çabaları, “garîbü’l-Kurân” olarak tabir edilen bu alanda öncü bir kişilik sayılmasını sağlamıştır. ‘Abdullâh b. ‘Abbâs’ın derslerinde bulunan iki isim olan Nâfi‘ b. Ezrak ve Necde b. ‘Âmir’in kendisine sorulan sorulara verdiği cevaplar, onun garîb kelimeler özelinde dil konusundaki temel dayanağının öncelikle şiir sonra da Arap meseli olduğunu göstermektedir. Arap sözlükçülüğünde de önemini hâlen koruyan bu iki alanın, İbn ‘Abbas tarafından yapılan açıklamalarda örnekleme uygun görülmeleri, onların Arapların dil birikim unsurları olduğunu ispatlar niteliktedir.⁹⁷

⁹² İsmail Cerrahoğlu, “Tefsirde Atâ b. Ebî Rabâh ve İbn Abbâs’tan Rivayet Ettiği Garîbü’l-Kur’ânı”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 22/1-2 (Haziran 1978), 22; Sadreddin Gümüş, “Garîbü’l-Kur’ân Tefsirinin Doğuşu”, *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5-6 (1987), 10-11.

⁹³ Çok az kullanılması sebebiyle mânası kolayca anlaşılmayan kelime.

⁹⁴ Hüseyin Elmalı-Şükrü Arslan, “Garîb”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1996), 13/374.

⁹⁵ Ali Bulut, “Kur’ân Filolojisiyle İlgili Üç İlim Dalı ve Bu Dallarda Eser Veren Müellifler”, *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 12/12-13 (Nisan 2001), 394.

⁹⁶ Gümüş, “Garîbü’l-Kur’ân Tefsirinin Doğuşu”, 9-26.

⁹⁷ es-Süyûtî, *el-İtkân*, 258-281.

Arap sözlükçülüğündeki ilim hareketlerinin başlangıç faaliyetlerinden kabul edilen garîbü'l-Kur'ân çalışmalarında verilen eserleri zikretmek, konunun târîhî seyrini anlamak için faydalı olacaktır: Süyûtî, *Sahîfetü 'Alî b. Ebî Talha* isimli bir kaynağa dayanarak İbn 'Abbâs'ın birtakım kelime açıklamalarına yer vermiştir. Ancak 'Alî b. Ebî Talha tariki ile İbn 'Abbâs'tan rivayet olunan “*Sahîfetü 'Alî b. Ebî Talha*” isimli eser tam hali ile günümüze ulaşmamıştır. İbnü'l-Münzir (ö. 318/930) ve İbn Ebî Hâtim (ö. 223/837)'in, tefsirlerinde bu sahifeden nakillerde bulunduğu görülmektedir.⁹⁸ Ayrıca Abdullah b. 'Abbâs'a ait Garîbü'l-Kur'ân isimli eser Ahmet Bulut tarafından tahkik edilmiş ve basılmıştır. Bunun dışında Zeyd b. 'Alî (ö. 122/740) ve Ebân b. Tağlîb (ö. 141/758)'e de garîbü'l-Kur'ân'ı konu edinen birer kitap isnat ve rivayet edilmiştir. Çoğu günümüze ulaşmamış olsa da kesin olan, garîbü'l-Kur'ân'a dair çalışmaların hicrî II. asrın ilk yarısı ile birlikte başladığıdır.⁹⁹

Garîbü'l-Kur'ân alanında birçok eser verilmiş olduğu bilinse de bunların çoğu günümüze ulaşmamıştır. 'Alî b. Hamza el-Kisâî ve Ebû Ca'fer b. el-Mukrî'ye isnat edilen kitaplar da bu türdendir. Ayrıca İbn 'Abbâs'a ait olduğu genel kabulüne göre “*Garîbü'l-Kur'ân*”ın da el-Mukrî'ye nispet edildiği olmuştur.¹⁰⁰ Eserde bazı sûreler atlanmış olsa da kelimelerin ait olduğu lehçelerin belirtilmesi ve anlamının o lehçeye göre verilmesi sebebiyle önem arz etmektedir. İçerikte Kureyş lehçesine ait kelimelerin de yer alması, kullanımı az olan Kureyş lehçesine ait kelimelerden de anlam açıklamasına ihtiyaç duyulanlar olduğunu göstermektedir.¹⁰¹

⁹⁸ Ebû Bekir Muhammed b. İbrâhîm b. Münzir en-Neysâbü'rî, *Kitâbu tefsiri'l-Kur'ân* (Riyâd: Dâru'l-meâsîr-el-Medinetü'n-Nebeviyye, 2002), 1/61, 88, 104; İbn Ebî Hâtim, *Tefsiru'l-Kur'ânî'l-azîm* (Riyâd: Dâru'nezzâr, 1997), 1/299,332 - 22/371

⁹⁹ Nurdan Mendeş - Vehbi Karakaş, “Garîbü'l-Kur'ân Literatüründe İbn Hişâm'ın Yeri ve Râgıb el-İsfahânî'nin el-Müfredât'ıyla Mukayesesi”, *Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5 (Ekim 2015), 47-48.

¹⁰⁰ Ahmet Bulut, “Kur'ân'a Dair Eserler”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4/4 (Ocak 1992), 134.

¹⁰¹ Nurdan Mendeş - Vehbi Karakaş, “Garîbü'l-Kur'ân Literatüründe İbn Hişâm'ın Yeri ve Râgıb el-İsfahânî'nin el-Müfredât'ıyla Mukayesesi”, 48.

Hicrî II. asırda garîbü'l-Kur'ân alanında kaleme alınan eserler arasında; Ebû Rûk 'Atiyye b. el-Hâris el-Hemedânî el-Kûfî et-Tâbiî'nin *Garîbü'l-Kur'ân*'ı, Muhammed b. es-Sâib el-Kelbî el-Kûfî (ö. 146/763)'nin *Garîbü'l-Kur'ân*'ı ve Ebû Feyd Muerric b. 'Amr es-Sedûsî (ö. 195/810-811)'nin *Garîbü'l-Kur'ân*'ı dönem eserleri arasında sayılmaktadır.¹⁰²

Hicrî III. asırda ise Ebû Muhammed Yahyâ b. Mübârek el-Yezîdî (ö. 202/817), Nadr b. Şümeyl (ö. 203/818), Ebû 'Ubeyde Ma'mer b. Müsennâ, Asma'î, Ahfeş el-Evsat Sa'îd b. Mes'ade (ö. 215/830), Ebû 'Ubeyd Kâsım b. Sellâm (ö. 224/838), İbn Kuteybe ve Sa'leb (ö. 291/903) garîbü'l-Kur'ân konusunda eser veren isimlerdendir.¹⁰³

Hicrî IV. asra gelindiğinde ise; Ebû Tâlib Mufaddal b. Seleme (ö. 308/920), İbn Dureyd (ö. 321/933), Ebû Zeyd Ahmed b. Sehl el-Belhî (ö. 322/933), Muhammed b. 'Osmân el-Ca'd (ö. 322/933), Niftâveyh (ö. 323/934) ve Muhammed b. 'Uzeyz es-Sicistânî (ö. 330/941) konuyla ilgili eser kaleme alan isimler arasında sayılmaktadır. Sayılan isimlerden es-Sicistânî'nin *Nüzhetü'l-kulûb fî garîbi'l-Kur'ân* adını taşıyan eseri günümüze ulaşmıştır. Yazım metodunu konu edinen bir mukaddime içermeyen eser, kelimelerin ilk harfleri esas alınarak düzenlenmiştir. İlk harf de bâb temelli olarak meftuh, mazmum ve meksur olarak ayrılmış, diğer iki harfe itibar edilmemiştir. İlk harfle başlanılan kelimeler de belirli bir sıra gözetilmeksizin rastgele verilmiştir.¹⁰⁴

Hicrî V. asır garîbü'l-Kur'ân yazarları arasında; V. asrın başlarında hayatta olan Ebu'l-Kâsım el-Huseyn b. Muhammed Râgıb el-İsfehânî (ö. 502/1108), Ahmed b. Muhammed el-Merzûkî (ö. 431/1039), Mekkî b. Ebî Tâlib el-Kaysî (ö. 437/1045),

¹⁰² Nurdan Mendeş-Vehbi Karakaş, "Garîbü'l-Kur'ân Literatüründe İbn Hişâm'ın Yeri ve Râgıb el-İsfehânî'nin el-Müfredât'ıyla Mukayesesini", 48.

¹⁰³ Gündüzöz, *Arap Sözlük Bilimi ve Sözlük Çalışmaları*, 35.

¹⁰⁴ Nassâr, *el-Mu'cemu'l-'Arabî*, 36.

Muhammed b. Yûsuf Kadartâbî (ö. 453/1061), Abdülvâhid b. Ahmed el-Melîhî (ö. 463/1071) gibi âlimler yer almaktadır.¹⁰⁵

Garîbü'l-Kur'ân alanında yazılan eserlerin en önemlilerinden biri de Râgıb el-İsfahânî'nin *el-Müfredât fî garîbü'l-Kur'ân* isimli çalışmasıdır. Bu eserde, Kur'ân-ı Kerîm'de bulunan garîp niteliğindeki sözcükler, alfabetik olarak sıralanmıştır. Verilen kelimelerin yalnızca lugat anlamları değil, mecâz ve kinâyeye dayalı kullanımlarına da değinilmiştir.¹⁰⁶ Kur'ân'ı anlamının yolunun, kelimelerinin anlamını bilmek olduğunu belirten İsfahânî¹⁰⁷; kelimeleri maddeler halinde açıklamış, kelime ile ilgili âyetlere, hadislerle, atasözlerine, deyim ve şiirlere yer vermiştir. İşte bu yönleriyle *el-Müfredât*; konuları, yöntemi ve kapsamı ile öne çıkmış ve alanında yazılan en güzel eserlerden biri olarak kabul edilmiştir.¹⁰⁸

Râgıb el-İsfahânî'den sonra da devam eden garîbü'l-Kur'ân çalışmalarından, Ebû Hayyân el-Endelûsî'nin *Tuhfetü'l-erîb*'i ile Ebü'l-Hasen el-Mardîni'nin (ö. 750/1349) *Behcetü'l-erîb fî beyâni mâ fî kitâbillâhi mine'l-garîb*'i çok az bir kısmı günümüze ulaşan eserlerdendir. Ebû Hayyân'ın söz konusu eserinde az da olsa Cevherî'nin (ö. 400/1009'dan önce) usûlune uyum sağladığı görülmektedir. Kelimelerin ilk ve son harflerine göre dizinlemiş, orta harflere itibar etmemiştir. Dizindeki bir diğer özellik ise yalnızca kök harfler dikkate alınıp, zâid harflerin önemsenmemesidir.¹⁰⁹

Hicrî IX. yüzyılın garîbü'l-Kur'ân eser ve yazarları da; Zeynüddîn el-'Irâkî'nin (ö. 806/1404) *Elfiyye fî garîbi'l-Kur'ân*'ı, Ahmed b. Muhammed Hâim el-Mısırî'nin (ö.

¹⁰⁵ Nassâr, *el-Mu'cemu'l-'Arabî*, 36.

¹⁰⁶ Ebü'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed b. el-Mufaddal er-Râgıb el-İsfahânî, thk. Safvân 'Adnân ed-Dâvedî, *el-Müfredât fî garîbi'l-Kur'ân* (Riyâd: Dâru'l-meâsir-el-Medinetü'n-Nebeviyye, 4. Basım, 2009), 595.

¹⁰⁷ el-İsfahânî, *el-Müfredât fî garîbi'l-Kur'ân*, 54.

¹⁰⁸ Ebü't-Tâhir Mecdüddîn Muhammed b. Ya'kûb b. Muhammed el-Fîrûzâbâdî, thk. Muhammed Mısırî, *el-Bulga fî terâcimi eimmeti'n-nahv ve'l-luga* (Şam: Dâru sa'dî'd-dîn, 2000), 122; Ebû Abdillâh Bedrüddîn Muhammed b. Bahâdîr b. 'Abdillâh et-Türkî el-Mısırî el-Minhâcî ez-Zerkeşî eş-Şâfiî, thk. Muhammed Ebü'l-Fadl İbrâhîm, *el-Burhân fî 'ulûmi'l-Kur'ân* (Beyrût: Dâru ihyâi'l-kütübi'l-'Arabiyye, 1957), 1/291.

¹⁰⁹ Nassâr, *el-Mu'cemu'l-'Arabî*, 38-39.

815/1412) *et-Tibyân fî tefsîri garîbi'l-Kur'ân*'ı ile Makrîzî'nin (ö. 845/1442) *Garîbü'l-Kur'ân*'ı şeklinde sıralanabilir.¹¹⁰ Ayrıca İbnü'l-Hâim'in ilgili eserinde es-Sicistânî'nin eserini temel aldığı açıkça görülmektedir.¹¹¹

1.4.2. Garîbü'l-Hadîs

Sözlükçülük faaliyetlerinde öncü eserlere konu olan türlerden biri de garîbü'l-hadîs çalışmalarıdır. Garîbü'l-hadîs alanı; hadislerden anlamı kapalı olan bölümleri tespit ederek açıklamayı hedefleyen bir disiplindir. Bunun da hadisi daha doğru anlamaya yardımcı olacağı düşünülmüştür.¹¹² Garîbü'l-Kur'ân'a nispetle tedvin hareketleri sonradan başlayan “garîbü'l-hadîs” alanında verilen ilk eser, ‘Abdullah b. ‘Abbâs’a nispet ediliyor olsa da kendisine, aynı dönem âlimlerine ya da öğrencilerine ait bir garîbü'l-hadîs çalışması bulunmamaktadır.¹¹³ Bununla birlikte âlimlerin çoğu, ilk garîbü'l-hadîs çalışmasının Ebû ‘Ubeyde Ma‘mer b. Müsennâ’ya ait olduğu görüşündedir. Bu görüş ise İbnü'l-Esîr’e dayanmaktadır.¹¹⁴ Ancak bunun aksi yönünde de görüşler bulunmaktadır. Örneğin; İbnü'n-Nedîm, garîbü'l-hadîs alanındaki ilk eserin Ebû ‘Ubeyde’ye değil, Ebû ‘Adnân ‘Abdurrahmân b. ‘Abdullâh es-Sûlemî’ye ait olduğunu savunmaktadır.¹¹⁵ Bu görüşlerle birlikte; Ebû ‘Ubeyd Kâsım b. Sellâm’ın *Garîbü'l-hadîs*’i, düzensiz ve eksik garîbü'l-hadîs çalışmalarına karşın konuyu sistematik olarak ele alması yönüyle öne çıkmaktadır. Bu nedenle; ilk garîbü'l-Kur'ân ve garîbü'l-hadîs çalışmaları konu temelli sözlük girişimleri sayılabilecek olsa da, belli bir sisteme sahip olması özelliği ile konularına göre sınıflandırılmış ilk sözlük olarak kabul edilebilir.¹¹⁶ Kırk yıl üzerinde çalışılmış bir eser olduğu söylenen Ebû ‘Ubeyd Kâsım b. Sellâm’ın *Garîbü'l-Kur'ân*’ı;

¹¹⁰ Nassâr, *el-Mu‘cemu'l-‘Arabî*, 39.

¹¹¹ Nassâr, *el-Mu‘cemu'l-‘Arabî*, 40.

¹¹² Mennâ’ Halîl Kattân, *Mebâhis fî ‘ulûmi'l-hadîs* (Kâhire: Mektebetü vehbe, 5. Basım, 2007), 76.

¹¹³ Gündüzöz, *Arap Sözlük Bilimi ve Sözlük Çalışmaları*, 37.

¹¹⁴ Ebû’s-Seâdât Mecdüddîn el-Mübârek b. Esîrüddîn Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî, *en-Nihâye fî garîbi'l-hadîs ve'l-eser* (Dammam: Dâru İbn Cevzî, 2000), 11.

¹¹⁵ Nassâr, *el-Mu‘cemu'l-‘Arabî*, 42.

¹¹⁶ Gündüzöz, *Arap Sözlük Bilimi ve Sözlük Çalışmaları*, 38.

müsnet metodu üzere yazılmış, hadis ve senedin ardından kelime açıklamaları verilmiştir.¹¹⁷

Hemen hiçbirini günümüze ulaşmamış olan diğer garîbü'l-hadîs eserlerinin yazarları arasında; 'Amr b. Ebû 'Amr b. Şeybânî (ö. 231/845), İbnü'l-'Arabî (ö. 231-845), 'Alî b. Mugîra el-Esrem (ö. 232/846), Abdülmelik b. Habîb b. Süleymân es-Sülemî (ö. 238/853), Ebû Ca'fer Muhammed b. 'Abdillâh b. Kâdim (ö. 251/865), Muhammed b. Habîb (ö. 345/956) gibi isimler yer almaktadır.¹¹⁸

Ebû 'Ubeyd Kâsım b. Sellâm'ın *Garîbü'l-hadîs* isimli eserine almadığı kelimelerin toplanmasıyla oluşan, Ebû Muhammed 'Abdullâh b. Müslim b. Kuteybe ed-Dîneverî'nin telif ettiği ilk eserlerden kabul edilen ve dîni terim açıklamalarına yer verilen *Garîbü'l-hadîs* isimli kitap, hadislerdeki kelimelerin incelenmesi ve dilbilimsel analizlere değinilmesi açılarından Ebû 'Ubeyd'in eserinden ayrılmaktadır. Zira Ebû 'Ubeyd, açıklamalarında fikhî bir yönelim içerisindedir.¹¹⁹

Neredeyse tamamı kaybolan, hicrî III. ve IV. asrın diğer garîbü'l-hadîs yazarları arasında; Ebû 'Abdillâh Muhammed b. 'Abdisselâm b. Sa'lebe el-Huşenî el-Kurtubî (ö. 286/899), Ebü'l-'Abbâs Muhammed b. Yezîd b. 'Abdilekber b. 'Umeyr el-Müberred el-Ezdî es-Sümâlî (ö. 286/899), Sa'leb ismiyle bilinen Ebü'l-'Abbâs Ahmed b. Yahyâ b. Zeyd b. Yesâr (Seyyâr) eş-Şeybânî (ö. 291/904), Ebü'l-Hasen Muhammed b. Ahmed b. İbrâhîm (Muhammed) b. Keysân en-Nahvî el-Bağdâdî (ö. 299/911), Ebû Muhammed Kâsım b. Sâbit b. Hazm el-Endelüsî es-Sarakustî (ö. 302/914-15), Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasen b. Düreyd el-Ezdî el-Basrî (ö. 321/933), Ebû Bekr Muhammed b. el-Kâsım b. Muhammed el-Enbârî (ö. 328/940) gibi isimler yer almaktadır.¹²⁰ Bu bağlamda, hicrî

¹¹⁷ Zülfikar Tüccar, "Ebû 'Ubeyd Kâsım b. Sellâm", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1994), 10/244-245.

¹¹⁸ Nassâr, *el-Mu'cemu'l-'Arabî*, 45.

¹¹⁹ Nassâr, *el-Mu'cemu'l-'Arabî*, 45; Hüseyin Yazıcı, "İbn Kuteybe", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1999), 20/147.

¹²⁰ Nassâr, *el-Mu'cemu'l-'Arabî*, 46-47.

VI. asırda Zemahşerî'nin (ö. 538/1144) *el-Fâik fî garîbi'l-hadîs* isimli eseri de zikredilmelidir. Hadislerde geçip anlaşılması zor olan ya da birden fazla anlama gelen kelimelerin açıklanmasını amaçlayan eserde, kelimelerin alfabetik olarak ilk iki harfi dikkate alınıp diğer harfler gözetilmemiştir. Ancak her bir hadisin garîb kelimeleri kendi içinde sıralandığından eserden faydalanmak nispeten güç bir hal almıştır. Bunun aksine 'Ahmed b. Muhammed el-Herevî'nin (ö. 401/1011) *el-Garîbeyn fî'l-Kur'ân ve'l-hadîs* isimli kitabında, tüm sözcükleri alfabe sırasında ayrı olarak ele almasıyla *el-Fâ'ik*'tekinden daha anlaşılır bir sistem oluşturduğu söylenebilir.¹²¹ Eserde ayrıca; Kur'ân ile diğer hadis ve şiirlerden şahitler getirilmiştir.¹²² Çalışmamızın temel konusu olmamasına rağmen, sözlükçülük ve dil çalışmaları alanını daha iyi tanımak adına, bu başlık altında zikredilmesi gereken isim ve eserlerden biri de hicrî VII. asırda Ebü's-Seâdât Mecdüddîn el-Mübârek b. Esîrüddîn Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî'nin (ö. 606/1210) *en-Nihâye fî garîbi'l-hadîs ve'l-eser* isimli eserdir. Süyûtî; garîb konulu eserlerin en güzel, en kapsamlı ve en çok kullanılan eseri olarak tanımladığı *en-Nihâye*'ye¹²³, *ed-Dürü'l-mensûr* isimli bir muhtasar hazırlamıştır. Süyûtî bu muhtasar ile, insanların dilbilim ve sözlükbilim alanlarındaki bilgilerden bütünsel olarak yararlanmasını amaç edinmiş, içindeki hadisleri çıkararak yalnızca kelime açıklamalarını toplamıştır.¹²⁴ Çalışmamızın "Garîbü'l-Kur'ân" başlığı altında önemi ifade edildiği üzere, garîbü'l-Kur'ân alanındaki çalışmaların başyapıtının Râgıb el-İsfehânî'nin *el-Müfredât*'ı olduğu gibi, garîbü'l-hadîs çalışmalarının başyapıtı da İbnü'l-Esîr'e ait *en-Nihâye*'dir.¹²⁵

¹²¹ Selman Başaran, "el-Fâik fî garîbi'l-hadîs", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1995), 12/102.

¹²² Nassâr, *el-Mu'cemu'l-'Arabî*, 49.

¹²³ es-Süyûtî, *Tedribü'r-râvî* (Riyâd: Mektebetü Riyâd, t.y.), 2/185.

¹²⁴ Nassâr, *el-Mu'cemu'l-'Arabî*, 51.

¹²⁵ Gündüzöz, *Arap Sözlük Bilimi ve Sözlük Çalışmaları*, 39.

1.4.3. Monografik Sözlükler

Garîbü'l-Kur'ân ve garîbü'l-hadîs ile ilgili yapılan çalışmaların yanı sıra; bitki, hayvan, çeşitli silâh ve gereçler, insan bedeni ve ilaç bilimi gibi alanlara dair kelimelerin de erken dönemde yazılmaya başlanmış olması, Arap sözlükçülüğünün başlangıç ve gelişimini anlamlandırmak için bu türden eserler hakkında da bilgi sahibi olmayı gerekli kılmaktadır. İşbu ilinti nedeniyle, çalışmamızın bu bölümünde monografik sözlükler hakkında ayrı bir başlık açmayı uygun gördük. Arap sözlükçülüğünün hemen her döneminde bu soydan eserler verilmiş olmasına rağmen, ortaya koyulan ilk örnekler ileriki kapsamlı ve nitelikli çalışmalara etki etmeleriyle ayrı bir önemi hâizdir.¹²⁶

Monografik anlamda verilen ilk eserler, haşerât isimlerini içeren sözlüklerdir. Ancak haşerâttan önce, Arap kültürü için daha önemli olduğu kabul edilen at ve develere dair kitapların yazılmamış olması ilgi çekici bir durumdur. Bu durumun sebebi; Kur'ân'da çekirge, sivrisinek ve bal arısı gibi bazı böcek türlerine atıf yapılmasının Arapların dikkatini yönlendirmede etkili olduğu şeklinde yorumlanmaktadır.¹²⁷

Ebü 'Amr Zebbân b. el-'Alâ' b. 'Ammâr el-Mâzinî el-Basrî'nin (ö. 154/771) kendisinden rivayette bulunduğu Ebû Hayret el-A'râbî, ilk kitâbü'l-haşerâtın sahibidir. Bu eserle birlikte aynı konuda oldukça geniş bir literatür meydana gelmiştir. Hicrî III. asırda; Ebû 'Amr eş-Şeybânî (ö. 206/821) *Kitâbü'n-nahl ve'l-asel*, Ebû 'Ubeyde (ö. 210/825) *Kitâbü'l-hayyât ve'l-'Akârib*, Asma'î *Kitâbü'n-nahl ve'l-asel* 'Alî b. 'Ubeyde el-Kâtib er-Reyhânî el-Bağdâdî (ö. 219/834 [?]) *Kitâbü'n-nahle ve'l-ba'ûda*, İbnü'l-'Arabî *Kitâbü'z-zübâb*, Ebû Nasr Ahmed b. Hâtim el-Bâhilî (ö. 231/845) *Kitâbü'l-cerâd*, Ebû Hâtim es-Sicistânî *el-Haşerât, el-Cerâd, en-Nahl ve el-'Asel*; hicrî IV. asırda ise Ebû'l-Hasen el-Ahfeş el-Asgar (ö. 316/928 [?]) *Kitâbü'l-cerâd* isimli eserleri yazmıştır.

¹²⁶ Gündüzöz, *Arap Sözlük Bilimi ve Sözlük Çalışmaları*, 40.

¹²⁷ Nassâr, *el-Mu'cemu'l-'Arabî*, 100-102.

Ancak sayılan eserler müstakil olarak günümüze ulaşmamış; ulaşanlar da yalnızca ansiklopedik eserlerin bölümleri olarak bulunmaktadır. Bunlardan bazıları; Ebû ‘Ubeyd’in *el-Garîbü’l-musannef*i, İbn Kuteybe’nin *en-Ne‘amü’l-mensûb* ve *Edebü’l-kâtib*i, Hatîb el-İskâfî’nin (ö. 420/1029) *Mebâdiü’l-luga*’sı, Seâlibî’nin (ö. 429/1038) *Fıkhu’l-luga*’sı, İbn Sîde’nin (ö. 458/1065) *el-Muhassas*’ı ve İbnü’l-Ecdânî’nin (ö. 600/1203) *Kifâyetü’l-mütehaflz ve nihâyetü’l-mütehaflz fi’l-lugati’l-‘Arabiyye*’si olarak sıralanabilir.¹²⁸ Anılan eserlerde; farklı haşerât isimleri, yuvaları, zehirleri, organları, bazılarında da isimlerin tekil-çoğul ya da eril-dişil şekilleri verilmektedir. Ancak “haşerât” dendiğinde yalnızca böcek türlerinin kastedilmediğini de unutmamak gerekir. Zira bu kelime ile maksat, yeryüzündeki bütün küçük canlılardır. Bu nedenle; fare, kirpi, sıçan, jerbeo (Arap tavşanı), varan, bukalemun ve keler gibi hayvanlar ve sürüngenler bu kapsamda değerlendirilmektedir.¹²⁹

“Haşerât”tan sonra monografik türde verilen eserlerin en önemlileri, Arap dilcilerince büyük önem verilen zooloji ve botaniğe dair yazılan “kitâbü’l-hayl” ve “kitâbü’l-feres”tir. Bu türün ilk örnekleri; Ebû Mâlik ‘Amr b. Süleymân b. Kirkire, Ebû’l-Hasen en-Nadr b. Şümeyl et-Temîmî (ö. 204/820), Ebû’l-Münzir Hişâm b. Muhammed b. Sâib b. Bişr el-Kelbî el-Kûfî (ö. 204/819 [?]) ve Ebû ‘Amr İshâk b. Mirâr eş-Şeybânî (ö. 213/828 [?]) gibi âlimlerce verilmiştir.¹³⁰ Haçlı savaşları ve Endülüs mücadelesi özelinde yaşanan savaşların etkisiyle “kitâbü’l-hayl” türünün kapsamı değişmiş, silâh ve silâhla ilgili gereçleri de içerecek şekilde destansı bir anlatının bölümü hâline gelmiştir.¹³¹ Ayrıca bitkilerle ilgili yazılan sözlükler de bulunmaktadır. Bunların arasında, Ebû Zeyd el-Ensârî (ö. 215/830) ile Asma‘î’nin *Kitâbü’n-nebât* isimli eserleri bulunmaktadır.¹³²

¹²⁸ Nassâr, *el-Mu‘cemu’l-‘Arabî*, 101.

¹²⁹ Nassâr, *el-Mu‘cemu’l-‘Arabî*, 101-102; Gündüzöz, *Arap Sözlük Bilimi ve Sözlük Çalışmaları*, 41.

¹³⁰ Nassâr, *el-Mu‘cemu’l-‘Arabî*, 102.

¹³¹ Nassâr, *el-Mu‘cemu’l-‘Arabî*, 103.

¹³² Hüseyin Elmalı, “Ebû Zeyd el-Ensârî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1994), 10/271; Süleyman Tülücü, “Asma‘î”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1991), 3/500.

Monografik sözlükler alanında, ilk örnekler olması ve içeriğinin önemi açısından zikre değer bir tür de “kitâbü halkı’l-insân”lardır. Bu türde eser veren ilk isim, Ebû Mâlik ‘Amr b. Kirkire’dir. Asma’î’ye ait *Kitâbü halkı’l-insân* isimli eserin, A. Haffner tarafından yayımlandığı gibi bu soydan çalışmalar da genel olarak ansiklopediler aracılığı ile aktarılmışlardır.¹³³

Halîl b. Ahmed’in *Kitâbü’l-‘Ayn* isimli sözlüğünden önce yazılmaya başlanan bu monografiler, Asma’î’nin birçok farklı alanda kaleme aldığı sözlükler ile sistemleşmiştir. Hayvan, bitki ve kitâbü halkı’l-insân türlerinin yanı sıra, astronomi ve doğa olayları ile ilgili sözlük çalışmaları da bulunmaktadır. Örneğin, Ebû Zeyd el-Ensârî’ye ait *Kitâbü’l-matar*, yağmura ilişkin kelimeleri derlemiş, bununla ilgili atasözü ve deyimlere de yer vermiştir.¹³⁴

1.5. Arap Sözlükçülük Geleneğinde Sözlük Türleri

Arap dili söz varlığı, içerikleri temel alınarak farklı türler altında sınıflandırılmıştır. Bu çalışmada, *Kitâbü’t-Takfiye*’nin ileride zikredilecek özelliklerine dayanarak “sistem bakımından sözlük türleri” geniş biçimde ele alınacaktır. Ancak diğer sınıflandırmalara da Soner Gündüzöz’ün kaleme aldığı, İsmail Güler editörlüğünde yayımlanan “*İslam Medeniyetinde Dil İlimleri Tarih ve Problemler*” isimli eserindeki “Arap Sözlük Bilimi ve Sözlük Çalışmaları” bölümündeki hâli ile başlık ve kısa açıklamalarla yer verilecektir.¹³⁵

1.5.1. Yapısal Sözlükler

1. Yapısal ve Morfolojik Sözlükler: İsimlerin sayısal durumuna göre kullanımı, fiil ve isimlerin kalıpları, özel isimler, cinsiyetine göre isimler, maksur ve memdud olmalarına göre isimler vb. konulara göre sınıflandırılmış sözlüklerdir.

¹³³ Tülücü, “Asma’î”, 500; Gündüzöz, *Arap Sözlük Bilimi ve Sözlük Çalışmaları*, 42-43.

¹³⁴ Gündüzöz, *Arap Sözlük Bilimi ve Sözlük Çalışmaları*, 43.

¹³⁵ Gündüzöz, *Arap Sözlük Bilimi ve Sözlük Çalışmaları*, 43-52.

2. Etimolojik Sözlükler: Arap dilinde bulunup yabancı kökenli isimler için kullanılan *dahîl*, yabancı kelimelerin Arapçalaştırılması için kullanılan *muarreb* ve yeni kelime türetimi ile mevcut kelimelere yeni anlamlar yüklemek için kullanılan *müvelled* türündeki kelimeleri içeren sözlüklerdir.
3. Diyalektolojik Sözlükler: Fasih kullanıma uymayan lehçelerdeki kelimeler ve *lahn* ismi verilen dil hatalarını konu edinen çalışmalardır.

1.5.2. Anlam Eksenli Sözlükler

Kelimeler, anlam delâleti yönüyle ilk akla gelenin dışında istiâre, kinaye, mecaz ve temsil gibi farklı delâletlere de sahip olabilmektedir.¹³⁶ Bu ikinci anlam yönünün, kelimenin terimleştiği ya da deyim hâli aldığı anlamına da gelebilir. İşte bu anlamların incelendiği sözlük çalışmaları da bulunmaktadır:

1. Eş Anlamlı, Zıt Anlamlı ve Çok Anlamlı Kelime Sözlükleri
2. Deyim ve Atasözleri Sözlükleri
3. Terim Sözlükleri
4. Yer Adları ve Özel İsim Sözlükleri

1.5.3. Sistem Bakımından Sözlük Türleri

Arapça sözlükler, dizin yöntemi olarak belirlenen sistem yönünden; taklîb ve fonetik, tematik (konularına göre), kalıp ve vezin ile alfabetik sistem olmak üzere dört ana grupta incelenmektedir. Alfabetik sistem de kendi içerisinde; kelimenin ilk kök harfi, kelimenin son harfine göre kafiye sistemi, kök harfler dahil olmak üzere bütün harflere göre ve harflerden bağımsız olarak telaffuz şekline göre olmak dört alt grupta incelenmektedir.

¹³⁶ Ebû Ya'kûb es-Sekkâkî, *Miftâhu'l-'Ulûm* (Beyrût: Dâru'l-kütübi'l-'ilmiyye, 2. Basım, 1987), 358.

1.5.3.1. Taklîbe Dayalı Sistem (Fonetik Sistem)

Fonetik sistemi yöntem edinen Arap sözlükçüleri, sözlükleri birbirine geçmiş üç küme oluşturacak şekilde sınıflandırma eğilimindedir. Bu kümelerin en darı olan grup, “müsta‘mel” tabir edilen ve “kullanımda olan kelimeler” anlamına gelenlerdir. Bir üst grup, “mühmel” tabir edilen ve “henüz geçerlik kazanmamış ancak kullanım potansiyeli bulunan kelimeler” anlamına gelenlerdir. Bu gruptaki kelimelerin kullanılır hâle gelmesi konusunda Araplar henüz söz birliğine varmamıştır. Halîl b. Ahmed’in *Kitâbü’l-‘Ayn* isimli eserinde yöntem olarak belirlediği, harflerin dağılımı ile yeni kelimeler oluşturulması da bu temel üzerine inşa edilmiştir.¹³⁷ Dolayısıyla Halîl b. Ahmed, günümüzde, “bir kelimenin harflerinin yeri değiştirilerek elde edilen kelime”¹³⁸ anlamına gelen bir anagram örneği olarak kabul edilen *taklîb* kuramını yöntem belirleyerek sözlüğünü yazmıştır.¹³⁹ Bu taklîb yöntemi, leksikografik bir proje olmakla sınırlı kalmamış, harflerin birbirleri ile olası kombinasyonlarını belirleme konusunda fonetik ve semantik bir birikimi de ortaya koymuştur.¹⁴⁰

Harflerinin oluşum düzeni bakımından her dilin kendine özgü bir sistemi olduğu düşünüldüğünde, Arap dilinin lafızlarının hece harflerinden meydana geldiği söylenebilir. Bu lafızların harf dizimi ise belirli örüntülerle sınırlandırılmıştır. Böylece bu örüntüye uymayan bir lafzın Arap dilinden olmayıp, yabancı kaynaklı olduğunun anlaşılması mümkün hâle gelmiştir. Örneğin; “cîm” ile “kâf” harfinin bir kelimedede bulunamayacağından¹⁴¹ hareketle, “mancınık” anlamına gelen "مَنْجْنِيق" kelimesinin Arap

¹³⁷ Mehdî el-Mahzûmî, *el-Halîl b. Ahmed el-Ferâhîdî A‘mâlûhû ve Menâhicûhû* (Bağdat: Matba‘atü’z-zehrâ, 1960), 150-152; Ahmed Muhtâr ‘Ömer, *el-Bahsü’l-lugavî ‘inde’l-Arab* (Kâhire: ‘Âlemü’l-kütüb, 6. Basım, 1988); 179.

¹³⁸ TDK (Türk Dil Kurumu), *Türkçe Sözlük* (Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2009), “Anagram”, 94.

¹³⁹ John A. Haywood, *Arabic Lexicography* (Leiden: E.J. Brill, 1960), 41.

¹⁴⁰ ‘Ömer, *el-Bahsü’l-lugavî ‘inde’l-Arab*, 179.

¹⁴¹ Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed b. ‘Ömer el-Hafâcî, *Şifâü’l-galîl fî mâ fî kelâmi’l-‘Arabi mine’d-dahîl* (Kâhire: el-Matba‘atü’l-vehbiyye, 1865), 7; Nasuhi Ünal Karaarslan, *Cami’u’t-ta’rîb ve Arapçada Yabancı Kelimeler Meselesi* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, Doçentlik Tezi, 1982), 36.

asillı olmadığı anlaşılmaktadır. Bu gibi çıkarımlardan yola çıkarak matematiksel söz varlığı hesabına giren Halîl b. Ahmed, kelimeyi oluşturan harflerin sözlüksel dizimi ile anlam yapıları arasında ilişkiler kurmuş; ilgilendiği bir dal olan mûsikî ile dil fonetiği arasında nispî bağıntı olduğu sonucuna varmıştır. Sözlüğünde henüz kullanımda olmayan kelimeler anlamına gelen “mühmel”lere de yer vermesi, “taklîb” ismi verilen ses dağılım tasarısının bir gereği hâline gelmiştir.¹⁴²

Halîl b. Ahmed, ebcedî sıralama denilen, Arap alfabesinin ilk tertîbi kabul edilen ve sonraları “hurûfu’l-hecâ” diye anılan¹⁴³ sisteme uymamış; sözlüğünün ilk harfi olarak hemzeyi değil, “‘ayn” harfini kabul etmiştir. Örneğin taklîb sisteminde ‘ayn, bâ ve dâl harfleri kendi aralarında altılı bir kombinasyona sahiptir: ‘a-be-de/‘a-de-be/de-be-‘a/de-‘a-be/be-‘a-de/be-de-‘a. Buradaki asıl düşünce, Halîl b. Ahmed’in ortaya koyduğu ses düzeni sistemine göre, ‘ayn harfinin diğerlerine göre ses önceliğine sahip olup ardından “dâl” ve “bâ” gelmesidir.¹⁴⁴ Arapçadaki kelime gruplarının iki ile beş harften oluşma durumu göz önüne alındığında; bu sistem, kökü üç harften meydana gelen kelimelerde altılı kombinasyona ulaşırken dört harflilerde yirmi dört, beş harflilerde ise yüz yirmi kombinasyona ulaşabilmektedir. Bu formlar içerisinde, hem “müsta‘mel” hem de “mühmel” kelimeler bulunmaktadır.¹⁴⁵ Öte yandan; Halîl b. Ahmed, Arap aklı için yepyeni bir metot olduğunda şüphe bulunmayan bu sistemi oluştururken yalnızca kendi müzikal ve matematiksel zekasına mı dayandığı yoksa Irak’taki yabancı sözlüklerin etkilerinin de var olup olmadığı tartışmalı bir konudur.¹⁴⁶ Sîbeveyh başta olmak üzere; İbn Dureyd, Ezherî, Kâlî ve İbn Sîde de aynı metodu benimsemiştir. Ayrıca söz konusu harf bağdaşıklığı konusundaki çalışmaların en önemlilerinden birinin İbn Fâris’in

¹⁴² İbrâhîm Enîs, “Vahyü’l-esvât fi’l-luga”, *Mecelletü Mecma’il-lugati’l-Arabiyye Mısır* 10 (Ocak 1958), 128.

¹⁴³ Ahmed Şevki en-Neccâr, “el-Ebcediyyetü’l-Arabiyye lemhatün ve nazratün”, *Mecelletü’d-dâre* 8/2 (Ocak 1976), 158-177.

¹⁴⁴ Abdullah Dervîş, *el-Me‘âcimü’l-Arabiyye me‘a’tinâin hâssin bi-mu‘cemi’l-‘ayn li’l-Halîl b. Ahmed* (Asyut: Mektebetü’ş-şebâb, 1980), 18.

¹⁴⁵ Gündüzöz, *Arap Sözlük Bilimi ve Sözlük Çalışmaları*, 54.

¹⁴⁶ Nassâr, *el-Mu‘cemu’l-Arabî*, 177.

Mekâyisi 'l-luga'sı olduğu söylenebilir.¹⁴⁷ Hafâcî (ö. 1069/1659) ise XI. yüzyılda Arap dilinin harf bağdaşıklığına ait kapsamlı bir harita çıkarmıştır.¹⁴⁸ Aslına bakıldığında İbn Cinnî'nin (ö. 392/1002) *iştikâk-ı ekber* ismini verdiği kelime türetim teorisinin de altı kombinasyondan oluşan bir taklîb sistemi olduğu görülmektedir. Ancak bu teori, Halîl ile kazandığı leksikografik ve fonetik bir bağlamdan, İbn Cinnî ile semantik ve fonetik bir bağlama dönüşmüştür. Bir başka deyişle; Halîl'in taklîb teorisini kullanımı seslerin sözlüksel dizimi, İbn Cinnî'ninki ise seslerin anlamsal paydadaki dizimidir.¹⁴⁹

Kâlî'ye (ö. 356/965) ait olan ve bazı harf sıralamaları farklı olsa da (ilk harf olarak 'ayn yerine hâ'yı almak gibi) *Kitâbü'l- 'Ayn* ile aynı mahreç sistemine göre dizinlenmiş bir eser olan¹⁵⁰ *el-Bârî fi 'l-luga*, Muhammed b. Ahmed el-Ezherî'ye (ö. 370/980) ait olan ve harflerin telaffuzunu temel alarak *Kitâbü'l- 'Ayn*'daki yöntemi takip eden bir eser olan¹⁵¹ *Tehzîbü 'l-luga*, es-Sâhib b. 'Abbâd'a (ö. 385/995) ait olan ve *Kitâbü'l- 'Ayn*'daki taklîb ve mahreç sistemini temel alarak yazılan, kelime hazinesi çok olsa da şâhidi az bir eser olan¹⁵² *el-Muhît fi 'l-luga* ve İbn Sîde'ye ait olan ve *Kitâbü'l- 'Ayn* usûlü üzere yazılmış on iki ciltlik bir lugat olan¹⁵³ *el-Muhkem ve 'l-muhitü 'l-a 'zam* isimli eserler; Halîl b. Ahmed'in *Kitâbü'l- 'Ayn* isimli eserinde ilk kez kullandığı bu yöntemin uygulanması paydasında ortaklık eden çalışmalardır.¹⁵⁴ Ayrıca, Ebû Bekir Zübeydî (ö. 379/989), Arap dilinin tam olan ilk sözlüğü olarak kabul edilen *Kitâbü'l- 'Ayn*'ın muhtasarı olan *Muhtasaru 'l- 'Ayn* adlı eserinde bazı hataları düzeltmiş; bazı kelimelerin

¹⁴⁷ Dervîş, *el-Me'âcimü'l- 'Arabiyye me' a 'tinâin hâssin bi-mu'cemi'l- 'ayn li'l-Halîl b. Ahmed*, 18; Gündüzöz, *Arap Sözlük Bilimi ve Sözlük Çalışmaları*, 54.

¹⁴⁸ el-Hafâcî, *Şifâü'l-galîl fi mâ fi kelâmi'l- 'Arabi mine'd-dahîl*, 6-9.

¹⁴⁹ Hüseyin Vâlî, "Sebîlü'l-iştikâk beyne's-sema' ve'l-kıyâs", *Mecelletü Mecma'il-lugati'l-Arabiyye Mısır* 2 (Mayıs 1935); 199-200.

¹⁵⁰ Hüseyin Elmalı, "Kâlî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2001), 24/260.

¹⁵¹ Selahattin Kıyıcı, "Ezherî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1995), 12/65.

¹⁵² İlyas Çelebi, "Sâhib b. 'Abbâd", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2008), 35/514.

¹⁵³ Zülfikar Tüccar, "İbn Sîde", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1999), 20/318.

¹⁵⁴ Meisami-Starkey, *Encyclopedia of Arabic Literature*, 467.

yerlerini değiştirmiş ve ilavelerde bulunmuştur.¹⁵⁵ Temmâm b. Gâlib (ö. 436/1044) ise, *el-Mû‘ab* isimli eserinde, eserin icmâline karşın oldukça faydalı veriler aktarmış; *Kitâbü’l-‘Ayn*’daki açıklamaları şahitlendirerek hata ve yanlışlara dikkat çekmiştir.¹⁵⁶

1.5.3.2. Alfabetik Dizim Sistemleri (Permütatif Sistem)

Alfabetik dizim sistemi özelinde, Batı sözlüklerinde kullanılan yaygın metot, mastarın temel alınmasıdır. Arapça sözlüklerde ise bu durum, filin üçüncü hâli olan müfred-müzekker (tekil-eril) çekime göre ya da harflerin fonetiği temel alınarak kelimelerin en sade hâline göre sıralamak şeklindedir. Ancak alfabetik dizim sistemini metot edinen Arapça sözlükler için tek bir yapıdan söz edilemez. Zira tarih seyri içerisinde farklı açılardan ele alınmıştır. Bu dizim metotları, dört başlık altında sıralanmaktadır: Kökün ilk harfini dikkate alan, kökün son harfini dikkate alan, kökün bütün harflerini dikkate alan ve kök ile zâid tüm harfleri dikkate alan sözlükler.¹⁵⁷

1.5.3.2.1. Kökün İlk Harfini Dikkate Alan Alfabetik Dizim Sistemi

Kökün ilk harfini dikkate alıp, sözlüğünü buna göre düzenleyen ilk sözlükçü Ebû ‘Amr İşhâk b. Mirâr eş-Şeybânî’dir. Eserinin ismi *Kitâbü’l-cîm*’dir.¹⁵⁸ Arap dilinin sistematik ilk sözlüğü olarak kabul edilen eser; bolca şâir ismi, şiir, tabir ve kelime içermekte ve “elif”ten “yâ” harfine kadar yirmi sekiz bâb olarak sınıflandırılmaktadır. Ancak alfabetik sıra yalnızca ilk harf için dikkate alınmış, ilk harften sonraki bir harfe göre arama yapmak için ilk harfin tamamını taramak gerekli hâle gelmiştir.¹⁵⁹

¹⁵⁵ Halit Zavalı, “Zübeydî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2013), 44/519-520.

¹⁵⁶ Zülfikar Tüccar, “Temmâm b. Gâlib”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2011), 40/432.

¹⁵⁷ Ali Cüneyt Eren, “Arapça Alfabetik Sözlüklerin Tanıtımı”, *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 9/1 (Ağustos 2009), 133.

¹⁵⁸ Durmuş, “Sözlük”, 399.

¹⁵⁹ Hulusi Kılıç, “Ebû ‘Amr eş-Şeybânî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1994), 10/98.

İkinci olarak İbn Dureyd, *el-Cemhere fi'l-luga* adlı eserini kökün ilk harfini temel olarak yazmakla birlikte Halîl b. Ahmed'in taklîb teorisini de kullanmıştır. Dolayısıyla, İbn Dureyd bu eseriyle kendine özel bir şekilde “taklîbe dayanan alfabetik sistem”i oluşturmuştur.¹⁶⁰

Ayrıca Muhammed b. 'Uzeyz es-Sicistânî'nin, *Nüzhetü'l-kulûb fî garîbi'l-Kur'ân* isimli eseri de, “garîbü'l-Kur'ân” başlığımızda zikrettiklerimize ek olarak, ilk harf esasına göre yazılmış olmasıyla burada da anılmalıdır.¹⁶¹

1.5.3.2.2. Kökün Bütün Harflerini Dikkate Alan Alfabetik Dizim Sistemi

Kelimenin kök harflerinin hepsinin alfabetik dizimi ile oluşturulan ilk sözlükler, İbn Fâris'e ait *Mücmelü'l-luga* ve *Mu'cemü mekâyîsi'l-luga* isimli eserlerdir.¹⁶² İbn Fâris, *Mu'cemü mekâyîsi'l-luga* isimli eserinin başlıklandırma ve dizim metodunda, birtakım farklılığa rağmen, İbn Dureyd'e yakın temeller edinmiştir. Bu uyum, Halîl b. Ahmed'in kullandığı mahreç odaklı sıralama yerine alfabetik sistemi kullanma konusunda kendini göstermiştir. Ancak her bir maddeyi “kitâbü'l-hemze”, “kitâbü'l-bâ, kitâbü'tâ” gibi isimlerle anarak Halîl b. Ahmed'e de yakın sayılabilir. Zira İbn Dureyd, kelimeleri öncelikle sünâî, sülâsî, rubâî, humâsî, nevâdir, lefif vb. bölümlere ayırmış, bu ayırmadan sonra kelimeleri alfabeye göre sıralamıştır.¹⁶³

Mu'cemü mekâyîsi'l-luga'da “mikyâs” ve “fer'” tabir edilen kelimeler arasında ayırım yapma amacı gözeterek dil bilimsel bir girişimde bulunan İbn Fâris, *Mücmelü'l-*

¹⁶⁰ Meisami-Starkey, *Encyclopedia of Arabic Literature*, 467; Nasuhi Ünal Karaarslan, “el-Cemhere”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1993), 7/323.

¹⁶¹ Durmuş, “Sözlük”, 399.

¹⁶² Henri Fleisch, “İbn Fâris”, çev. Süleyman Tülücü-Mustafa Kaya, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 34 (Haziran 2010), 211-212.

¹⁶³ Nassâr, *el-Mu'cemu'l-'Arabî*, 341; Karaarslan, “el-Cemhere”, 7/323.

luga'da Cevherî'ye ait *es-Sihâh*'ta dikkate alındığı üzere yalnızca sahih nitelikteki kelimelere yer vermiştir.¹⁶⁴

Ebü'l-Me'âlî Muhammed b. Temîm el-Bermekî el-Lugavî'nin (ö. 397/1006) *el-Müntehâ* isimli eseri, kökün son harfine göre dizimlenen Cevherî'nin *es-Sihâh*'ının bir tür müstedreki olarak kabul edilmektedir. Bermekî, *es-Sihâh*'a az da olsa eklemelerde bulunmuş ve dizim sistemini alfabetik hâle getirmiştir. Eser, *es-Sihâh* üzerine yapılan ilk çalışma olması ile de ayrı bir öneme sahiptir.¹⁶⁵ Yine alfabetik dizim yönteminin benimsendiği eserlerden biri de Ebü'l-Kâsım Mahmûd b. 'Ömer b. Muhammed el-Hârizmî ez-Zemahşerî'nin *Esâsü'l-belâga*'sıdır. Meczaz sözlüğü niteliğindeki eser, sıralamasında kökün tüm harflerini özenli bir şekilde kullanmıştır.¹⁶⁶ Bu özen nedeniyle alfabetik dizim sözlükçülüğü "Zemahşerî" ekolü olarak anılır hâle geldiyse de¹⁶⁷ Zemahşerî'nin bu yöntemi ilk kullanan kişi olduğu görüşü tutarlı değildir. Zira Bermekî, kronolojik olarak bu yöntemi uygulamada Zemahşerî'den öncedir.¹⁶⁸ Ayrıca yine Cevherî'ye ait *es-Sihâh*'ın muhtasarı olan, Muhammed b. Ebû Bekr b. Abdülkâdir er-Râzî'nin (ö. 666/1267) *Muhtâru's-Sihâh*'ı¹⁶⁹ ile Ebü'l-Abbâs Hatîbüddehşe Ahmed b. Muhammed b. 'Alî el-Feyyûmî el-Hamevî'nin (ö. 770/1368-69), kelimeleri kök harflerin ilkinden sonuncusuna kadar sıralayarak dizimlediği sözlüğü *el-Misbâhu'l-münîr fî garîbi ş-şerhi'l-kebîr li'r-Râfi*¹⁷⁰, bu başlık altında zikredilebilir.

¹⁶⁴ Hüseyin Tural, "İbn Fâris", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1999), 19/480; Gündüzöz, *Arap Sözlük Bilimi ve Sözlük Çalışmaları*, 57.

¹⁶⁵ 'Attâr, *Mukaddimetü's-sihâh*, 167.

¹⁶⁶ Durmuş, "Sözlük", 399.

¹⁶⁷ Nassâr, *el-Mu'cemu'l-'Arabî*, 549-553.

¹⁶⁸ 'Attâr, *Mukaddimetü's-sihâh*, 167.

¹⁶⁹ Hüseyin Elmalı, "Muhammed b. Ebû Bekir Râzî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2007), 34/487-488.

¹⁷⁰ Hüseyin Elmalı, "Ahmed b. Muhammed Feyyûmî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1995), 12/516; Hulusi Kılıç, "Esâsü'l-belâga", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1995), 11/357.

1.5.3.2.3. Kökün Son Harfini Dikkate Alan Alfabetik Dizim Sistemi (Kafiye/Takfiye Sistemi)

Çalışmamız konusu olan el-Bendenîcî'nin (ö. 284/897) *Kitabu't-Takfiye*'si “kökün son harfini dikkate alan dizim sistemi” grubunda yer alan eserlerdendir. Bu başlık altında, ileride ayrıntılı olarak aktarılacak olan *Kitâbü't-Takfiye*'nin özellikleri ve benzerleriyle karşılaştırılmasından önce, tema ve eserler hakkında genel bilgiler verilecektir.

Ebû Bişr el-Yemân b. Ebi'l-Yemân el-Bendenîcî'nin *et-Takfiye* isimli eseri, kelimelerin son harfleri temel alınarak dizimlenmiş ilk alfabetik sözlüktür. Ancak günümüze ulaşmasa da İbn Kuteybe'ye ait “et-Takfiye” isimli bir eserden söz ediliyor olması nedeniyle, bu yöntemi ilk uygulayanın kim olduğu kesin olarak bilinmemektedir. Buna rağmen günümüze ilk ulaşan, “son harf temelli ilk alfabetik sözlüğün” Bendenîcî'ye ait *et-Takfiye* olduğu söylenebilir.¹⁷¹ Bendenîcî sonrası iki asırda, İshâk b. İbrâhîm el-Fârâbî'nin (ö. 350/961) *Dîvanü'l-edeb*'i ile Fârâbî'nin kız kardeşinin oğlu olan İsmâ'îl b. Hammâd el-Cevherî'nin daha çok *es-Sihâh* ismi ile anılan *Tâcü'l-luga ve sıhâhu'l-'Arabiyye*'sinde de son harfi dikkate alan “takfiye” metodu uygulanmıştır.¹⁷²

Son harfe göre alfabetik dizim metodunun Arap sözlüklerinde kullanılır hâle gelmesi, III. asırdan itibaren, düz yazıdaki ifade bölüklerinin sonunun aynı olması anlamında *seci*‘, şiirdeki mısraların son kelimelerinin benzer seslerden oluşması anlamında ise *kâfiye* tabir edilen¹⁷³ sanatsal düzenin yaygınlaşması; şiirin Araplardan çok Arap asıllı olmayanların ilgilendiği bir alan olması, dolayısıyla da şiir mısralarındaki son harfin kâfiye değerinin kelimelerin son harfine özen göstermeye sevk etmesi ve

¹⁷¹ Nassâr, *el-Mu'cemu'l-'Arabî*, 158.

¹⁷² Nassâr, *el-Mu'cemu'l-'Arabî*, 158-159.

¹⁷³ İsmail Durmuş, “Seci”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2009), 36/273; İsmail Durmuş-Mürsel Öztürk-İskender Pala, “Kafiye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2001), 24/149.

morfolojik olarak köklerin son harflerine eklemeye yapılmadığından istikrarlı bir tarama olanağı sağlama gibi sebeplerle açıklanmaktadır.¹⁷⁴ Bununla birlikte, Arap asıllı olmayanların şiirle ilgilenmesi ile söz konusu sözlüklerin yaygınlaşmasının yalnızca bir rastlantı olduğunu iddia edenler de bulunmaktadır.¹⁷⁵

Üç asır boyunca üstünlük ve geçerliliğini korumuş olan *es-Sihâh*, kendisinden sonraki eserlere, dizim sistemi yönünden ilham vermiştir.¹⁷⁶ Uyandırdığı ilgi ve koruduğu üstünlük sebebiyle; alan ilgililerinin beğenisini kazanmış, yaygınlaşmış ve şöhret bulmuştur. Şöhretin bir diğer yönü ise esere yönelik çeşitli eleştirilerdir. Türün ilk örneği olup olmadığı tartışma konusu olsa da, takfiye sisteminin “Cevherî” ismi ile anılır hâle gelmesi de bu şöhretten kaynaklanmaktadır.¹⁷⁷ Ebü’t-Tâhir Mecdüddîn Muhammed b. Ya’kûb b. Muhammed el-Fîrûzâbâdî de, Cevherî ekolü üzere *el-Kâmûsü’l-muhît* isimli ünlü eserini kaleme almıştır. Fîrûzâbâdî bu eser ile, eksik gördüğü *es-Sihâh*’ı eleştirip eklemeler yapmıştır. Cevherî’nin kelimelerin yarısı, hatta daha fazlasını ihmal ettiğini söyleyerek sert bir tutum sergilemiş, *es-Sihâh*’ın bu anlamdaki itibarının sorgulanmasına neden olmuştur.¹⁷⁸ *el-Kâmûsü’l-muhît*, istişhâd yolu olarak farklı kabile şairlerinin şiirlerine yer vermektedir. Ancak bunu yaparken de lehçe farkı gözetmemesi dikkat çekmektedir. Temel kaynakları, İbn Sîde’nin, sıralamada ilk harfî esas aldığı ve Halîl b. Ahmed’e uygun şekilde mehâric-i hurûf sistemine göre yazdığı¹⁷⁹ *el-Muhkem ve’l-muhîtu’l-‘azam*’ı ile Sâgânî’nin, *es-Sihâh*’ın dizilimini temel alarak yazdığı¹⁸⁰ *el-‘Ubâbü’z-zâhir ve’l-lübâbü’l-fâhir* isimli eserlerdir. Bu iki eserin sırasıyla; *Kitabü’l-*

¹⁷⁴ Nassâr, *el-Mu‘cemu’l-‘Arabî*, 159-160; Hulusi Kılıç, “Tâcü’l-luga”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2010), 39/356-357; Ahmed b. el-‘Abbâs b. el-Cîlâlî eş-Şerkâvî İkbâl, *Mu‘cemu’l-me‘âcim*, (Beyrût: Dâru’l-garbi’l-İslâmî, 2. Basım, 1993), 216.

¹⁷⁵ Gündüzöz, *Arap Sözlük Bilimi ve Sözlük Çalışmaları*, 58.

¹⁷⁶ Haywood, *Arabic Lexicography*, 77.

¹⁷⁷ Nassâr, *el-Mu‘cemu’l-‘Arabî*, 393.

¹⁷⁸ Sıddîk Hasan Hân, *el-Bulga fî usûli’l-luga*, (Kostantiniyye: Matba‘atü’l- Cevâ’ib, 1879), 144-145.

¹⁷⁹ Sahbân Halîfât, “el-Muhkem”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2020), 31/45.

¹⁸⁰ Mehmet Görmez, “Sâgânî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2008), 35/488.

'Ayn, *el-Cemhere* ve *el-Bâri*'i ile *Tehzîbü'l-luga*, *el-Muhît*, *es-Sihâh* ve *Mekâyîsü'l-luga*'yı referans edindiği düşünüldüğünde içeriklerinin zenginliği anlaşılmaktadır.¹⁸¹

Tâcü'l-'arûs min cevâhiri'l-Kâmûs; *el-Kâmûsü'l-muhît*'in şerhi, tashihi ve tenkidi olması ile günümüze ulaştığı bilinen en büyük Arapça sözlük olması yönüyle oldukça önemlidir. Muhammed el-Hüseyn ez-Zebîdî (ö. 1205/1790), *Tâcü'l-'arûs*'u yazmaya hicrî 1174'te başlamış, 1188'de de tamamlamıştır. Birçok kaynaktan beslenen eser, Arap sözlükçülüğünün zirvesini oluşturmuştur.¹⁸² Cevherî'den üç asır sonra, Zebîdî'den ise beş asır önce yaşamış olan ve İbn Manzûr ismi ile bilinen Ebü'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem b. 'Alî b. Ahmed el-Ensârî er-Rüveyfî'î de (ö. 711/1311), *Lisânü'l-'Arab* isimli eserini söz konusu kâfiye sistemine göre yazmıştır. Kelime sayısı ve içerdiği bilgilerin detaylı olması ile Arapça sözlükler arasında oldukça önemli bir yere sahiptir.¹⁸³ Ansiklopedik bir nitelik taşıyan eserin alfabetik sisteme göre düzenlenmiş farklı basımları da bulunmaktadır.¹⁸⁴

Arap sözlükleri dizim sistemlerinin olumlu ve kolaylaştırıcı yönleri olduğu gibi olumsuz ve eleştirel yönleri de bulunmaktadır. Çalışma konumuz olan *et-Takfiye*'nin bu başlığa ait olması nedeniyle, ilgili türe dair olumsuz yön ve eleştirileri zikretmeyi uygun görmekteyiz. Sözlük dizim ekollerini sıralayıp açıklarken eksik ve olumsuz yönlerine de değinen Nassâr, *kâfiye* ekolünün de sözlük danışanı için zor olan tarafları olduğundan söz etmektedir. Genellikle kelimenin -harflerinin baştan sona ya da sondan başa takip edilmesindense- önce sonuna, sonra başına, sonra da ortasına bakmayı gerektiren bu yöntemin, özellikle dört ve beş harfli kelimelerde zihin dağıtıcı olduğunu belirtmektedir. Sözlüklerini bu dizim ekolü üzere yazarların, dört ve beş harfli kelimelerde izledikleri

¹⁸¹ Gündüzöz, *Arap Sözlük Bilimi ve Sözlük Çalışmaları*, 59.

¹⁸² M. J. L. Young, J. D. Latham, R. B. Serjeant (ed.), *Religion, Learning and Science in the Abbasid Period* (Cambridge: Cambridge University Press, 1990), 106; İsmail Durmuş, "Zebîdî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2013), 44/169.

¹⁸³ Hulusi Kılıç, "Lisânü'l-'Arab", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 27/195.

¹⁸⁴ İlgili Basımlar: Yûsuf Hayyât-Nedim Mar'âşlî, Beyrût, 1970; Abdullâh Alî el-Kebîr, Kâhire, 1979-1986.

farklı yöntemler de bu zorluğun fark edilip giderilme çabaları olarak görülmektedir. Örneğin Cevherî; فَرَج kelimesini فَرَج, هَدِيد kelimesini de هَدَد kelimesinden sonra ele almaktadır. Ancak bu da, en azından üçlü ve dörtlü kelimeler arasında uyumsuzluklar ortaya çıkarmaktadır. Arap diline dair gramer ve sözlük çalışmalarıyla tanınan Alman şarkiyatçısı August Fischer (ö. 1949)¹⁸⁵, sözlük dizimindeki kâfiye ekolü hakkında üç eleştiri getirmektedir: son harf illet harfi olduğundaki karışıklık, son harfin genellikle illet harfi olması ve bir ya da iki harfli kelimelerin sıralamasındaki zorluk.¹⁸⁶

1.5.3.2.4. Kök ve Ek Harfi Ayrımı Olmaksızın Tüm Harflere Dikkate Alan Alfabetik Dizim Sistemi

Ağızdan çıkan tüm harflerin dikkate alındığı bir sistem olduğundan “et-tertibü’n-nutkî” diye de isimlendirilen bu alfabetik dizim türünün, kelime kökünü belirlemenin zorluğunu ortadan kaldırdığından okuyucular için diğer türlere göre daha kolay bir metot olduğu belirtilmektedir.¹⁸⁷ Erken dönemde Kürâunneml ismi ile bilinen Ebü’l-Hasen ‘Alî b. el-Hasen b. el-Hüseyn el-Hünâî el-Ezdî (ö. 310/922), yine kendine ait *el-Münaddad*’dan rivayet zincirleri ve örnekleri çıkararak ziyade harfler ile ikinci harfleri de dikkate aldığı *el-Mücerred* isimli eserinde bu sistemi tam olarak uygulamıştır. Garîb ve nevâdir türü kelimeleri içeren eser, söz konusu ek-kök ayrım zorluğunu aşmak için bir adım olarak kabul edilebilir.¹⁸⁸ Ayrıca Kürâunneml, kendisine ait birden çok anlamı olan kelimeler hakkında günümüze ulaşan en kapsamlı sözlük olarak kabul edilen *el-Münecced fi’l-luga* isimli eserinin bazı bölümlerinde bu alfabetik dizim sistemini izlemiştir.¹⁸⁹ Bunların dışında Ebü’l-Hasen ‘Alî b. Muhammed b. ‘Alî es-Seyyid eş-Şerîf

¹⁸⁵ Ebü’l-Kâsım Sehâb, *Ferheng-i hâverşinasân* (Tahrân: Şirketi tab’i kitâb, 1899), 128-129.

¹⁸⁶ Nassâr, *el-Mu’cemu’l-‘Arabî*, 546-547.

¹⁸⁷ Eren, “Arapça Alfabetik Sözlüklerin Tanıtımı”, 148; Gündüzöz, *Arap Sözlük Bilimi ve Sözlük Çalışmaları*, 60.

¹⁸⁸ İsmail Durmuş, “Kürâunneml”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 26/561.

¹⁸⁹ Reyhân Ferhân el-Muâyeta, “Menhecü Ebi’l-Hasen el-Hünâî Kürâinneml fi Kitâbihi’l-Münecced fi’l-luga”, *Mecelletü’l-menâra li’l-buhûsi ve’d-dirâsât*, 17/4 (Aralık 2011), 266.

el-Cürcânî el-Hanefî'nin (ö. 816/1413) *et-Ta'rifât*'ı ile Ebü'l-Bekâ el-Kefevî'nin (ö. 1095/1684) yalnızca ilk harfi dikkate alarak alfabetik sistemi takip ettiği¹⁹⁰ eseri olan *el-Küllîyyât*'ı bu dizim sistemindeki eserler arasında yer almaktadır.¹⁹¹ Ayrıca Fuâd Efrâm el-Bustânî'ye (ö. 1994) ait *el-Müncidü'l-ebcedî*, Abdullah el-'Alaylî'ye (ö. 1996) ait *el-Merca'*, Cübrân Mes'ûd'a ait *er-Râid*, ve Halîl el-Cer'e ait *Larous* eserleri de kelimelerin okunduğu üzere dizimlendiği sözlüklerdendir.¹⁹²

1.5.3.3. Tematik Sistem (Konularına Göre)

“Tematik” anlamında “me‘ânî” sözlükleri ismi de verilen bu sözlük türü, genel anlamı ile “kitâbü's-sıfat” başlığı altında ele alınabilecek “Sıfatü halki'l-feres”, “Sıfatü'l-hayl”, “Sıfatü'l-ibil” vb. kitaplarda esas alınmıştır. Bu çalışmalar, genellikle deve ve at gibi çeşitli hayvanların niteliklerini aktarmayı amaçlamaktadır.¹⁹³ Türün ilk örneği Ebû Hayret el-A'râbî'ye aittir. Çalışmamızın “Arap Sözlükçülüğünün İlk Çalışmaları” ana başlığının “Monografik Sözlükler” alt başlığı altında da zikredildiği üzere, ilk haşerât kitabının sahibi Ebû Hayret el-A'râbî, “kitâbü's-sıfat” türünde de eser veren ilk kişidir.¹⁹⁴ Türün ikinci eseri ise, Kâsım b. Ma'n el-Kûfî el-Mes'ûdî'ye (ö. 175/791) ait *Garîbü'l-musannef*'tir.¹⁹⁵ Ebü'l-Hasen en-Nadr b. Şümeyl b. Hareşe b. Yezîd el-Mâzinî et-Temîmî'nin *Kitâbü's-sıfat*'ı da bu başlık altında zikredilmelidir. Nadr b. Şümeyl, beş ciltten oluşan söz konusu eserin ilk cildini insanın yaratılış özellikleri, cömertlik ve kadınların özelliklerine; ikinci cildi evler, dağlar, geçitler ve çadırlara; üçüncü cildi develere; dördüncü cildi kuşlar, koyunlar, gece, gündüz, güneş, ay, mantar, süt, havuzlar

¹⁹⁰ Hulusi Kılıç, “Ebü'l-Bekâ el-Kefevî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1994), 10/298.

¹⁹¹ Durmuş, “Sözlük”, 400.

¹⁹² Eren, “Arapça Alfabetik Sözlüklerin Tanıtımı”, 148-150.

¹⁹³ Gündüzöz, *Arap Sözlük Bilimi ve Sözlük Çalışmaları*, 60.

¹⁹⁴ Ahmed Hasen el-Hasen-Halîme Sâlih Ebü'l-'Asel, “Ebû Hayret el- A'râbî: Hayâtühû ve Mesûrühû'l-lugaviyyi anı”, *Mecelletü 'ulûmi'l-lugât ve âdâbihâ*, 28 (Ağustos 2021), 165.

¹⁹⁵ Bedr b. Muhammed b. 'Abbâd el-Câbirî, “el-Kâsım b. Ma'n el-Mes'ûdî”, *Mecelletü'd-dirâsâti'l-lugaviyye*, 17/3 (Mayıs 2015), 211-212.

ve şarap çeşitlerine; son cildi ise üzümler, sebzeler, bulutlar, rüzgarlar ve yağmurlara ayırmıştır.¹⁹⁶

1.5.3.4. Kalıp ve Vezin Sistemi (Morfolojik Dizim)

Kelimelerin morfolojik kalıplara göre sınıflandırıldığı ilk sözlük, Cevherî'nin dayısı İshâk b. İbrâhîm el-Fârâbî'ye ait *Dîvânü'l-edeb*'dir. Eserde kök kalıpları sâlim, misâl, muzaaf, sülâsî, rubâî ve hemzeli olarak altı gruba ayrılmış; her grubun isim ve fiillerinin kök ve türevleri, köklerin son ve ilk harfleri arasında alfabetik olarak dizilmiştir. Orta harfler ise dikkate alınmamıştır.¹⁹⁷ Bu eserin; biri “Kökün Son Harfini Dikkate Alan Alfabetik Dizim Sistemi (Kafiye/Takfiye Sistemi)”, diğeri “Kalıp ve Vezin Sistemi (Morfolojik Dizim)” olmak üzere iki başlık altında da zikredilmesinin sebebi, sayılan son iki tür olan “tematik sistem” ile “kalıp sistemi”nin bağımsız olmayıp, alfabetik sistemlerin alt grupları olmasıdır.

¹⁹⁶ Ebü'l-Hasen Cemâlüddîn Alî b. Yûsuf b. İbrâhîm b. Abdilvâhid eş-Şeybânî, *İnbâhu'r-ruvât* (Beyrût: Müessesetü'l-kütübî's-sekâfiyye, 1986), 3/352; Ebü'l-Abbâs Şemsüddîn Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm b. Ebî Bekr b. Hallikân el-Bermekî el-İrbilî, *Vefeyâtü'l-a'yân* (Beyrût: Dâru Sâdır, 1977), 5/403-404.

¹⁹⁷ Durmuş, “Sözlük”, 400.

İKİNCİ BÖLÜM: KİTÂBÜ’T-TAKFİYE’NİN YAZARI EBÛ BİŞR

EL-BENDENÎCÎ

2.1. Hayatı ve Kişilik Özellikleri

İsmi el-Yemân b. Ebi’l-Yemân Ebû Bişr el-Bendenîcî’dir. Şâir ve dil bilginidir.¹⁹⁸ Fars asıllı olup dihkânlardandır.¹⁹⁹ Dihkân; tasarruf etme gücü bulunan, Fars köylülerinin önderi anlamına gelir. Farsçadan muarrab olan bu kelime, kaynak dilde köy lideri anlamına gelir. Arap dilindeki “دهقن” ve “تدهقن” fiilleri de bu kökten türemiştir.²⁰⁰ Dihkân kelimesi Araplarda ise, Farsların azıllı kafirlerine verilen bir isimdir. Araplar bu ismi kullanmaktan hoşlanmazlardı. Bu kelime şu hadiste de geçmektedir:

“İbn Ömer, Irak’a gazveye çıkmıştı. Ömer ona “bir dihkân ile çağrıştığını duydum” dedi. İbn Ömer de bunu doğruladı. Bu durum Ömer’in hoşuna gitti ve ölen kişiden kalan eşyaları ganimet olarak ona vererek ödüllendirdi.”²⁰¹

Bu kelime çoğunlukla Farsların köylüleri için kullanılır hale gelmiştir. Ardından çok malı olan herkese “dihkân” denmeye başlanmıştır. Köylü olmak anlamına gelen “الدهقنة” ve “تدهقن” kelimeleri de bu kökten türetilmiştir. Bu kullanıma kıyasen, kadınlar

¹⁹⁸ Ebû’l-Ferec Muhammed b. Ebî Ya’kûb İshâk b. Muhammed b. İshâk en-Nedîm, *el-Fihrist* (Beyrût: Dâru’l-marife, t.y.), 122.

¹⁹⁹ Ebû’s-Safâ (Ebû Saîd) Salâhuddîn Halîl b. İzziddîn Aybeg b. Abdillâh es-Safedî, *el-Vâfi bi’l-vefeyât* (Beyrût: Dâru lhyâi’t-Turâsî’l-Arabiyyi, 2000) 29/26; Ebû’l-Fazl Celâlüddîn ‘Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî es-Süyûtî eş-Şâfiî, *Buğyetu’l-vu’ât fî tabakâti’n-nahviyyîne ve’n-nuhât* (Kâhire: İlsâ el-Bâbî el-Halebî ve Şürekâhu, 1965) 2/352.

²⁰⁰ Eddî Şîr, *el-Elfâzu’l-Fârisiyyetu’l-Mu’arreb* (Beyrût: Dâru’l-‘Arab, 2. Basım, 1908), 68.

²⁰¹ Ebû Bekr Abdullâh b. Muhammed b. Ebî Şeybe İbrâhîm el-‘Absî el-Kûfî, *el-Musannef* (Cidde: Dâru’l-Kible, 2006) 17/556-557.

için de “دهقانة” ifadesi kullanılmaktadır.²⁰² Öyle görülüyor ki insanlar daha sonra bu kelimeyi tâcirler için kullanır olmuştur.²⁰³

el-Bendenîcî, hicrî 200 senesinde kör olarak doğmuştur. Hicrî 284 senesinde de vefat etmiştir. Bendenîceyn’de yetişmiş ve burada birçok edebiyat eseri ve şiir ezberlemiştir. Orada yaşayan Ebû ‘Ubeyde Ma‘mer b. Müsennâ’nın yakını Ebû’l-Hasan ‘Ali b. Mugîra el-Esrem, Ma‘merin tüm kitaplarını rivayet ediyordu. Ayrıca Asma‘î ve diğerlerinden de rivayetlerde bulunuyordu. Ebû Bişr de bu yöntemi benimseyip ‘Ali b. Mugîra’nın kitaplarından birçok ilim ezberlemiştir. Ebû Bişr şöyle söylemiştir: “Bir mecliste garîb ifadeleriyle birlikte 150 şiir beyti ezberledim.”²⁰⁴

Bağdat’a gitmiş, orada âlimlerle karşılaşmıştır. Muhammed b. Ziyâd el-‘Arâbî’den ders almıştır. Asma‘î’nin yeğeni olan Ebû Nasr ile karşılaşmıştır. *el-Ecnâsü’l-ekber* kitabını ezberlemiştir. Kaynaklar, Ebû Bişr’in babasından kalan birçok arazi ve bahçesi olduğunu belirtmektedir. Ancak o, bunları ilim uğrunda satıp infak etmiştir. Yakûb b. Sikkît ile karşılaşan Ebû Bişr, Basra’da Ebu’l Fazl er-Riyâşî ve Ebû İshâk İbrâhîm b. Süfyân ez-Ziyâdî ile de karşılaşmış ve onlara ezberinden birçok kitap aktarmıştır. Kitâbü’t-Takfiye, Kitâbu Meâni’s-Şiir ve Kitâbu’l-Arûz onun eserleri arasında yer almaktadır.²⁰⁵

İlk bakışta, tabakât kitaplarının Bendenîcî’nin yalnızca nesebi ile yetinip baba ya da dedesini zikretmemeleri ilginç görünebilir. Ancak araştırma konumuz olan Bendenîcî, Fars asıllı dihkanelardan olduğundan, baba ve dedelerinin zikrine Araplardaki gibi özel bir önem verilmemesi, kaydedilmemesi ve gözetilmemesi doğaldır. Tercih edilen görüşe

²⁰² Ebû’l-Feth Burhânüddîn Nâsır b. ‘Abdisseyyid b. ‘Alî el-Mutarrizî el-Hârizmî, *el-Mugrib fî tertîbi’l-mu‘rib*, (Halep: Mektebetü Usâme b. Zeyd, 1979) 1/300-301.

²⁰³ Halîl İbrâhîm el-‘Atiyye, “Mukaddime”, *Kitâbü’t-Takfiye fî’l-luga*, mlf. el-Yemân b. Ebi’l-Yemân el-Bendenîcî (Bağdat: Matbaatü’l-‘Ânî, 1976) 10.

²⁰⁴ es-Safedî, *el-Vâfi bi’l-Vefeyât*, 29/26.

²⁰⁵ es-Safedî, *el-Vâfi bi’l-Vefeyât*, 29/26.

göre babasının ismi Fars asıllı olup bu isim duyurulmak istenmemiştir ya da babası bu künye ile meşhur olmuş, onu tanıyanlar isminden habersiz kalmıştır.²⁰⁶

Ailesi hakkında, babasının maddi durumunun iyi olup oğluna araziler bırakması dışında bir bilgi ulaşmamıştır. O da bu arazileri ilim uğrunda harcamıştır. Bendenîcî'yi ele alan kaynaklar, onun 284 yılında vefat ettiği konusunda görüş birliği içindedir. Ancak vefat yeri bilinmemektedir. Ancak uzun süre Bağdat'ta kalması sebebiyle, orada vefat ettiği düşünülmektedir. Zira doğduğu yer olan “Bendenîceyn”de vefat etmiş olması görüşünü engelleyici bir unsur bulunmamaktadır.²⁰⁷

2.2. Doğum Yeri

Bendenîceyn:

Kelime, “bâ” harfinin fethası, “nûn” harfinin sükûnu, “dâl” harfinin fethası ile okunur. Irak'ın bir bölgesidir.²⁰⁸

Bendenîcî'nin memleketi olan “Bendenîceyn” ikil yapıda bir kelimedir. Tekilinin “bendenîc” olup olmadığı bilinmemektedir. Hamza el-İsfahânî “Bendenîceyn” hakkında Irak bölgesinde “Vendenîkân” diye isimlendirilen bir yer olup “Bendenîceyn” şeklinde Arapçalaştığını söylemektedir. İsminin anlamı açıklanmayan bu yer, Bağdat bölgesinin Nehrevan tarafında meşhur bir belgedir. Mıhrıcankazak bölgesinden de sayılabilir. el-İmâd b. Kâmil el-Bendenîcî el-Fakîh'in anlattığına göre “Bendenîceyn” birbirine bağlı olmayan birçok farklı bölge için kullanılan bir isimdir. O kadar ki bu yerler, hurma ağaçlarının bitişik olması dışında birbirini görmez. Burada bulunan en büyük bölgeye ise

²⁰⁶ es-Safedî, *Nektû'l-himyân fî nüketi'l-'umyân* (Kâhire: Dâru'l-Medîne, 1911), 312.

²⁰⁷ el-Atiyye, “Mukaddime”, 14.

²⁰⁸ Abdilazîz b. Muhammed b. Eyyûb b. Amr el-Bekrî el-Endelüsî, *Mu'cemü me'sta'cem min esmâ'i'l-bilâd ve'l-mevâzi'* (Beyrût: Âlemü'Kütüb, t.y.), 1/281.

“Bakutnaya” denir. Orada çarşı, idare merkezi ve kadı evi vardır. Bu bölgeden birçok âlim, muhaddis, şair, fakih ve yazar çıkmıştır.²⁰⁹

Günümüzde “Mendelî” ismi ile bilinen bu bölge, İran-Irak sınırı yakınında, Bakuba şehrine 93 kilometre uzaklıkta bulunan Diyala ilinde bir ilçe merkezidir.²¹⁰

Tez çalışmasının konusu *Kitâbü’t-Takfiye*, dolayısıyla da yazarı Ebû Bişr el-Yemân b. Ebi’l-Yemân el-Bendenîcî olsa da, yetiştigi bölgenin ilmî anlamdaki verimliliğini göstermek adına, orada yetişen âlimlerin isimlerini zikredeceğiz: Ebû ‘Alî b. el-Hasen b. Abdillâh el-Bendenîcî eş-Şâfiî el-Fakîh (ö. 425/1034), Ebü’l-‘Abbâs Ahmed b. Ahmed b. Kerem el-Bendenîcî el-Hâfız (ö. 615/1218)²¹¹, Bağdat’taki Nizâmiye medresesi asistanlarından ‘Alî b. Abdilmelik b. Ebi’l-Ganâim el-Bendenîcî, Muhammed b. Hibetullâh b. Sâbit el-Bendenîcî eş-Şâfiî ve Ebu’l-Hasen ‘Alî b. Ahmed b. Nasr el-Bendenîcî.

2.3. Eserleri

Bendenîcî’yi ele alan kaynaklar, ona ait üç eserden söz etmektedir. Kimi tabakât yazarı her birini, kimi ikisini, az bir kısmı da -sözü kısa tutmak adına- kitaplar yazdığını belirtmekle yetinmiştir.

2.3.1. et-Takfiye fi’l-luga

Bendenîcî’nin günümüze ulaşan tek eseri olup, çalışmamızın ana konusu olması nedeniyle ayrı başlıklar altında ayrıntılı bir şekilde incelenecektir.

²⁰⁹ Ebû Abdillâh Şihâbüddîn Yâkût b. Abdillâh el-Hamevî el-Bağdâdî er-Rûmî, *Mu’cemu’l-buldân* (Beyrût: Dâru Sâdir, 1977) 1/499.

²¹⁰ el-‘Atiyye, “Mukaddime”, 10.

²¹¹ Ebü’l-Hayr Şemsüddin Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Alî b. Yûsuf el-Cezerî, *Gâyetü’n-nihâye fî tabakâti’l-kurrâ* (Beyrût: Dâru’l-Kütübî’l-‘İlmiyye, 2006), 1/39.

2.3.2. Me‘âni’ş-Şi‘r

Kitap hakkında bir bilgi bulunmamaktadır. Hiçbir tabakât yazarı kitaptan bir nakilde bulunmamıştır. Ancak; İbn Kuteybe’nin *Kitâbü’l-me‘âni’l-kebîr* ve Üşnândânî’nin *Me‘âni’ş-Şi‘r* adlı eserleri gibi bu türde yazılan benzer kaynakları inceleyerek, Bendenîcî’nin *Me‘âni’ş-Şi‘r* adlı eserinin, anlaşılacak için sorulmaya ihtiyaç duyup ilk bakışta anlamı fark edilemeyen beyitler barındıran bir edebiyat, şiir ve dil kitabı olduğunu söyleyebiliriz. Lugaz ismi verilen ve “edebiyatta, özellikle de şiirde, sözü açık bir dil yerine îmâlarla anlatma” anlamına gelen bu durum, Arapların kullandığı ve dilbilginlerinin kullandığı olmak üzere iki türe sahiptir. Bir de Arapların kendisiyle lugaz kastetmeyip lugaz haline gelen beyitler vardır. Bu bazen anlam yönünden gerçekleşir. Bu beyitler genellikle bu türdendir. İbn Kuteybe bu türde güzel bir eser yazmıştır ve bu türe “ma‘nâ beyitleri” ismini vermişlerdir. Çünkü bu beyitlerin anlamı, ilk seferde anlaşılmayıp sormayı gerektirir. Lugaz haline gelen beyitler bazen de lafız, diziliş ve i‘râb yönünden gerçekleşir.²¹²

2.3.3. el-Arûz

Önceki eserde olduğu gibi bu eser hakkında da bir bilgiye sahip olmamakla birlikte eser hakkında nakilde bulunan bir tabakât yazarı bulunmamaktadır. Eserin başlığından da anlaşılacağı üzere, arûz konusunu ve bahr ismindeki vezin gruplarını içerdiğinde şüphe yoktur.²¹³

2.4. Şiirsel Yönü

Bendenîcî’yi konu edinen kaynaklar, onun şâir olduğunu söylemiş, bir grup da onun şiirlerinden nakillerde bulunmuştur. Ancak sağlam bir araştırmadan sonra, bir

²¹² Ebü’l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî es-Süyûtî eş-Şâfiî, *el-Muzhir fî ‘Ulûmi’l-Luga ve Envâ’ihâ* (Beyrût: Menşûratü’l-Mektebeti’l-Asriyye, 1986), 1/578.

²¹³ el-‘Atiyye, “Mukaddime”, 15.

bakıma Bendenîcî'nin “şâir” denecek kadar şiir söylemediği belirtilmektedir. Yalnızca Kıftî'nin iddia ettiği, Bendenîcî'nin şiir yazarak geçindiği bilgisi, eldeki verilere göre uygun değildir. Zira “geçinmek”ten şiirin çokluğu anlaşılmaktadır.²¹⁴

Bendenîcî'nin erişilebilen şiirleri şöyledir:²¹⁵

Rabbimden kalbimin salâhını isterim; Zira

أَسْأَلُ رَبِّي صَلَاحَ قَلْبِي / فَإِنَّهُ يَمْلِكُ الْقُلُوبَا

o kalplerin sahibidir.

Ondan [ayıpları] örtmesini isterim; Zira o

وَأَطْلُبُ السَّتْرَ مِنْ لَدُنْهُ / فَإِنَّهُ يَسْتُرُ الْعُيُوبَا

ayıpları örter.

Tökezleyenleri, hata edenleri kurtarır;

وَيُنْعِشُ الْعَاثِرِينَ نَعْشًا / وَيَغْفِرُ الْخُوبَ وَالذُّنُوبَا

Kusurları ve günahları affeder.

Nefsime zulmettim keşke bilsem; Allah

ظَلَمْتُ نَفْسِي فَلَيْتَ شِعْرِي / هَلْ قَدَّرَ اللَّهُ أَنْ أَتُوبَا

bana tövbe etmeyi nasip etti mi?

Diğer bir şiiri:²¹⁶

Ben Yemân b. Ebi'l-Yemân; Körler içinde

أَنَا الْيَمَانُ بْنُ أَبِي الْيَمَانِ / أَشْعُرُ مَنْ أَبْصَرَتْ فِي الْعُمَيَانِ

gördüğün en iyi şairim.

Benimle karşılaşırsan şanı yüce biriyle

إِنْ تَلَقَّيْتَنِي تَلَقَّ عَظِيمَ الشَّانِ / تُلَاقِي أَبْلَغَ مِنْ سَحْبَانَ فِي

karşılaşmış olursun; Beni ilim, hikmet ve

الْعِلْمِ وَالْحِكْمَةِ وَالْبَيَانِ

beyanda Sehbân'dan daha belîğ bulursun.

²¹⁴ el-'Atiyye, “Mukaddime”, 16. ; el-Kıftî, *İnbâhu'r-ruvât*, 79.

²¹⁵ es-Süyûtî, *Buğyetu'l-vu'ât fî tabakâti'n-nahviyyîne ve'n-nuhât*, 2/352.

²¹⁶ es-Safedî, *el-Vâfi bi'l-Vefeyât*, 29/26.

Diğer bir şiiri:²¹⁷

Bir gün Bâbü't-Tâk'a uğramış ve bir fırın dükkanından kumru sesi duymuştur. Yardımcısına “Beni ona yaklaştır” demiştir. Yardımcısı dediğini yaptığında fırıncıya şöyle seslenmiştir: “Ey fırıncı! Bunu satıyor musun?” Fırıncı “evet” cevabını verince “ne kadar” diye sorduktan sonra “10 dirhem” cevabını alan Ebû Bişr, mendilini açıp 10 dirhemi eline saymış sonra da kumruyu alıp serbest bırakmıştır. Ardından şu şiiri söylemiştir:

Bâbü't-Tâk'ta bir halkalı güvercin feryat
etti; Dökülen gözyaşlarım aktı.

نَاحَتْ مُطَوِّفَةً بَبَابِ الطَّاقِ / فَجَرَتْ سَوَابِقُ دُمُعِي
المُهْرَاقِ

Büyük bir acıyla Hicaz'ı arzuladı; Aşığın
özlem dolu gönlünü esir eden [bir acıyla]
Ayrılık perişan etti, kalp damarı
parçalandı; Biri ona karanlıkların
zehrinden içirdi.

حَنَّتْ إِلَى أَرْضِ الْحِجَازِ بِحُرْقَةٍ / تَسْبِي فُؤَادَ الْهَائِمِ الْمُشْتَاقِ
تَعَسَّ الْفِرَاقُ وَجَزَّ حَبْلُ وَتَيْنِهِ / وَسَقَاهُ مِنْ سَمِّ الْأَسَاوِدِ
سَاقِ

Ne yazık! Nedendir ki bir kumru; Uzak
diyarlarda Bağdat'ı bilemedi.

يَا وَيْحَهُ مَا بَالُهُ قُمْرِيَّةٌ / لَمْ تَدْرِ مَا بَعْدَادُ فِي الْأَفَاقِ

Erâk ağacında yuvalardı belki de; Necd'de
bir ağacın dallarına yerleşirdi.

كَانَتْ تُفَرِّخُ فِي الْأَرَاكِ وَرُبَّمَا / سَكَنْتُ بِنَجْدٍ فِي فُرُوعِ
السَّاقِ

Irak'tan ayrılma vakti de geldi de; Erâktan
sonra çarşılarda feryat eder oldu.

فَأَتَى الْفِرَاقُ بِهَا الْعِرَاقَ فَأَصْبَحَتْ / بَعْدَ الْأَرَاكِ تَنُوحُ فِي
الْأَسْوَاقِ

²¹⁷ es-Safedî, *el-Vâfi bi'l-Vefeyât*, 29/27.

Özlemi duydum da onu satın aldım; Ona
iyilik edip serbest bıraktım. إِنِّي سَمِعْتُ حَبِيبَهَا فَابْتَعْتُهَا / وَعَلَى الْحَمَامَةِ جُدْتُ
بِالإِطْلَاقِ

Senin başına gelen benim de başımda ey بِي مِثْلُ مَا بِكَ يَا حَمَامَةُ فَاسْأَلِي / مَنْ فَكَّ أَسْرَكَ أَنْ يَفُكَّ
kumru; Sor bakalım, seni esaretten
kurtaran benim zincirimi de çözer mi! وَنَاقِي

Diğer bir şiiri:²¹⁸

Dâd harfinin fethası ile dîvânü'd-dayâ'; فَدِيَوَانُ الضِّيَاعِ يَفْتَحُ ضَادٍ / وَدِيَوَانُ الْحَرَاجِ يَغَيِّرُ جِيمَ
cîm harfî olmadan dîvanü'l-harâ.
İbn 'Abbâs ve Mûsâ'dan sonra geliyorsa, إِذَا وَلِيَ ابْنُ عَبَّاسٍ وَمُوسَى / فَمَا أَمْرُ الْإِمَامِ بِمُسْتَقِيمِ
lider nasıl doğru kalsın!

Diğer bir şiiri:²¹⁹

Cömertlikler Ebû Velîd ile ortaya çıktı; بِأَبِي الْوَلِيدِ تَوَلَّدَتْ بِدَعِ النَّدَى / وَوَرَّتْ زِنَادُ الْمَجْدِ عَنِ
şerefî -çakmak- taşları yandı. إِصْلَادِ
(ve) yiğitlik, deneyim ve anlayışın كَهْلُ الْمَرْوَةِ وَالْتَّجَارِبِ وَالْحِجَى / وَفَى النَّدَى وَالْعِلْمِ
olgunluğu da; cömertliğin, ilmin ve
doğumun genci. وَالْمِيلَادِ

²¹⁸ es-Safedî, *el-Vâfi bi'l-Vefeyât*, 29/27.

²¹⁹ Ebû Ahmed el-Hasen b. 'Abdillâh b. Sa'îd el-'Askerî, *el-Mesûn fi'l-edeb*, thk. 'Abdüsselâm Hârûn (Kuveyt: Matba'atü hükûmeti'l-Kuveyt, 1984), 133.

Erken yaşta ve deneyimli bir görüş;

terbiyecinin kararlılığı ve terbiye edilenin *فِي سِنِّ مُقْتَبِلٍ وَرَأْيٍ مُجَرَّبٍ / وَعَزِيمٍ مُحْتَكِكٍ وَبَذَلٍ جَوَادٍ*
çabası içinde.

2.5. Hocaları ve Öğrencileri

Tabakât kitapları, Bendenîcî'nin kendisinden ilim aldığı altı hocasından söz etmektedir. Bunların arasında, doğum yeri olan Bendenîceyn'de sonra ise Basra'da kendisine öğrencilik ettikleri bulunmaktadır. Ayrıca Bağdât ve Sâmerîrâ'da da hocaları olmuştur. Hocaları arasında şu isimler yer almaktadır:²²⁰

1) Ebû 'Abdillâh Muhammed bin Ziyâd el-'Arâbî (ö. 231/845): Kûfililerin meşhur râvîlerindendir. Zübeydî kendisini Kûfeli dil bilginlerinin ikinci tabakasında zikretmiştir. Babası Sindli bir köledir. Bilgi bakımından dil âlimlerinin önde gelenlerindendir. Mufaddal ed-Dabbî, Kisâî, Mu'âviye ed-Darîr ve Kâsım b. M'an b. Abdirrahman b. Abdillâh b. Mes'ûd el-Kâdî'den dersler almış; İbrâhîm el-Harbî, Ebû 'İkrime ed-Dabbî, Ebû'l-'Abbâs Ahmed b. Yahyâ S'aleb ve İbnü's-Sikkât ise kendisinden ders alan isimler arasındadır. Basra dil ekolüne mensup Ebû Zeyd Sa'id b. Evs b. Sâbit el-Ensârî hakkında yalnızca iyi konuşurken, Ebû Sa'id Abdülmelik b. Kureyb el-Asma'î el-Bâhilî hakkında olumsuz görüşleri bulunmaktadır.²²¹

Dil, tarih ve soybilim alanlarında yetkin kabul edilmiştir. Öğrencilerinden S'aleb'in kendisi hakkında şöyle söylediği nakledilmiştir: “Dil bilimi, İbnü'l-'Arâbî ile son noktasına ulaşmıştır.” Ayrıca yaklaşık yüz kişinin bulunduğu bir mecliste, herkesin sorusunu kitapsız bir şekilde yanıtladığını, yanında bulunduğu on küsur senede elinde hiç kitap görmediğini, bununla birlikte insanlara develer yüküyle taşınacak kadar kitap

²²⁰ el-'Atiyye, “Mukaddime”, 19.

²²¹ el-Hamevî, *Mu'cemu'l-üdebâ*, 2530; Ebû't-Tayyib Abdülvâhid b. Alî el-Halebî, *Merâtibü'n-nahviyyîn* (Beyrût: el-Mektebetü'l-'asriyye, 2. Basım, 2009), 112.

yazdırdığını ve şiir biliminde kendisinden daha bilgili birinin görülmediğini söylemiştir. Muhammed b. Fadl eş-Şa‘rânî ise hakkında şöyle demektedir: “İnsanların birtakım önderleri vardır. Süfyân es-Sevrî hadis, Ebû Hanîfe kıyas (fikhî anlamda), Kisâi Kur‘ân konusunda önderdir. Ancak hiçbir alanda İbnü‘l-‘Arâbî’den daha büyük bir önder bulunmamaktadır. O, Arap kelimelerinde önderdir. Ayrıca o, eğitsel yönüyle ön plana çıkıp aylık geliri olan bin dirhemi ailesi ve kardeşleri için harcardı.”²²²

İbnü‘l-‘Arâbî hakkında şöyle bir hadise nakledilmiştir:

Bir gün, onun meclisinde birbiriyle konuşan iki adam gördü. Onlara ayrı ayrı “Nerelisin?” diye sordu. Biri İsficâb, diğeri ise Endülüslü olduğunu söyledi. İbnü‘l-‘Arâbî bu duruma şaşırıp şu beyti söyledi²²³:

Kader, iki farklı arkadaşla bizi bir araya

getirdi

Farklı olanlar bazen bir araya gelip

kaynaşırlar

رَفِيقَانِ شَيْءٌ أَلَّفَ الدَّهْرُ بَيْنَنَا

وَقَدْ يَلْتَقِي الشَّيْءُ فَيَأْتِلِفَانِ

Ebü‘l-‘Abbâs S‘aleb, İbnü‘l-‘Arâbî’nin şöyle söylediğini nakletmiştir: “Dil konusunda, Kur‘ân’ın mahluk olduğunu iddia edenlerden daha yalancısını görmedim.” Ayrıca yanında bazı âlimlerin gıybetini yapan bir adama, “Bizim yanımızda dediğini bizim hakkımızda da söylemediysen sakın bizimle oturma.” dediğini de nakletmiştir.²²⁴

²²² el-Hamevî, *Mu‘cemu‘l-üdebâ*, 2530-2531.

²²³ el-Hamevî, *Mu‘cemu‘l-üdebâ*, 2531.

²²⁴ el-Hamevî, *Mu‘cemu‘l-üdebâ*, 2533.

Davet edildiği bir meclise, yanında kitaplardan başka bir şey görünmediği halde yanındakiler gidince geleceğini söyleyen İbnü'l-'Arâbî, kendisine bu durum sorulduğunda şu şiiri söylemiştir²²⁵:

Kendileriyle konuşmaktan

usanmayacağımız dostlarımız vardır;

akıllı kimseler varlıklarında da

yokluklarında da güvenilirdirler.

لَنَا جُلَسَاءُ مَا مَثَلُ حَدِيثِهِمْ / أَلْبَاءُ مَأْمُونُونَ غَيْبًا وَمَشْهَدًا

Geçmişte olduğu gibi ilimlerinden bize

fayda sağlarlar; doğru bir akıl, edep ve

görüş ile,

مُسَدَّدًا

Bir fitne ya da kötülükten korkulmaksızın;

onların elinden ve dilinden sakınmayız,

وَلَا يَدًا

Onların ölü olduğunu söylersen yalan

söylemiş olmazsın; ancak diri olduklarını

söylersen de görüşün çürütülmez.

فَإِنْ قُلْتَ أَمْوَاتٌ فَمَا أَنْتَ كَاذِبٌ / وَإِنْ قُلْتَ أَحْيَاءُ

فَلَسْتَ مُفَنَّدًا

Eserleri arasında; Kitâbü'n-nevâdir, Kitâbü'l-envâ, Kitâbü sıfatı'n-nahl, Kitâbü sıfatı'z-zer', Kitâbü'l-hayl, Kitâbü'n-nebt ve'l-bakl, Kitâbü nesebi'l-hayl, Kitâbü târihi'l-kabâil, Kitâbü tefsîri'l-emsâl, Kitâbü'n-nebât, Kitâbü me'âni's-ş-ir, Kitâbü sıfatı'd-dir', Kitâbü'l-elfâz, Kitâbü nevâdiri'z-Zübeyriyyîn, Kitâbü nevâdiri Benî Fak'as, Kitâbü'z-zübâb bulunmaktadır.²²⁶

²²⁵ Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasen b. 'Abdillâh b. Mezhic ez-Zübeydî, *Tabakât'n-Nahviyyîn ve'l-Lugaviyyîn* (Kâhire: Dâru'l-Ma'ârif, 2. Basım, 2009), 196-197.

²²⁶ el-Hamevî, *Mu'cemu'l-üdebâ*, 2533.

İbnü'l-‘Arâbî’nin vefat yılı hakkında; Ebü'l-‘Abbâs S‘aleb “Ben Ebû Hanîfe’nin vefat ettiği gece doğdum” sözünü nakletmiş; Ebû Gâlib ‘Alî b. en-Nadr ise İbnü'l-‘Arâbî’nin 230 yılında vefat ettiğini söylemiş; 232 yılı olduğu da rivayet edilmiştir. 31 yıl 4 ay ve 3 gün yaşamıştır. Vefatı Ebû Câ‘fer el-Vâsık billâh Hârûn bin Muhammed el-Mu‘tasım’ın halifelik döneminde gerçekleşmiştir. Namazını ise Kâdi'l-Kudât Ahmed b. Ebî Dâvûd el-‘İyâdî kıldırmıştır.²²⁷

2) Ebû Nasr Ahmed b. Hâtim el-Bâhilî (ö. 231/845): Basra âlimlerindendir. Ebû Zeyd Sa‘îd b. Evs b. Sâbit el-Ensârî ve Ebû Saîd ‘Abdûlmelik b. Kureyb el-Asma‘î el-Bâhilî’den ders almıştır. Asma‘î’den dil ve edebiyat kitapları rivayet etmiş, dil alanında eserler vermiştir. Asma‘î kendisi hakkında “Ebû Nasr’dan başkası bana doğru gelmiyor” dediği rivayet edilmiştir. Ayrıca Asma‘î’nin, Ebû Nasr’ın dayısı ya da amcası olduğu iddia edilmektedir. 231 yılında vefat ettiği söylenmektedir. 70 küsur yıl yaşamıştır.²²⁸

Eserleri arasında; Kitâbü’ş-şeceri ve’n-nebât, Kitâbü’l-ibil, Kitâbü’l-hayl, Kitâbü mâ yelhanu fihi’l-‘âmme, Kitâbü’z-zer‘ ve’n-nahl, Kitâbü iştikâkî’l-esmâ, Kitâbü’t-tayr, Kitâbü’l-cerâd ve Ebyâtü’l-me‘ânî bulunmaktadır.²²⁹

3) Ebü'l-Hasen ‘Alî b. Muğîra el-Esrem (ö. 232/846): Bağdat’ın râvî ve âlimlerindendir. Âlimler nezdinde muteber kitapları bulunmaktadır. Ebû ‘Ubeyde Ma‘mer b. el-Müsennâ et-Teymî el-Basrî ve Ebû Sa‘îd Abdûlmelik b. Kureyb el-Asma‘î el-Bâhilî ile aynı dönemi paylaşmış, onlardan ders almıştır. Ebû Câ‘fer el-Vâsık billâh Hârûn bin Muhammed el-Mu‘tasım ile aynı yıl, 232’de vefat etmiştir.²³⁰

Eserleri arasında; Kitâbü’n-nevâdir ve Kitâbü garîbî’l-hadîs bulunmaktadır.²³¹

²²⁷ el-Hamevî, *Mu‘cemu’l-üdebâ*, 2534.

²²⁸ el-Kıftî, *İnbâhu’r-ruvât*, 1/71; el-Hamevî, *Mu‘cemu’l-üdebâ*, 226-227; el-Halebî, *Merâtibu’n-Nahviyyîn*, 78.

²²⁹ el-Kıftî, *İnbâhu’r-ruvât*, 1/71; el-Hamevî, *Mu‘cemu’l-üdebâ*, 227.

²³⁰ el-Hamevî, *Mu‘cemu’l-üdebâ*, 1970; el-‘Atiyye, “Mukaddime”, 19.

²³¹ el-Hamevî, *Mu‘cemu’l-üdebâ*, 1970.

4) Ebû Yûsuf Ya‘kûb b. İshâk es-Sikkât (ö. 244/858): Basra ve Kûfe ekollerini harmanlamıştır ancak Kûfe ekolüne daha yakındır. Dil biliminde önder, din ve hayır ehliendir. ‘Ulûmu’l-Kur‘ân ve şiir alanlarında yetkindir. Fasih dili konuşan bedevîlerle bulunmuş, onlardan dil malzemesi toplamıştır. Halife Ebü’l-Fazl el-Mütevekkil-‘Alellâh Ca‘fer b. Muhammed el-Mu‘tasım el-Hâşimî el-‘Abbâsî’nin oğluna hocalık yapmıştır. Mütevekkil’in kendisine oğulları Müeyyed ve Mu‘tezz mi yoksa Hz. Hasan ve Hz. Hüseyin’in mi üstün olduğunu sorması üzerine İbnü’s-Sikkât’in Hz. ‘Ali’nin kölesi Kanber’in bile o iki oğlundan üstün olduğunu söylemesi üzerine Mütevekkil, İbnü’s-Sikkât’in ölümünü emretmiş, işkence ile öldürülmüştür. Ölüm tarihi ise 244’tür.²³²

Kutrub, Yahyâ b. Ziyâd el-Ferrâ, Ebû ‘Ubeyde et-Teymî, Asma‘î, Ebû ‘Abdillâh İbnü’l-A‘râbî, Ahmed b. Hâtim el-Bâhilî, Ebû ‘Amr eş-Şeybânî, ‘Ali b. Mugîra el-Esrem ve Ebü’l-Hasan el-Lihyânî gibi lugat ve dil âlimlerinden ders almıştır.²³³

5) Ebû İshâk İbrâhîm b. Süfyân ez-Ziyâdî (ö. 249/863): Basra âlim ve dilcilerinden biridir. Sîbeveyh’in el-Kitâb adlı eserini okumaya başlamış ancak tamamlamamıştır. Bu esere dair anekdotları olan ez-Ziyâdî, Asma‘î’den dersler almış, ondan ve başkalarından rivayetlerde bulunmuştur.²³⁴

Eserleri arasında; İhrâcü nüketi Kitâbi Sîbeveyh, Kitâbü’l-emsâl, Kitâbü’n-nakt ve’ş-şekl, Kitâbü tenmîkî’l-ahbâr, Kitâbü esmâî’s-sehâb ve’r-riyâh ve’l-emtâr bulunmaktadır.²³⁵

6) Ebü’l-Fazl el-‘Abbâs b. el-Ferec b. ‘Alî b. ‘Abdillâh er-Riyâşî el-Lugavî (ö. 257/871): Dil ve rivayet alanlarında Basra’nın büyük nahiv bilginlerindendir. Özellikle

²³² Abdülbaki b. Abdilmecid el-Yemânî, *İşâratü’t-ta’yîn fî terâcimi’n-nuhâti ve’l-lugaviyyîn* (Riyâd: Şeriketü’t-Tibâ‘atî’l-‘Arabiyyeti’s-Su‘ûdiyye, 1986), 435-436.

²³³ el-‘Atiyye, “Mukaddime”, 20.

²³⁴ Ebû Sa‘îd el-Hasen b. ‘Abdillâh b. Merzûbân es-Sîrâfî, *Ahbârü’n-nahviyyîne’l-Basriyyîn* (Kâhire: Şeriketü Mektebeti ve Matba‘ati Mustafa el-Bâbî el-Halebî ve Evlâdihî, 1955), 67.

²³⁵ el-Kiftî, *İnbâhu’r-ruvât*, 1/202.

Asma'î'den rivayetleriyle bilinir. Ebû Sa'îd Abdülmelik b. Kureyb el-Asma'î el-Bâhilî, Ebû 'Ubeyde Ma'mer b. el-Müsennâ et-Teymî el-Basrî, Ebû Dâvûd Süleymân b. Dâvûd b. el-Cârûd et-Tayâlisî, Abdullâh b. Bekr es-Sehmî, Ebû Âsım ed-Dahhâk b. Mahled b. Müslim en-Nebîl eş-Şeybânî el-Basrî'den ders almış; Ebû İshâk İbrâhîm b. İshâk b. İbrâhîm el-Harbî, Ebû Bekr 'Abdullah b. Muhammed b. 'Ubeyd el-Kureşî el-Bağdâdî (İbn Ebi'd-Dünya), Ebü'l-'Abbâs Muhammed b. Yezîd b. Abdilekber b. 'Umeyr el-Müberred el-Ezdî es-Sümâlî, Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasen b. Düreyd el-Ezdî el-Basrî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Sellâm b. 'Ubeydillâh b. Sâlim el-Cumahî el-Basrî, Ebû 'Arûbe Hüseyin b. Muhammed b. Mevdûd el-Harrânî, Ebû Bekr Muhammed b. İshâk b. Huzeyme es-Sülemî en-Nisâbûrî, Ebu Ravk Ahmed b. Muhammed Hizzanî ise kendisinden ders alanlar arasında yer almaktadır.²³⁶

Asma'î ve Ebû Zeyd el-Ensârî'nin tüm kitaplarını ezberlediği rivayet edilmektedir. Sîbeveyh'in "el-Kitâb" isimli eserini Ebû 'Osmân Bekr b. Muhammed b. Habîb el-Mâzinî'den okumuş; Mâzinî, "el-Kitâb"ı kendisinden okuyan Riyâşî'nin eseri ondan daha iyi anladığını söylemiştir.²³⁷

Rüyasında, 257 yılında zenciler tarafından öldürüldüğü kaydedilen Riyâşî'yi gören Hasen b. 'Alîl el-'Anzî, Allah'ın kendisine nasıl muamele ettiğini sorduğunda Riyâşî'nin şöyle yanıtladığını nakletmiştir: "Beni affetti, merhamet etti ve cennetine koydu. Beni Süfyan Sevrî ile A'meş'in yanına oturttu."²³⁸

²³⁶ es-Sîrâfî, *Ahbârü'n-nahviyyîne'l-Basriyyîn*, 68; el-Halebî, *Merâtibu'n-nahviyyîn*, 90-91; el-Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ*, 1483-1484; Ebû 'Ubeydillâh Muhammed b. 'Imrân b. Mûsâ b. Sa'îd el-Merzûbânî el-Horasânî el-Bağdâdî, *Nûru'l-Kabes el-Muhtasar mine'l-Muktebes* (Wiesbaden: Dâru'n-Neşr Franz Steiner, 1964) 228-229; Ebû 'Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. 'Osmân ez-Zehebî et-Türkmânî el-Fârikî ed-Dimaşkî, *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhîr ve'l-a'lâm*, (Beyrût: Dâru'l-Kitâbî'l-'Arabî, 1992), 19/172.

²³⁷ ez-Zehebî, *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhîr ve'l-a'lâm*, 172; el-Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ*, 1483-1484.; Ebü'l-Berekât Kemâlüddîn 'Abdurrahmân b. Muhammed b. 'Ubeydillâh el-Enbârî, *Nüzhetü'l-elibbâ fî tabakâti'l-üdebâ* (Zerka: Mektebû'l-Menâr, 3. Basım, t.y.), 153.

²³⁸ el-Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ*, 1485.

Tabakât kitaplarında Bendenîcî'ye öğrencilik yaptığı zikredilen bir nahiv bilgini, dil bilimci ya da edebiyatçı bulunmamaktadır. Tabakât kitaplarının her nahiv âlimi ya da dil bilimcinin öğrencilerini zikretmeye özen göstermemesiyle birlikte, elimizde bulunan *Kitâbü't-Takfiye* kitabının öğrencilerinden biri aracılığıyla bize ulaştığında şüphe bulunmamaktadır. Zira tüm tabakât kitaplarında kör olduğu zikredilen Bendenîcî, bu durumu nedeniyle eserini bir öğrencisine ya da öğrenci topluluğuna yazdırmış olmalıdır. Eserin içerisinde geçen “Bu şiiri bana Ebû Bişr söyledi” ve “Ebû Bişr şöyle dedi” ifadeleri de bunu destekler niteliktedir.²³⁹

Yukarıdaki bilgilere ek olarak, Bendenîcî'nin öğrencilerinin kaynaklarda geçmeme sebepleri arasında; sayılarının azlığı, öne çıkmamış olmaları, âlimlerin çokça var olduğu bir dönem olduğundan geçim işleriyle meşgul olması nedeniyle özellikle Bendenîcî'den ders okumak için çok vakit ayıramamış olmaları sayılabilir. el-Kıftî'nin *İnbâhu'r-ruvât* isimli eserinde zikrettiği gibi, şiir yazarak geçimini sağlıyor olması da bu durumu desteklemektedir.²⁴⁰

Bendenîcî hakkında erişebildiğimiz bilgi ve belgelerin sınırlı olmasına rağmen, elimizdeki veriler onun ilme bakışı ve bilimsel yönünün gücünü ortaya koymaktadır. Çalışmanın genelinde ele alacağımız eseri olan *Kitâbü't-Takfiye*, içeriğinin tarihsel değeri ile bu sözlük yazarının incelenmeye değer yönlerini tespit noktasında şu an için elimizdeki tek kaynaktır.

²³⁹ el-'Atiyye, “Mukaddime”, 21.

²⁴⁰ el-'Atiyye, “Mukaddime”, 21; el-Kıftî, *İnbâhu'r-ruvât*, 4/79.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM: KİTÂBU'T-TAKFİYE'NİN ÖZELLİKLERİ VE ÖNEMİ

Kitâbü't-Takfiye, çalışmamızın ana konusu olmasının yanı sıra, daha önce üzerinde kapsamlı ve bütünsel bir araştırma yapılmamış olması nedeniyle birçok yönden incelenmesi gereken bir eserdir. Bu nedenle, işbu çalışmamızda *Kitâbü't-Takfiye*'nin pek çok yönden incelenmesi sonucu elde ettiğimiz verilere farklı başlıklar altınca yer vereceğiz.

3.1. *Kitâbü't-Takfiye*'nin Konusu ve Yöntemi

Kitâbü't-Takfiye; dile dair eserler arasında çok az zikredilen, zikredilse de hakkında çok bilgi bulunmayan, yeterince tanınmamış, bilimsel ve tarihsel olarak hak ettiği ilgiyi görmemiş bir sözlük çalışmasıdır. Bu durumun temel sebebi, konu hakkında araştırma yapan bilim insanlarının çoğunun, sözlük çalışmalarında kelimenin son harflerine dayalı *kâfiye sistemini* ilk kez kullanan kişinin *es-Sıhâh* ismi ile şöhret bulmuş eserin sahibi Ebû Nasr İsmâîl b. Hammâd el-Cevherî olduğunu kabul etmiş olmasıdır.²⁴¹ Bu sistemi ilk kez kimin kullandığı hakkındaki polemige dair veriler ve bunların değerlendirmesi, çalışmamızın ayrı bir başlığı altında ele alınacaktır.

Kitâbü't-Takfiye'nin yazarı olan Bendenîcî, eserin “bilim ve edebiyat ehli için kaçınılmaz bir kaynak olmasını” arzu ettiğini belirtmiştir. Eserine bu ismi vermesinin sebebi, kelimelerin son harflerini dikkate alarak kâfiyelere göre yazılmış olmasıdır. Kâfiye ise, ilgili bağlamda lafızların son harfi anlamına gelmektedir.²⁴²

Bendenîcî, eserinin önsözünde kâfiye sistemini benimsemesi hakkında şunları kaydetmektedir: “Yazar, kelimelerin “elif, bâ, tâ, sâ” ile başlamak üzere yirmi sekiz harften meydana geldiğini; dolayısıyla, fasîh ve garîb ayrımı olmaksızın kelimelerin bu

²⁴¹ Hamed el-Câsir, “el-Cevherî Leyse Mübtekira Menhecî't-takfiye fi'l-mu'cemi'l-'Arabî”, *Mecelletü'l-'Arab* 1/7 (Nisan 1967), 580; Yemîne Mustafâ, *Teşekkülü binâi'l-mu'cemi'l-'Arabî dirâse vasfiyye tahliliyye* (Buleyde: Câmi'atü'l-Buleyde, Külliyyetü'l-edebiyât ve'l-lugât, Doktora Tezi, 2013), 51.

²⁴² el-'Atiyye, “Mukaddime”, 36.

harflerle oluşturulduğunu; buna bağlı olarak da, her kelimenin sonunun bu yirmi sekiz harften biri ile sonlandığını tespit etmiştir. Ardından gücü yetip hatırlayabildiğince kelimeleri bir araya getirmiştir. Bu derleme faaliyetinin uyumlu bir düzene sahip olmadığına, eserin içerisinde çok bilinmeyen bir kelimeyi bulmanın zor olacağı düşüncesinden hareketle, eserini sözlük danışanına kolaylık olması için ardışık ve bağdaşık bir yöntem üzere kaleme almıştır.”²⁴³ Kanaatimizce; Bendenîcî’nin kendi çalışmasından söz ederken iyelik olarak “ben” yerine “o” zamirini kullanması, alçak gönüllü oluşunu göstermektedir.

Bendenîcî’nin *Kitâbü’t-Takfiye*’deki yöntemi, kelimelerin son harflerine göre dizimlenmesine dayalıdır. Örneğin; السَّئِبُ kelimesinin anlamı bilinmek istendiğinde, “bâ” harfi, الإِفْصَاح kelimesinin anlamı bilinmek istendiğinde “hâ” harfi, الضَّرِير kelimesinin anlamı bilinmek istendiğinde ise “râ” harfi bölümü incelenmelidir. Buna karşın Bendenîcî, tüm kelimeleri tek bir harf başlığı altında vermemiş, farklı kalıplar ayrı başlıklar altında ele alınmıştır.²⁴⁴ Ancak farklı yapılarda oldukları halde, tekil ya da çoğul oldukları göz ardı edilerek aynı başlık altında bir arada verilen kelimeler de bulunmaktadır. Örneğin ضَبَاب، رَغَاب، جَنَاب، إِهَاب kelimeleri bir başlık altında verilmiştir.

Oysa bu kelimeler aynı harf sayısına sahip olup, yapı itibarıyla denk görülüyor olsa da; إِهَاب kelimesinin ilk harfi kesra, جَنَاب kelimesinin ilk harfi ise fetha ile harekelenmektedir.

Öte yandan bu iki kelime tekil yapıdadır. رَغَاب ve ضَبَاب kelimeleri ise hareke, harf sayısı ve kalıp olarak denk olsa da; aynı başlık altında bulundukları إِهَاب ve جَنَاب kelimelerinin

²⁴³ el-Yemân b. Ebî'l-Yemân el-Bendenîcî, *Kitâbü't-Takfiye fi'l-luga*, thk. Halîl İbrâhîm el-'Atiyye (Bağdat: Matbaatü'l-Ânî, 1976) 36.

²⁴⁴ Halîl İbrâhîm el-'Atiyye, “el-Bendenîcî ve mu'cemühü't-Takfiye fi'l-luga”, *Mecelletü'l-lisâni'l-'Arabî* 17/1 (1979), 200.

aksine çoğul yapıdadır. Bendenîcî'nin kelime seçim ve diziminde izlediği bu yöntem, Arap dili kelimelerini kapsama bakımından Halîl b. Ahmed'in *Kitâbü'l-'Ayn*'ı ve Cevherî'nin *es-Sihâh*'ı kadar geniş bir dağarcık alanı sağlamamaktadır. Ancak aynı *kafiye*ye sahip kelimeleri toplamak, müellifin amacına yeterince hizmet etmektedir. Bendenîcî'nin şiirde kâfiye ya da düz yazıda seci' sağlamak amacıyla ilk harflerle ilgilenmemesine karşın, Cevherî *es-Sihâh*'ında kelime kalıplarını önemsemeksizin son harflere *bâb*, ilk harflere *fâsil* ismini vererek sözcükleri sıralamıştır. Örneğin; كَب , كَاب , كَجِب , كَجِب ve كَجِب kelimelerini alırken, Arap dilinde bulunmaması nedeniyle كَجِب kelimesini atlamıştır. Ancak *et-Takfiye*'de durum böyle değildir. Zira son harf dışında bir dizim yöntemi edinilmemiştir.²⁴⁵

Klasik kaynaklarda alfabedeki harfler, dini metinlerde Hz. Âdem'e kadar tarihi olduğu varsayılan dizim sistemi ile “et-tertibü'l-ebcedî” olarak isimlendirilmiş ve harfler buna göre sıralanmıştır. Hz. Peygamber döneminde de kullanılan bu alfabe dizim sisteminden, hicri ilk asrın yarısında Nasr b. 'Âsım (ö. 89/707) ile Yahyâ b. Ya'mer el-'Udvânî'nin (ö. 129/746) hazırladığı ve benzer harflerin ardışık olarak sıralanması temeline dayanan “hurûfü'l-hecâ” sistemine geçilmiştir.²⁴⁶ Bendenîcî de *Kitâbü't-Takfiye*'sinde; Haccâc b. Yûsuf'un (ö. 95/714) isteği üzerine benzer harfleri birbirinden ayırmak için ilk kez mushafları noktalayan, her beş âyet ve her on âyetin sonlarına konulan *tahmîs* ve *ta'sîr* işaretlerini uygulayan Nasr b. 'Âsım'ın²⁴⁷ hazırladığı ve günümüzde kullanımı devam eden sıralamayı benimsemiştir. Buna göre Bendenîcî'nin eseri, Nasr b. 'Âsım'ın alfabe harflerini sıralama sistemini temel alması ile, Ebû Amr İshâk b. Mirâr eş-Şeybânî'nin aynı sıralamayı temel alan *Kitâbü'l-Cîm*'inden sonra ikinci

²⁴⁵ İbrâhîm es-Sâmerrâî, “Fi'l-kavâfi ve Kitâbü't-Takfiye”, *Mecelletü'l-mevrid* 7/3 (1978), 332.

²⁴⁶ en-Neccâr, “el-Ebcediyyetü'l-'Arabiyye lemhatün ve nazratün”, 161; Mustafa İsmet Uzun, “Ebced”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1994), 10/68.

²⁴⁷ Ebû 'Amr 'Osmân b. Sa'îd b. 'Osmân ed-Dânî, *el-Mukni' fî rasmi mesâhifi'l-emsâr* (İstanbul: Matba'atü't-devle, 1932), 133.

sözlük olma niteliği taşımaktadır. *Kitâbü'l-Cîm*'in *et-Takfiye*'den farkı ise; kelime diziliminin son değil, ilk harflere göre yapılmış olmasıdır.²⁴⁸

Sözlüğünü kelimelerin son harflerini temel alarak başlıklandıran Bendenîcî; eserine kendisi ile başladığı “elif” harfî başlığı altında “elif-i memdûde”, “elif-i mehmûze” ve “elif-i maksûra” olmak üzere üç türü ele almış; önsözünde “elif” harfî ile başlamasına dair şunları kaydetmiştir²⁴⁹: “Kitabımıza kendisi ile başladığımız harf “elif”tir. Zira “elif”, insanların da alışageldiği üzere ilk harftir.”²⁵⁰ Ayrıca Bendenîcî, Cevherî’nin *es-Sihâh* isimli eserinde uyguladığı üzere, “vâv” ve “yâ” harflerinden “elif”e kalbolmuş harfleri, asıllarını gözeterek “vâv” ve “yâ” başlıkları altında ele almamış; tamamını “elif” başlığında zikretmiştir.²⁵¹

Bendenîcî’nin leksikolojik yaklaşımındaki dayanağı, kelime lafzının kendisinden başka bir şey değildir. Ona göre kelime, aynı kökten gelen diğer kelimelerden bağımsız olarak, yalnızca aynı kalıptakilerle eş görülmüş, dolayısıyla da aynı başlık altında ele alınmıştır. Örneğin “‘ayn” harfî başlığı altında; *الْفَرْع*, *الطَّبْع*, *الْقَمْع*, *الدَّرْع* gibi “orta harfî sâkin olanları”, *الْفَرْع*, *الْهَرْع*, *الطَّبْع*, *الْقَمْع*, *الشَّرْع* gibi “orta harfî harekeli olanları” ve *الرَّبِيع*, *الْجَمِيع*, *السَّرِيع* gibi “فَعِيل” kalıbındaki kelimeleri” bir araya getirmiştir.²⁵²

Yukarıdaki üç kategoride olduğu gibi, anılan kelime kalıbı gruplarından her birini “قافية” şeklinde “kâfiye” başlıkları altında sınıflandırmıştır. Ancak *kafiyelerin* başında, onları diğerlerinden ayıran özelliğin ne olduğundan söz etmemiştir. Örneğin; *الشَّرْع*

²⁴⁸ el-‘Atiyye, “el-Bendenîcî ve mu‘cemühü’t-Takfiye fi’l-luga”, 200.

²⁴⁹ el-‘Atiyye, “el-Bendenîcî ve mu‘cemühü’t-Takfiye fi’l-luga”, 200.

²⁵⁰ el-Bendenîcî, *et-Takfiye*, 37.

²⁵¹ el-‘Atiyye, “el-Bendenîcî ve mu‘cemühü’t-Takfiye fi’l-luga”, 200.

²⁵² el-‘Atiyye, “el-Bendenîcî ve mu‘cemühü’t-Takfiye fi’l-luga”, 200-201.

kelimesinin anlamını sorgulamak isteyen birinin, “‘ayn” başlığındaki “orta harfî harekeli olan” kelimelerin toplandığı *kâfiye* bölümünü bulup, son harfin ne olduğu ve orta harfin harekeli oluşu dışında gelişigüzel sıralanmış kelimelerden الشَّعْز sözcüğünü bulması gerekmektedir.²⁵³

Bendenîcî'nin *et-Takfiye*'de belirli bir kriter gözetmeksizin kelimenin yalnızca lafzını referans edinmesi, Asma'î ve Ebu 'Ubeyd Kâsım b. Sellâm gibi III. asır dilbilimcilerinin kaleme aldıkları *Kitâbü'l-ecnâs* eserlerinden etkilenmesinin bir sonucu olduğu düşünülebilir. Zira bu tür eserler, belirli bir dizim yöntemi edinmeyip eş sesli sözlükleri sıralamıştır. Aynı durum, son harf dışında, harf sırası gözetmeyen Bendenîcî'nin eserinde de böyledir. Örneğin; “cîm” ile “nûn” arasında birçok harf bulunmasına rağmen جَبَّأ kelimesinden hemen sonra, aynı *kâfiye* grubunda bulunan نَبَّأ kelimesi verilmiştir. Bununla birlikte Bendenîcî, “şîn” başlığında ele alınan فَرَّاش sözcüğü örneğinde²⁵⁴ olduğu gibi, eş sesli kelimeleri art arda sıralamıştır. Bu durum da, *ecnâs* türü eserlerden etkilendiğinin bir delili olarak kabul edilebilir.²⁵⁵

Sözlük yazımı içerisinde, takip edilecek yöntem belirlenmesi gereken konular arasında; verilen kelimenin türü, niceliği ve cinsiyeti yer alır. Bendenîcî'nin; Halîl b. Ahmed'in fiilleri anagram usûlü üzere vermesinin aksine, Ebu 'Amr eş-Şeybânî'nin *Kitâbü'l-Cîm*'inde olduğu gibi tür olarak mastar ya da mastardan türeyen isimleri, tekil-çoğul ve eril-dişil halleri ile de verdiği görülmektedir.²⁵⁶ Ayrıca *kâfiyelerin* yapısal düzenine göre mastardan türeyen isimlere sıklıkla yer verilirken, nadiren de olsa

²⁵³ el-'Atiyye, “el-Bendenîcî ve mu'cemühü't-Takfiye fi'l-luga”, 201.

²⁵⁴ el-Bendenîcî, *et-Takfiye*, 476.

²⁵⁵ el-'Atiyye, “el-Bendenîcî ve mu'cemühü't-Takfiye fi'l-luga”, 201; el-Bendenîcî, *et-Takfiye*, 86; Ecnâs türü eserlerden Kâsım b. Sellâm örneği için bkz. Ebû 'Ubeyd el-Kâsım b. Sellâm b. Miskîn el-Herevî, *Kitâbü'l-ecnâs min kelâmi'l-'Arab* (Beyrût: Dâru'r-râidi'l-'Arabî, 1983).

²⁵⁶ el-'Atiyye, “el-Bendenîcî ve mu'cemühü't-Takfiye fi'l-luga”, 201.

kelimelerin, fiil kökleri üzerinden verildiği de görülür. *et-Takfiye* bu yönüyle, vefatı hicri III. asrın başları olan Ebû ‘Amr eş-Şeybânî’nin *Kitâbü’l-Cîm*’ine benzemektedir.²⁵⁷ Örneğin Şeybânî; mastardan türeyen isimlerden *أَفِيق*, *الأَوْق* ve *مَأْفُول* kelimelerini sözlük maddeleri olarak sıralamıştır.²⁵⁸

Bendenîcî’nin *et-Takfiye*’de belirli bir kriter gözetmeksizin kelimenin yalnızca lafzını referans edindiğini söylemiştik. Ancak lafız seçerken nelere dikkat ettiğine değinmek de, çıkarılan verilerden dönemin ve müellifin kelimelerin sıhhat durumuna göre yaklaşımını anlamak için yararlı olacaktır. Çalışmamızın “Dil Malzemesinin Tespit ve Derlemi” başlığı altında; hicrî 132-230 yıllarını kapsayan tedvin döneminde, lafzının doğruluğundan ya da cümle içinde kullanıldığı için anlamından emin olunmayan sözcükler nedeniyle, bunların ayrıştırılması için büyük bir çaba harcandığını; sahih-fasih, zayıf-münker ve radî-mezmum gibi ayrımlarla fesahatin belirli lehçelerle ilişkilendirildiğini söylemiştik.²⁵⁹ Bendenîcî de, sıhhatinden emin olunan *fasîh* kelimeleri seçmiştir. Ayrıca *garîb* niteliği ağır basan kelimeleri kitabına almak istemeyerek Ebû ‘Amr eş-Şeybânî’den; matematiksel olarak potansiyel söz varlığı hesabına girişme gibi bir amaçla *garîb* ya da mühmel lafızları almayarak da Halîl b. Ahmed’den ayrıldığı görülmektedir.²⁶⁰ Bendenîcî’nin eserinin önsözünde kaydettiği sözler de lafız seçimi anlamındaki yaklaşımını göstermektedir: “Harf başlıklarının her bir kelimesine, ilimle ilgilenmeyen sıradan insanların da bildiği benzer *fasîhlerini* ilave ettik. Bununla amacımız, sözlük danışanına aradığı kelimeyi daha derli toplu bir şekilde sunmaktır.”²⁶¹ Buna göre Bendenîcî, insanların konuşageldiği ve kitaplarında yazdığı sık kullanılan fasîh

²⁵⁷ el-‘Atiyye, “el-Bendenîcî ve mu‘cemühü’t-Takfiye fi’l-luga”, 202.

²⁵⁸ Ebû ‘Amr İshâk b. Mirâr eş-Şeybânî, *Kitâbü’l-Cîm* (Kâhire: el-Heyetü’l-‘âmmetü li-şüûni’l-metâbi’i’l-emîriyye, 1974), 1/53.

²⁵⁹ Emîn, *Duha’l-İslâm*, 300-301; Şâhîn, *Dirâsât lugaviyye*, 62.

²⁶⁰ el-‘Atiyye, “el-Bendenîcî ve mu‘cemühü’t-Takfiye fi’l-luga”, 202.

²⁶¹ el-Bendenîcî, *et-Takfiye*, 37.

kelimeleri²⁶² bir araya getirmiştir.²⁶³ Kelimelerden sıhhatine emin olduklarına verdiği önem, sözlüğündeki bazı kelimelere düştüğü notlarla da kendini göstermektedir. Örneğin; “bâ” harfi başlığındaki الشَّكْب kelimesine “turna yavrusu” anlamı verdikten sonra, “Ebû Bîşr, bu kelimeyi güvenilir birinden duymadığını söylemiştir” şeklinde not düşmüştür.²⁶⁴ Ancak Bendenîcî’nin *fasîhlik* kriteri, birtakım sahih kelimeleri ihmâlîne de neden olmuştur. Buradan hareketle, Bendenîcî’nin bu bağlamdaki hassasiyeti sonucu eserine almadıkları hakkında, *et-Takfiye*’ye eleştiri ile tashih ve istidrak amacıyla öğrencileri tarafından eserin metnine eklemeler yapılmıştır.²⁶⁵ Bu ekleme ve yorumların sahipleri ile yöntemleri ayrı bir başlık altında ele alınacaktır.

Bendenîcî, *et-Takfiye*’sinde sözlüğünü kısa tutmak adına genel olarak kelime anlamlarını detaylandırmamış, aksine anlamca kapalı açıklamalarda bulunduğu da olmuştur. Örneğin; الرَّابَّة kelimesinin açıklaması, سَحَابَةٌ دُونَ سَحَابَةٍ أُخْرَى “bir bulutun altındaki diğer bir bulut” şeklinde verilmiş; bu kapalı anlatımla yetinilmiştir.²⁶⁶ Buna karşın Cevherî’nin *es-Sıhah*’ında aynı kelimeye verilen anlama bakıldığında, “siyah veya beyaz, yalnızca yağmur yağdığında ortaya çıkan ince bir bulut” şeklinde ayrıntılı bir açıklama görülmektedir.²⁶⁷ Bu durum da *et-Takfiye*’nin paragraf başında belirttiğimiz üslûp ve yöntem farkını göstermektedir.²⁶⁸

Çalışmamızın omurgasını oluşturan konulardan biri de Arap sözlükbilim tarihinde “kâfiye” ekolünün kurucusunun kim olduğu tartışması ekseninde serdedilen iddia ve

²⁶² Ebû’l-‘Abbâs Ahmed b. Yahyâ b. Zeyd b. Yesâr eş-Şeybânî, *Kitâbü’l-fasîh* (Kâhire: Dâru’l-ma‘ârif, 2009), 260.

²⁶³ el-‘Atiyye, “el-Bendenîcî ve mu‘cemühüt-Takfiye fi’l-luga”, 202.

²⁶⁴ el-Bendenîcî, *et-Takfiye*, 138-139.

²⁶⁵ el-‘Atiyye, “Mukaddime”, 25; Fayize Muhammed ‘Ali, “Menhecü’l-Bendenîcî fi mu‘cemihî’t-Takfiye nazra mevzû’iyye”, *Mecelletü câmi’ati Germiyân* 3 (Haziran 2017), 790.

²⁶⁶ el-Bendenîcî, *et-Takfiye*, 198; Fayize Muhammed ‘Ali, “Menhecü’l-Bendenîcî fi mu‘cemihî’t-Takfiye nazra mevzû’iyye”, 792.

²⁶⁷ Ebû Nasr İsmâ’il b. Hammâd el-Cevherî, *Tâcü’l-luga ve sıhâhü’l-‘Arabiyye*, thk. Ahmed ‘Abdûlgafûr ‘Attâr (Beyrût: Dâru’l-‘ilmi li’l-melâ’în, 2. Basım, 1979), 1/133.

²⁶⁸ Fayize Muhammed ‘Ali, “Menhecü’l-Bendenîcî fi mu‘cemihî’t-Takfiye nazra mevzû’iyye”, 792.

çıkarımların aktarım ve değerlendirmesidir. *et-Takfiye*'nin yazım amacı da, bu tartışmalarda kritik edilen faktörlerden biridir. Bu nedenle amaç tespitine yönelik yapılacak yöntem belirleme çabaları, kanaatleri güçlendirecektir. Bu bağlamda, Bendenîcî'nin kelime dizim yönlerinden biri, yazım amacı hakkında fikir vericidir. Tespitlerimize göre; Bendenîcî, *et-Takfiye*'yi kaleme alırken kelime açıklamaları ile sınırlı kalmamış, şairlere yardımcı olmak üzere şiir kâfiyesi için anlamlarına değinmediği bir dizi sözcüğe de yer vermiştir. Anlamını vermediği halde peş peşe sıraladığı kelimelerin, potansiyel söz varlığı hesabına girişme benzeri bir amaç güdülmediği düşünüldüğünde şiirdeki kâfiye için zikredildiği anlaşılmaktadır. Bu durum eserin birçok yerinde bulunsa da verilecek dört örnek yeterince açıklayıcı olacaktır:

وَالنِّكَاحُ وَالصَّلَاحُ وَالْمَلَّاحُ وَالْجِمَّاحُ²⁶⁹

وَالْفَسْخُ وَالْمَسْخُ وَالنَّسْخُ²⁷⁰

وَالْحَرْبَةُ وَالشَّرْبَةُ وَالضَّرْبَةُ وَالْعُرْبَةُ وَالْقُرْبَةُ²⁷¹

وَالْبَعِيرُ وَالشَّعِيرُ وَالسَّعِيرُ وَالْحَمِيرُ وَالْخَمِيرُ وَالْأَمِيرُ²⁷²

Yukarıda örneklendirilen türden sıralamaya sahip kelimelerin çoğu, sözlük içerisinde açıklanmamıştır. Buna rağmen, özellikle peş peşe sıralanması sözünü ettiğimiz iddiayı güçlendirmektedir. Ancak aynı kâfiye başlığı altındaki kelimeler arasında belirgin bir anlam ya da tema birliği bulunmaması da bizâtihi şiir kâfiyeleri maksadına aykırı bir durumdur. Dolayısıyla “sözlük yazımı” ve “şairlere kolaylık” amaçlarından her ikisinin

²⁶⁹ el-Bendenîcî, *et-Takfiye*, 264.

²⁷⁰ el-Bendenîcî, *et-Takfiye*, 296.

²⁷¹ el-Bendenîcî, *et-Takfiye*, 204.

²⁷² el-Bendenîcî, *et-Takfiye*, 402-403.

de güdüldüğü sonucu çıkarılabilirse de “şairlere kolaylık” amacı belirtilen nedenlerle daha muhtemel görülmektedir.

3.2. Kitâbü't-Takfiye'nin Nüsha ve Râvîleri

Hamed el-Câsir (ö. 2000), *et-Takfiye*'yi keşfeden kişi olarak kabul edilmektedir. Bulduğu bu eseri ve Arap sözlükçülüğündeki yerine dair görüşlerini 1967 yılında kendi editörlüğünde yayımlanan *Mecelletü'l-'Arab* isimli dergide bir makale halinde kaleme almıştır. Eserin nüshası hakkında şu bilgileri vermektedir: “Kitabın nüshası 271 varakta 542 sayfa halindedir. Her sayfada 15 satır bulunmaktadır. Güzel bir *neshî* hatta sahiptir. Kelimelerin çoğu tam hali ile yazılmış; başlıklar ise tüm satırı kaplayacak şekilde geniş bir yazı ile atılmıştır. Nüshanın yazımı, hicrî 591 yılının cumartesi gününe denk gelen zi'l-hiccenin yirminci gününde tamamlanmıştır. Müstensihî, 'Alî b. 'Alî b. Ahmed b. Rızâ b. Müslim'dir. İntinsâh ettiği esere, cemel vakasına dair bir eklentisi sebebiyle şîi' olduğu anlaşılmaktadır. Bu nüshanın kendisinden alındığı nüsha ise, İbn Hâleveyh'e (ö. 370/980) ait olmalıdır.”²⁷³

Hamed el-Câsir'in, tahkik edilmek üzere *et-Takfiye*'yi kendisine emanet ettiği Halîl İbrâhîm el-'Atiyye (ö. 1998) ise nüshaya dair şunları kaydetmektedir: “*et-Takfiye*'nin tahkik konusunda temel alınan nüshası, tek nüshasıdır. Bununla birlikte genel olarak iyi ve tamdır. Nüshanın aslı İstanbul-Ayasofya'da 4670 numarası ile kayıtlıdır. Nüsha, esere önem veren âlimlerin *ta'likleri*²⁷⁴ ile doludur. Müstensih bu *ta'likleri* de muhafaza etmeyi istemiş, onları ilgili madde bölümlerine olmak üzere kitabın ana kısmına taşımış ya da bunu yaparken kendisinden istinsah ettiği nüshaya bağlı kalmıştır. Müstensih, ana nüshada okunmayan yerlerde boşluklar bırakmıştır.”²⁷⁵

²⁷³ el-Câsir, “el-Cevherî Leyse Mübtekira Menheci't-takfiye fi'l-mu'cemi'l-'Arabî”, 582-587.

²⁷⁴ İslâm yazım prensiplerinde, bir metin ya da kitabın daha iyi anlaşılması için sayfa kenarlarına iliştilen notların ortak ismi.

²⁷⁵ Halîl İbrâhîm el-'Atiyye, “en-Nüsha, vafühâ”, *Kitâbü't-Takfiye fi'l-luga*, mlf. el-Yemân b. Ebi'l-Yemân el-Bendenî (Bağdat: Matbaatü'l-'Ânî, 1976) 28.

et-Takfiye, ilim ehlinin önem verdiği bir eser olmuştur. Dolayısıyla onu rivâyet edip okutmuşlardır. Bu rivâyet ve okutma işlemleri sırasında; itirâz, tamamlama ve ekleme gibi amaçlarla yapılan *ta'likler* öğrenci ve müstansihlerce kaydedilmiş, zamanla da sözlük metnine eklenmiştir. Bunların çoğu sahiplerine nispet edilmiş; bir kısmı ise sahibi konusundaki bilinmezliğini korumuştur. Metne eklenenlerin yanında kenarlarda kalanlar da olmuştur.²⁷⁶

et-Takfiye'yi rivâyet edip öğrencilerine okutan isimler arasında Ahmed b. 'Abdillâh b. Müslim Ebû Ca'fer ed-Dîneverî (ö. 322/934), Ebû 'Ömer Muhammed b. 'Abdillâh b. Ebî Hâşim (ö. 345/957) ve Ebû 'Abdillâh el-Huseyn b. Ahmed b. Hamdân el-Hemedânî (ö. 370/980) yer almaktadır. Sayılan isimlerce esere yapılan *ta'likler* iki ana başlık altında incelenebilir: düzeltme anlamında *tasvîb* ve tamamlama anlamında *itmâm*.²⁷⁷

Tasvîb örneği olarak; Bendenîcî'nin أَتُّوَا الْحَبِيلَ sözünü Hz. Peygamber'e (s.a.v.) nispet etmesine karşın, Ahmed b. 'Abdillâh b. Müslim'in bu sözün peygambere muhatap biri tarafından söylendiğini belirtmesi zikredilebilir.²⁷⁸ *İtmâm* örneği olarak da; Bendenîcî'nin الْحَرْقَاءُ maddesindeki “شَرْقَاءُ” kelimesine benzer şekilde delik kulak” açıklamasından sonra Ahmed b. 'Abdillâh b. Müslim'in “atın gövde kısmında beyazlığa da denir” şeklindeki açıklaması verilebilir.²⁷⁹ *İtmâm*, bazen de *istidrâk* şeklinde yapılmıştır. Bu da, bir delil getirerek yapılan eklemeyi ifade etmektedir. Örneğin; Bendenîcî صُفَّاح kelimesine “geniş taş” anlamı verdikten sonra, Ahmed b. 'Abdillâh b.

²⁷⁶ Halîl İbrâhîm el-'Atiyye, “Ruvâtü'l-Kitâb ve Mukriûhü”, *Kitâbü't-Takfiye fi'l-luga*, mlf. el-Yemân b. Ebî'l-Yemân el-Bendenîcî (Bağdat: Matbaatü'l-Ânî, 1976) 25.

²⁷⁷ el-'Atiyye, “Ruvâtü'l-Kitâb ve Mukriûhü”, 25-26.

²⁷⁸ el-Bendenîcî, *et-Takfiye*, 79; el-'Atiyye, “Ruvâtü'l-Kitâb ve Mukriûhü”, 26.

²⁷⁹ el-Bendenîcî, *et-Takfiye*, 72.

Müslim “وَيُوقِدُونَ بِالصُّفَّاحِ نَارَ الْحَبَابِ” beytini istidrâk etmiştir.²⁸⁰ Bunlarla birlikte *tasvîb* ve

itmâmlarından hareketle, sayılan isimlerin eserlerinde *et-Takfiye* ya da Bendenîcî hakkında bir bahis bulunmamaktadır. Ancak İbn Hâleveyh ismi ile bilinen Ebû ‘Abdillâh el-Huseyn b. Ahmed b. Hamdân el-Hemedânî’ye ait eserler arasında yer alan *Takfiyetü me’htelefe ve’t-tefeka ma’nâhü li’l-Yezîdî* isimli eser, yazarın Bendenîcî’nin eserinden etkilenmesine işaret ediyor olabilir.²⁸¹

3.3. Arap Sözlükbilim Tarihinde “Kâfiye” Ekolünün Kurucusu Olduğu İddia

Edilen Kişi ve Eserler

Çalışmamızın bu bölümünü “*Kitâbü’t-Takfiye*’nin Konusu ve Yöntemi” bölümünden sonra ele almamızın amacı, incelediğimiz eser olan *et-Takfiye*’nin konu ve yöntem olarak sınırlarını belirleyip, bu yöntemi kullanan diğer eserlerle yapılacak karşılaştırmalara dair zihinsel bir çerçeve oluşturmaktır. Konuyla ilgili görüş ve değerlendirmelere değinmeden önce bu sözlük ekolünün kurucusu olduğu iddia edilen diğer iki isim ve eserlerine kısaca değinmenin yararlı olacağı kanaatindeyiz. Bunlar da Ebû İbrâhîm İshâk b. İbrâhîm el-Fârâbî ile Ebû Nasr İsmâîl b. Hammâd el-Cevherî’dir.

3.3.1. Fârâbî ve Dîvânü’l-edeb

Türkistan’ın Fârâb şehrinde doğması nedeniyle bu isimle anılan Fârâbî, Cevherî’nin dayısı ve hocasıdır. Fârâbî’nin tahsil durumu ve hayatı hakkında bilgi bulunmamaktadır. Ancak Süyûtî hicrî 350 yılında vefat ettiğini söylemektedir.²⁸²

Fârâbî’nin eserleri arasında, Arapça sözlüklerin en önemlilerinden biri olarak kabul edilen *Dîvânü’l-edeb* yer almaktadır. *Dîvânü’l-edeb*; fiillerde türleri, isimlerde ise

²⁸⁰ el-Bendenîcî, *et-Takfiye*, 268.

²⁸¹ el-‘Atiyye, “Ruvâtü’l-Kitâb ve Mukriûhü”, 27.

²⁸² Nasuhi Ünal Karaarslan, “İshâk b. İbrâhîm Fârâbî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1995), 12/163.

kalıpları *bâb* ve *fasıl* sistemi²⁸³ üzere alfabetik olarak sıralamıştır. Öte yandan Halîl b. Ahmed'in harf mahreçlerini temel alarak uyguladığı *taklîb*²⁸⁴ teorisini, küçük farklılıklarla birlikte uygulamaya devam etmiştir. Ayrıca kelimeleri, kök harflerin türlerine göre “sâlim, misâl, ecvef, muzâ‘af, mehmûz ve nâkıs” olarak altı bölüme ayırmış; ayırdığı bu kelimeleri “fiil” ve “isim” alt bölümlerinde ele almıştır. İsimleri vezinlerine göre yüz kırk dört, fiilleri ise harflerinin sayısı ve mücerred ya da mezîd oluşlarına göre yirmi yedi kalıp içerisinde incelemiştir. Bunu yaparken ilk olarak kök harflerin sonuncusunu, ikinci olarak da ilk harfleri dikkate almıştır. Fârâbî eseri kaleme alırken, kelimelerin yalnızca pratikte değeri olanlarını ele alarak morfolojik olarak sınıflandırma yöntemini benimsemiştir. Dolayısıyla eser, morfolojik yönden büyük bir değere sahipken yeni alfabe sistemine geçişte önemli bir aşamayı oluşturmaktadır. Fârâbî'nin ardından yeğeni Cevherî, sözlük maddelerinin eserin farklı yerlerine dağılmış bölümlerini birleştirerek *es-Sihâh* isimli meşhur sözlüğünü oluşturarak, Arap alfabe sistemine daha düzenli bir görünüm kazandırmıştır. Eser, Ahmed Muhtâr Ömer tarafından tahkik edilip neşredilmiştir (1974-1979).²⁸⁵

3.3.2. Cevherî ve *es-Sihâh*

Türk asıllı olup Fârâbî'da dünyaya gelen Cevherî'nin; elmas, inci, yakut vb. kıymetli taşların imali ve alım satımı ile ilgilenen kişi anlamına gelen bu isim ile anılmasının sebebi bilinmemektedir. İlk eğitimine doğduğu yer olan Fârâbî'da, dayısı İshak b. İbrâhîm el-Fârâbî'den ders alarak başlamıştır. Eğitim için Bağdat'a gittiği sırada, dilin inceliklerini öğrenmek ve yazmayı planladığı esere malzeme derlemek amacıyla el-Cezîre, Kuzey Irak ve Sûriye'deki Rebîa kabileleriyle Necid ve Hicaz'deki Mudar kabileleri arasında uzun bir süre bulunmuştur. Böylece Türk asıllı olan Cevherî, teorik

²⁸³ Sistem hakkında bilgi için çalışmamızın 72. sayfası incelenebilir.

²⁸⁴ Teori hakkında bilgi için çalışmamızın 43-44. sayfası incelenebilir.

²⁸⁵ Nasuhi Ünal Karaarslan, “İshâk b. İbrâhîm Fârâbî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1995), 12/164.

olarak öğrendiği Arapçayı pratik olarak da öğrenme imkânı bulmuştur. Yaşadığı dönemde Horasan'ın makro bilim merkezlerinden Nîşâbur'a gidip ölene dek bu merkezde eğitim öğretim ve eser yazımı ile meşgul olmuştur. Cevherî, konumuz gereği ele alacağımız *Tâcü'l-luga ve sıhâhu'l-'Arabiyye* isimli eserini de Nîşâbur'da yazmıştır.²⁸⁶

es-Sihâh; alfabetik düzeni ve içerdiği kelimelerin fasîh, sahîh ve meşhur olması ile Arap sözlükbilim tarihinde dönüm noktası olmuş, sözlük danışanının aradığı kelimeye ulaşımında nispeten kolay bir yöntem ortaya koymuştur. Halîl b. Ahmed'in *Kitâbü'l-'Ayn*'da harflerin mahreçlerini dikkate alıp anagram sistemini takip etmesi; İbn Dureyd'in *el-Cemhere*'de kökün ilk harfini temel alan düzeni ile anagram sistemi; Ebû 'Amr eş-Şeybânî'nin *Kitâbü'l-Cîm*'de ilk harfî temel alan düzeni; Ebû 'Ubeyd Kâsım b. Sellâm'ın *el-Garîbü'l-musannef*teki monografik sıralaması ve İshâk b. İbrâhîm el-Fârâbî'nin *Dîvânü'l-edeb*'deki morfolojik yaklaşımı, aranan kelimenin bulunmasında ciddi zorluklar çıkarmaktaydı. Zira Arapça, kelimelerin başlarına ve ortalarına eklenen harflerle dönüşüm ve değişime uğramaktadır. Anılan sözlüklerin de bu dönüşüm ve değişimin üzerinde gerçekleştiği harflere göre sıralanması, kök tespiti ve aranan kelimeye ulaşma konusunda güçlük oluşturmaktadır. İşte bu sebeple Cevherî, kelimelerin son harflerinin değişime uğramaması fikrinden hareketle, son harfleri aynı olan kökler ile bu köklerin türevlerini bir başlık altında toplamıştır. Kökün son harfini *bâb*, ilk harfini ise *fasıl* olarak isimlendiren Cevherî; 28 *bâb* ve 16 ile 28 arasında değişen *fasıl* bölümüne yer vermiştir. Eser; ilk kez 1854 yılında Tebriz'de, ardından 1865 ve 1875 yıllarında Bûlâk'ta, 1884 yılında ise Kâhire'de basılmıştır. Sözlüğün ilmî yayımı; 1956, 1979, 1984 ve 1990 yıllarında Abdülğafûr 'Attâr ile 1998 yılında Şehâbeddin Ebû 'Amr tarafından gerçekleştirilmiştir.²⁸⁷

²⁸⁶ Hulusi Kılıç, "İsmâîl b. Hammâd el-Cevherî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1993), 7/459.

²⁸⁷ Kılıç, "Tâcü'l-luga", 356-357.

3.4. Arap Sözlükbilim Tarihinde “Kâfiye” Ekolünün Kurucusu Hakkındaki

Veri ve Değerlendirmeler

Sözlükbilim alanında çalışmalar yapan araştırmacılar ve bilim insanları, Arap sözlükleri içerisinde alfabe sistemine göre dizimlenen türlerden biri olan “*kâfiye* ekolü”nün kurucusu, başka bir deyişle ilk kullanıcısının kim olduğu hakkında farklı görüşlere sahiptir. Her birinin, görüşünü destekleyen teori ve çıkarımları vardır. Bu konu hakkında temelde üç farklı görüş bulunmaktadır. Bu görüşler, savunucuları ve teorileri ile birlikte farklı başlıklar altında ele alınacaktır. Bunu yaparken de görüşlerin yayımlandığı kaynaklarda iddialara verilen cevapların ardışık bir şekilde anlaşılması hedeflenecektir.²⁸⁸

3.4.1. Bendenîcî’nin Kâfiye Sistemini Kullanan İlk Kişi Olduğu Görüşü

Bazı bilim insanları; kelimeleri *kâfiyelerine* göre sıralayan, bunu yaparken de ilk harf de dahil olmak üzere diğer harfleri dikkate almayan Bendenîcî’nin *et-Takfiye*’sinin *kâfiye* sisteminin ilk kez kullanıldığı eser olduğu görüşündedir. Bu görüşe sahip bilim insanları arasında; -kâfiye ekolü ve kurucusu hakkında özel görüşlere sahip olan- Halil İbrâhîm el-‘Atiyye, Hamed el-Câsir, İbrâhîm b. Ahmed b. Râşid es-Sâmerrâî (ö. 2001) ve Abdüssabûr Şâhîn (ö. 2010) gibi isimler yer almaktadır. Hamed el-Câsir, bu eseri keşfeden kişi olarak kabul edilmektedir. Bulduğu bu eseri ve Arap sözlükçülüğündeki yerine dair görüşlerini 1967 yılında kendi editörlüğünde yayımlanan *Mecelletü’l-‘Arab* isimli dergide bir makale halinde kaleme almıştır. İslâm kültür tarihi ile ilgili bibliyografik nitelikteki *Geschichte der Arabischen Litteratur* isimli eseri ile tanınan Alman şarkiyatçısı ve Türkoloğu olan Carl Brockelmann²⁸⁹ ile İslam kültürü ve Arap dil bilimi alanında çalışmalarda bulunan diğer isimlerin de eserlerinde değinmediği *Kitâbü’t-*

²⁸⁸ Minassatü Kalem, “Medresetü’l-kâfiye menhecühâ ve müessisühâ” (Erişim 6 Ocak 2023).

²⁸⁹ Nuri Yüce, “Carl Brockelmann”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1992), 6/335.

Takfiye'nin keşfi, Hamed el-Câsir'i bu bağlamda değerli kılmaktadır. Su 'ûdî Arabistanlı edebiyatçı, coğrafya ve tarih âlimi, gazeteci ve hukukçu olan Câsir, *et-Takfiye*'yi keşfetmesinin ardından, eseri tahkik etmek üzere 'Irâk'lı dilbilim âlimi Halîl İbrâhîm el-'Atiyye'ye emanet etmiştir.²⁹⁰

Câsir başta olmak üzere bu konuya değinen isimlerin görüşlerine sırasıyla değinmek yerinde olacaktır. Câsir, konuyla ilgili şunları kaydetmektedir: “*es-Sihâh* isimli eserin yazarı Cevherî'nin, -eserinin önsözünde de belirttiği üzere- kelimelerin, son harflerine göre alfabetik olarak dizimlenmesine dayalı, *kâfiye* isimli yeni bir yöntem geliştirdiği söylemi doğru değildir. Çünkü Cevherî'den yaklaşık yüz yıl önce bu sistemi uygulayan biri daha olmuştur. Bu âlim, Ebû Bişr el-Yemân b. Ebi'l-Yemân el-Bendenî'ci'dir. Farklı görüşler bulunsa da Bendenî'cin en az yüz yıl Cevherî'nin gerisinde olduğunda şüphe bulunmamaktadır.”²⁹¹

Eseri tahkik eden 'Atiyye; “Bendenî'ci, Arap sözlükçülüğünde *kâfiye* ekolünün kurucusu olarak kabul edilir.²⁹² Bendenî'ci her ne kadar bu ekolün kendisinden sonra *bâb* ve *fâsil* bölümleriyle şekillenmiş haline sahip olmasa da bu yöntemi edinen ilk kişidir.” sözleri ile tahkik ettiği eserin konumu ile ilgili görüşlerini aktarmıştır.²⁹³

Konuya daha ılımlı yaklaşan Sâmerî ise; “Bendenî'ci, *et-Takfiye*'si ile kelime sonları anlamına gelen *kâfiyeleri* içerdiği için bu yöntemi kullanan ilk kişidir. Bu nedenle Bendenî'ci, bu yöntemi uygulamada Cevherî'den önce gelmektedir. Ancak *et-Takfiye* ile *es-Sihâh* arasındaki kapsayıcılık yönü, aralarında bir kıyas yapmayı engellemektedir. Zira *et-Takfiye*, yalnızca aynı *kâfiye*ye sahip kelimeleri, ilk harfleri gözetmeden bir araya getirmeyi amaçlarken; *es-Sihâh*, *kâfiyeleri* gözetmeksizin kelimelerin ilk ve son harflerini

²⁹⁰ el-'Atiyye, “Mukaddime”, 28.

²⁹¹ el-Câsir, “el-Cevherî Leyse Mübtekira Menheci't-takfiye fi'l-mu'cemi'l-'Arabî”, 577-580.

²⁹² Halîl İbrâhîm el-'Atiyye, “el-Takfiye fi'l-luga li'l-Bendenî'ci: Mencühû ve mesâdiruhû”, *Mecelletü'l-mevrid* 5/4 (1976), 301.

²⁹³ el-'Atiyye, “el-Bendenî'ci ve mu'cemühû't-Takfiye fi'l-luga”, 194.

dikkate almıştır. Bu bakımdan *et-Takfiye*, ekolü uygulayan ilk eser olarak kabul edilebilirse de, kapsamı gereği lafız anlamında tematik bir sözlük niteliği taşımaktadır. Zira eser; zihinsel olarak erişilebilen tüm kelimeleri toplama amacı gütmemiş, özel niteliğe sahip kelimeleri belirli bir amaç uğrunda bir araya getirmiştir.” şeklindeki yorumu ile konuyu farklı bir açıdan ele almaktadır.²⁹⁴

Bendenîcî’nin *et-Takfiye*’sinin, Fârâbî’nin *Dîvânü’l-edeb*’i ile karşılaştırmasını da yapan ‘Atiyye, aradaki benzerlik hakkında Fârâbî’nin *et-Takfiye*’den haberdar olup olmadığı sorusundan yola çıkmaktadır. Bu bağlamda; Fârâbî’nin *Dîvânü’l-edeb*’in önsözünde, geçmiş âlimlerin, dil varlığını toplama alanında birçok kitap yazdığını isim vermeden açıklaması²⁹⁵, *et-Takfiye*’nin varlığından haberinin olup olmaması konusundaki şüpheyi güçlendirmektedir.²⁹⁶

Bendenîcî’nin, sonrakilerle karşılaştırılmalarına ek olarak, onun öncesinde de *kâfiye* sisteminin uygulanıp uygulanmadığı da ayrı bir tartışma konusudur. Zira günümüze ulaşmasa da İbn Kuteybe’ye ait olduğu iddia edilen *et-Takfiye* isimli bir eserin varlığından söz edilmektedir.²⁹⁷ İbn Nedîm, *el-Fihrist*’inde İbn Kuteybe’ye ait *et-Takfiye*’den yaklaşık 600 sayfalık 3 bölüm gördüğünü, yaklaşık iki bölümün de eksik olduğunu; sorduğu hattatların da eserin mevcut olup Bendenîcî’nin eserinden daha kapsamlı ve daha görkemli olduğunu söylediklerini aktarmaktadır.²⁹⁸ İbn Nedîm’in, İbn Kuteybe’nin eserlerini sıralarken zikrettiği *Câmi’u’l-fikh* isimli kitabın, yine kendisine isnat edilen *et-Takfiye* ile aynı kitap olup olmadığı ya da ikisi arasındaki ilişkinin ne olduğunu sorgulayan ‘Atiyye, İbn Nedîm’in Bendenîcî ve *et-Takfiye*’si hakkında çok bilgi sahibi olmaması nedeniyle *Câmi’u’l-fikh* isimli kitabı, harf yakınlıklarının hatası ile

²⁹⁴ es-Sâmerrâî, “Fi’l-kavâfi ve Kitâbü’t-Takfiye”, 331-332.

²⁹⁵ Ebû İbrâhîm İshâk b. İbrâhîm el-Fârâbî, *Dîvânü’l-edeb*, thk. Ahmed Muhtâr ‘ Ömer (Kâhire: Müessesetü dâri’s-şâ’bi li’s-sıhâfeti ve’t-tibâ’ati ve’n-neşr, 1974), 1/72.

²⁹⁶ Halîl İbrâhîm el-‘Atiyye, “Nizâmü’l-kavâfi fi’l-mu’cemi’l-‘Arabî beyne’l-Cevherî ve’l-Bendenîcî ve İbn Kuteybe”, *Mecelletü külliyyeti’l-âdâb* 10 (1976), 9-12.

²⁹⁷ Nassâr, *el-Mu’cemu’l-‘Arabî*, 158.

²⁹⁸ en-Nedîm, *el-Fihrist*, 115.

et-Takfiye ismi ile de zikrettiği; Bendenîcî'nin *et-Takfiye*'si hakkında bilgi sahibi olması durumunda onun hakkında da övücü sözler söyleyeceği; İbn Kuteybe'nin eseri hakkında hattatlara sormasından da Bendenîcî hakkında kesin bir bilgi sahibi olmadığı kanaatindedir.²⁹⁹ Kâdiriyye tarikatının Yâfi'yye kolunun kurucusu olan Ebû Muhammed el-Yâfi' el-Yemenî'nin (ö. 768/1367), İbn Kuteybe'nin eserlerini sıralarken ilgili esere “fikh” ya da “takfiye” dışında *Kitâbü'n-nefaka* şeklinde isimlendirmesi, eser hakkındaki farklı isimlendirmelere örnektir.³⁰⁰ Ayrıca çağdaş bir araştırmacı olan ‘Abdülhamîd Cündî'nin *Câmi'u'l-fikh* ile *Kitâbü't-takfiye*'yi İbn Kuteybe'nin fıkha dair eserleri arasında zikretmesi de bunu desteklemektedir.³⁰¹ Sonuç olarak ‘Atiyye, yaptığı karşılaştırmaların ardından Bendenîcî'nin *kâfiye* ekolünün kurucusu olduğunu net bir dille ifade etmektedir.³⁰²

3.4.2. Cevherî'nin Kâfiye Sistemini Kullanan İlk Kişi Olduğu Görüşü

Bazı bilim insanları ise, sözlüğünde kelime sıralamasını *kâfiyelerine* göre düzenleyen ilk kişinin Cevherî olduğu görüşündedir. Şiirlerde kâfiye, düz yazıda ise seci' birliği sağlamak amacıyla, ancak bununda ötesinde değişime uğramayan son harfe dayalı bir sistemin daha tutarlı olacağı inancıyla uygulanan bu sistemin edebiyat alanı ilgililerine yardımcı olacağı görüşünde olan modern dönem isimleri arasında, *es-Sihâh* eserini tahkik eden Ahmed b. ‘Abdilgafûr b. Muhammed Nûr ‘Attâr (ö. 1991), İbrâhîm Enes İbrâhîm³⁰³ (ö. 1997) ve Abdullâh Dervîş³⁰⁴ yer almaktadır. ‘Attâr ile Ahmed Muhtâr ‘Ömer (ö. 2003)'in, *kâfiye* yönteminin Bendenîcî ile Cevherî'ye nispet edilme konusundaki

²⁹⁹ el-'Atiyye, “Nizâmü'l-kavâfi fi'l-mu'cemi'l-'Arabî beyne'l-Cevherî ve'l-Bendenîcî ve İbn Kuteybe”, 14-15.

³⁰⁰ Ebû Muhammed Affüddîn Abdullâh b. Es'ad b. Alî b. Süleymân el-Yâfi' el-Yemenî, *Mir'âtü'l-cenân ve 'ibretü'l-yakzân fi ma'rifeti havâdisi'z-zamân* (Beyrût: D'aru'l-kütübî'l-'ilmiyye, 1997), 2/142.

³⁰¹ ‘Abdülhamîd Cündî, *İbn Kuteybe el-‘âlimü'n-nâkidü'l-edîb*, (Kâhire: Müessesetü'l-Mısriyyetü'l-Âmme, t.y.), 178.

³⁰² el-'Atiyye, “Nizâmü'l-kavâfi fi'l-mu'cemi'l-'Arabî beyne'l-Cevherî ve'l-Bendenîcî ve İbn Kuteybe”, 16.

³⁰³ İbrâhîm Enîs, *Delâletü'l-elfâz*, (Kâhire: Mektebetü'l-Anglo el-Mısriyye, 3. Basım, 1976), 243.

³⁰⁴ ‘Abdullah Dervîş, *el-Me'âcimü'l-'Arabiyye*, 93.

görüşlerinin ortak paydası ise, Bendenîcî ve Cevherî'nin bu yöntemi uygulama amaçlarındaki farklılıktır.

Ahmed 'Abdûlgafûr 'Attâr, *es-Sihâh*'a yaptığı tahkikin mukaddimesinde, Cevherî'nin *kâfiye* ekolünün kurucu olduğunu kabul etmeyen ve Bendenîcî'nin *et-Takfiye*'si ile arasındaki yöntem ve dizim farkını gözetmeyenleri şaşkınlıkla karşıladığını belirterek, kelime dağarcığının darlığı ve şairlere özgü bir eser olduğu iddiasından hareketle Bendenîcî'nin sözlük işinden anlamadığını ve *kâfiye* ekolünün Bendenîcî'ye nispet edilmesinin, bunu yapanlara yakışık almadığını sert bir şekilde ifade etmektedir. Ayrıca Cevherî'nin, kendi önsözünde *kâfiye* ekolünün ilk temsilcisi olduğunu söylemesinin iddiadan ibaret olamayacağını açıklamaktadır. Hamed el-Câsir ve Halîl İbrâhîm el-'Atiyye'nin, Bendenîcî'nin *kâfiye* ekolünün öncüsü olduğuna dair görüşlerinin dikkate değer olmadığını belirten 'Attâr, Cevherî'nin bu ekolün öncüsü olduğuna dair çıkarımlarını sıralamaktadır.³⁰⁵

'Attâr; Bendenîcî ve Fârâbî'nin tarihsel olarak önce yaşamış olmaları ve eserlerini Cevherî'den önce kaleme almış olduklarını belirtirken, Cevherî'nin tartışmasız ve karşı konulamaz bir şekilde bu ekolün kurucusu olduğunu dile getirmektedir. Çünkü ona göre Bendenîcî ve eseri olan *et-Takfiye*, -Câsir'in de kabul ettiği üzere-³⁰⁶ açığa çıkmamış bir isim ve eserdir. Bendenîcî, eserini kaleme alırken dilin söz varlığına dayalı bir sözlük yazmayı amaçlamamıştır. Bunu da mukaddimesindeki şu sözlerle kendisi de açıklamıştır: “Bu eser, kâfiyelere göre yazılmıştır. Kâfiye ve beyit ise şiir unsurlarıdır.”³⁰⁷ Dolayısıyla 'Attâr'a göre, Câsir'in iddiasına, müellifin kendisi bile sahip değildir. Çünkü müellif, ne yaptığıнын bilincindedir. 'Attâr, Cevherî'nin *Kitâbü't-Takfiye*'nin varlığından haberdar olması durumunda, eserinin içerisinde Bendenîcî ve eserinden söz edeceğini savunmakla

³⁰⁵ Ahmed 'Abdûlgafûr 'Attâr, “Mukaddime”, *Tâcü'l-luga ve sihâhü'l-'Arabiyye*, mlf. Ebû Nasr İsmâ'îl b. Hammâd el-Cevherî (Beyrût: Dâru'l-'ilmi li'l-melâ'în, 2. Basım, 1979), 3-5.

³⁰⁶ el-Câsir, “el-Cevherî Leyse Mübtekira Menheci't-takfiye fi'l-mu'cemi'l-'Arabî”, 577-580.

³⁰⁷ el-Bendenîcî, *et-Takfiye*, 36.

birlikte Cevherî'nin yaşadığı çağ ve sonrasındaki hiçbir sözlükte *et-Takfiye*'nin anıldığını görmediğini söylemektedir. Dolayısıyla 'Attâr, bir işi başlatanın, aynı işi daha önce yapanlardan haberdar olmaması durumunda, tarihsel önceliğin kurucunun kim olduğu konusuna etki edemeyeceği fikrindedir. Öte yandan, Câsir'in Bendenîci yerine Fârâbî'nin *kâfiye* ekolünün kurucusu olduğunu iddia etmesini daha tutarlı bir yaklaşım olarak görmektedir.³⁰⁸ Ancak bunu iddia eden Alman asıllı İngiliz oryantalist Fritz Krenkow'a da, iki eser arasında büyük bir fark olduğunu, *es-Sihâh*'ın, *Dîvânü'l-edeb*'e göre daha doğru, daha nitelikli ve daha kapsamlı olması ile birlikte yöntem, dizim, düzen ve içerdiği kelime sayısının farklı olması şeklinde karşı çıkmaktadır.³⁰⁹ Çalışmamızın ana konusu Bendenîci ve *et-Takfiye*'si olduğu için bu başlık altında Fârâbî ile yapılan kıyaslara dair verilere yer verilmeyecek; Bendenîci ile Fârâbî arasındaki kıyas ise, savunulan fikirler gözetilerek bundan önceki ve sonraki olmak üzere ayrı iki başlık altında incelenmiş ve incelenecektir. Ancak bu bilgi, *kâfiye* ekolünün kurucusu olarak, 'Attâr'ın nispeten şöhret bulmuş Fârâbî'yi bile kabul etmezken Bendenîci'yi asla kabul edemeyeceğini açıkça ortaya koymaktadır. Sonuç olarak 'Attâr; kelimelerin morfolojik dönüşümleri ile son harf dışındaki harflerini gözetmeden tertiplenmesi temeline dayanan *et-Takfiye*'nin, bu yöntemi amacına hizmet etmek üzere bilinçli olarak kullandığını düşünmektedir. Bunun da ötesinde, Cevherî'nin yaptığı gibi “vâv” ve “yâ” harflerinden “elif”e kalbolmuş harfleri, asıllarını gözeterek “vâv” ve “yâ” başlıkları altında ele almayıp tamamını “elif” başlığında zikretmesini, sarf ilmini bilmemesine ve dilbilimsel bir sözlük yazma amacına sahip olmayıp şairlere yardımcı olması için *kâfiyelere* göre yazmış olmasına dayandırmaktadır. Zira Bendenîci'nin kelime dizimindeki alfabetik düzensizlik, sözlüğün hem ismi hem de içeriğinin sıradan bir sözcük varlığı sözlüğü olmadığını göstermektedir.³¹⁰ 'Attâr'ın ilgili bölümde şu sözlerle biten düşünceleri konu hakkındaki

³⁰⁸ el-'Attâr, “Mukaddime”, 5-6.

³⁰⁹ el-'Attâr, *Mukaddimetü's-sihâh*, 81-82.

³¹⁰ el-'Attâr, “Mukaddime”, 7-9.

görüşünü özetler niteliktedir: “İmamın namaza cemaatten sonra gelmesi mihraba geçmesine engel değildir.”³¹¹

3.4.3. Fârâbî’nin Kâfiye Sistemini Kullanan İlk Kişi Olduğu Görüşü

Başta Ahmed Muhtâr ‘Ömer ile Fritz Krenkow (ö. 1952) başta olmak üzere bazı oryantalistler, Cevherî’nin *es-Sihâh* isimli eserini Fârâbî’nin *Dîvânü’l-edeb* isimli eserinden alıntıladığını iddia etmektedir. Fritz Krenkow daha da ileri giderek “incelediği kadarıyla *es-Sihâh*’ta, *Dîvânü’l-edeb*’de bulunmayan hiçbir kelimenin yer almadığını” belirtmektedir. Buna bağlı olarak, anılan isimler, kâfiye ekolünün asıl kurucusunun Fârâbî olduğunu savunmaktadır.³¹² Buna karşın, ekol kurucusunun Bendenîci olduğunu savunan Halîl İbrâhîm el-‘Atiyye, Krenkow’un bu iddialı söyleminin araştırmasının yetersizliğinden kaynaklandığını savunmaktadır.³¹³ Ayrıca Ahmed Muhtâr ‘Ömer’in “kelimenin son harfi” ve “kelimenin son kök harfi” başlıklarını ayrı olarak ele alması ile *et-Takfiye*’yi genel sözlüklerin dışında konumlandırması, ekol kurucusu olarak Fârâbî’nin kabul edilmesini destekleyen unsurlardır. Zira Ahmed Muhtâr ‘Ömer, *et-Takfiye*’nin bu kıyasta yer alamayacağını, esere dair şu nedenlerle açıklamaktadır: zâid harfleri ayırmadan son harflere göre sıralanması, kelime sonları aynı olduğunda diğer harfleri gözetmemesi ve genel sözlüklerin aksine şairlere yardımcı olmak amacıyla *kâfiyelere* göre dizimlenmesi. Çünkü ona göre; *kâfiye* ekolünün temeli, ilk harflerin de dikkate alındığı *bâb* ve *fâsil* sistemi³¹⁴ ile mümkündür.³¹⁵ *Dîvânü’l-edeb*’i tahkik ederek neşreden Ahmed Muhtâr ‘Ömer, Cevherî’nin bunu gösteren bir itirafı olmasa da *es-Sihâh*’ın elde ettiği şöhreti asıl hak edenin *Dîvânü’l-edeb* olduğunu savunmaktadır.³¹⁶ Buna karşın

³¹¹ el-‘Attâr, “Mukaddime”, 15.

³¹² Ahmed Muhtâr ‘Ömer, *el-Bahsü’l-lugavî ‘inde’l-Arab*, 224; Fritz Krenkow, “The Beginnings of Arabic Lexicography till the time of al-Jauhari, with special reference to the work of Ibn Duraid”, *Journal of the Royal Asiatic Society* 56/1 (Ekim 1924), 269

³¹³ el-‘Atiyye, “Nizâmü’l-kavâfi fi’l-mu‘cemi’l-‘Arabî beyne’l-Cevherî ve’l-Bendenîci ve İbn Kuteybe”, 8.

³¹⁴ Sistem hakkında bilgi için çalışmamızın 72. sayfası incelenebilir.

³¹⁵ Ahmed Muhtâr ‘Ömer, *el-Bahsü’l-lugavî ‘inde’l-Arab*, 221-224.

³¹⁶ Ahmed Muhtâr ‘Ömer, *el-Bahsü’l-lugavî ‘inde’l-Arab*, 224.

Abdüssemi' Muhammed Ahmed ise; Cevherî'nin, dayısı olan Fârâbî'den çalıntı denecek derecede alıntı yaptığına dair iddiaları reddetmiş; bunu da dönemin hiçbir âliminin bundan bahsetmemesine dayandırmıştır.³¹⁷ Bunlarla birlikte bu başlık altında; çalışmamızın konusu, *et-Takfiye* özelinde kâfiye ekolünü tartışmayı gerektirdiğinden, Cevherî ile Fârâbî'ye dair karşılaştırmaların detaylarına yer verilmeyecektir.³¹⁸

Son dönem bilim insanlarından Yüsrâ 'Abdülğanî 'Abdullâh da, Fârâbî'nin *kâfiye* ekolünün kurucusu olduğunu savunmaktadır. Cevherî kabul etmese de Fârâbî'nin ekolün gerçek kurucusu olduğunu savunurken, bu yaklaşımın bilimsel ve tarihsel gerçeklere aykırı olduğunu belirtmektedir. Cevherî'nin bu durumu kabul etmemesini ise övünmeyi seven mizacına bağlamaktadır.³¹⁹ Ömrünün sonlarına doğru aklını yitirdiği ve uçacağı iddiasıyla yere çakılarak öldüğü bilgisinin de bu görüşü desteklediğini düşünmektedir.³²⁰

Bir önceki başlıkta Cevherî'nin kâfiye ekolünün kurucusu olduğunu oldukça şiddetli bir şekilde savunan Ahmed b. 'Abdilgafûr b. Muhammed Nûr 'Attâr da, Fârâbî'nin ekol kurucusu olamayacağını savunmaktadır. Cevherî'nin Fârâbî ile metodolojik payda da ortak yönleri bulunduğunu söyleyen 'Attâr; Fârâbî'nin, ekol kurucusu olma konusunda Bendenî'ci'den farklı olmadığını belirtmektedir. Ayrıca Fârâbî'nin de Cevherî gibi, Bendenî'ci'nin *et-Takfiye*'sinden haberdar olmadığını savunurken, Cevherî'nin *es-Sıhah* mukaddimesindeki şu sözünü ekol kurucusu olması için bir delil olarak kabul etmektedir:³²¹ "Bu kitabı, daha önce görülmemiş bir sıralama halinde düzenledim."³²²

³¹⁷ Abdüssemi' Muhammed Ahmed, *el-Me'âcimü'l-'Arabiyye: Dirâse tahlîliyye* (Kâhire: Dâru'l-fikri'l-'Arabî, 1969), 81-82.

³¹⁸ Daha fazla bilgi için bkz. Ahmed Muhtâr 'Ömer, *el-Bahsü'l-lugavî 'inde'l-Arab*, 225-232.

³¹⁹ Yüsrâ 'Abdülğanî 'Abdullâh, *Mu'cemü'l-me'âcimi'l-'Arabiyye* (Beyrût: Dâru'l-ceyl, 1991), 172-173.

³²⁰ es-Süyûtî eş-Şâfiî, *Buğyetu'l-vu'ât fî tabakâti'n-nahviyyîne ve'n-nuhât*, 1/447.

³²¹ el-'Attâr, "Mukaddime", 13.

³²² el-Cevherî, *Tâcü'l-luga ve sıhâhü'l-'Arabiyye*, 33.

3.4.4. *Kitâbü't-Takfiye*'nin *es-Sihâh*, *Dîvânü'l-edeb* ve Diğer Sözlükler ile Karşılaştırılması

Bu maddenin ana başlığı altında yöntemi incelenen üç eser olan Bendenî'nin *et-Takfiye*'si, Cevherî'nin *es-Sihâh*'ı ve Fârâbî'nin *Dîvânü'l-edeb*'i arasında, aynı kelimelerin açıklamasına dair oluşturulacak bir tablo ile yapılacak karşılaştırmanın, bu üç eserin içeriğindeki benzerlik ve birbirinden etkilenme konularında fikir verici olacağına inanıyoruz. Bu bağlamda Ahmed Muhtâr 'Ömer'in *Kitâbü'l-Ayn*, *el-Cemhere*, *es-Sihâh* ve *Dîvânü'l-edeb* arasındaki ilişkiyi aktarmak adına oluşturduğu tabloya³²³ *et-Takfiye* sütununu da ekleyerek sunmanın, sözünü ettiğimiz amaca yeterince hizmet edeceğine inanıyoruz:

العين	الجمهرة	ديوان الأدب	الصاحح	التقفية
وأما حسب (مجزوما) فمعناه كما تقول: حَسْبُكَ هذا، أي كفاك ³²⁷	حسبي كذا وكذا أي يكفيني ³²⁶	ويقال حَسْبُكَ دِرْهَمٌ، أَي: كَفَاكَ. ويقال: هَذَا رَجُلٌ حَسْبُكَ مِنْ رَجُلٍ، وَهُوَ مَذْحٌ لِلنَّكْرَةِ ³²⁵	وحسبك درهم أي كفاك، وهو اسم. وهذا رجل حَسْبُكَ من رجل وهو مدح لِلنَّكْرَةِ ³²⁴	لا يوجد
السَّقْبُ لُغَةٌ فِي الصَّقْبِ. وَالسَّقِيَّةُ: عمودُ الحِجَابِ، وقال "كَسَقَفَ حِجَابًا حَرًّا فَوْقَ السَّقَائِبِ"	والسقب، بالسين والصاد: حُور الناقَة، وبالسين أكثر. والصقب،	وَالسَّقْبُ: وَلَدُ النَّاقَةِ الدَّكْرُ، وَالسَّقْبُ: لغة في الصَّقْبِ، من نعت الشيء الطويل مع تَرَاةٍ، والسقب:	وَالسَّقْبُ: الدَّكْرُ مِنْ وَلَدِ النَّاقَةِ... وَالسَّقْبُ: الطويل من كل شيء مع تَرَاةٍ. والسقب	والسقب: ولد الناقَة. قال عمرو بن كلثوم: "فما وجدت كوجدي أُمُّ سَقْبٍ"

³²³ Ahmed Muhtâr 'Ömer, *el-Bahsü'l-lugavî 'inde'l-Arab*, 234-236.

³²⁴ el-Cevherî, *Tâcü'l-luga ve sihâhü'l-Arabiyye*, 1/110.

³²⁵ el-Fârâbî, *Dîvânü'l-edeb*, 1/94.

³²⁶ Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasen b. Düreyd el-Ezdî el-Basrî, *Cemheratü'l-luga* (Beyrût: Dâru'l-İlmi li'l-melâ'în, 1987), 1/277.

³²⁷ Ebû Abdîrrahmân el-Halîl b. Ahmed b. Amr b. Temîm el-Ferâhîdî, *Kitâbü'l-Ayn*, thk. Mehdî el-Mahzûmî – İbrâhîm Sâmerîrâî (Beyrût: Dâru ve Mektebetü Hilâl, t.y.), 3/149.

أضلته فرجعت الحنيئا ³²⁸	والصقب: عَمُودُ الخباء: والسَّيْقَةُ مثله ³²⁹	عمود البيت الأطول ³³⁰	بالصاد: عمود من عمد البيت ³³¹	والسَّقْبُ: وَلَدُ النَّاقَةِ. وَأَسْقَبَتِ النَّاقَةُ أَيَّ أَكْثَرَتْ وَضَعَهَا الدَّكْرَ ³³²
الشجب: الدَّلُؤُ ³³³ الشجب: العُودُ ³³⁴	والمشجب: الحَشَبَةُ التي تُلْقَى عليها التيَابُ ³³⁵	والمشجب: الحَشَبَةُ التي تُلْقَى عليها التيَابُ ³³⁶	والشَّجَاب والمشجبُ واحد، ويقال الشُّجْبُ أَيْضًا. ويسمون الثلاث الحَشَبَاتِ التي يعلّق عليها الراعي سقاءه ودلوه: الشُّجْبُ ³³⁷	والمشجب حَشَبَاتُ مُوثَقَةٌ تُنْصَبُ وَتُنْشَرُ عَلَيْهَا التيَابُ ³³⁸

Yukarıdaki tabloda yapılan karşılaştırmalar artırılıp başka bir çalışmanın konusu yapılarak daha geniş çıkarımlarda bulunulabilirse de, değerlendirmelerimiz aşağıdaki tespitlere ulaşmıştır:

- *et-Takfiye*, diğer eserlere göre kelime dağarcığı dar olan bir sözlüktür.
- *et-Takfiye*, diğer eserlere göre açıklamalarını kısa tutmuştur.
- *et-Takfiye*, diğer eserlere göre dizim yönünden kendine özel bir yöntem belirlemiştir.

³²⁸ el-Bendenîcî, *et-Takfiye*, 138.

³²⁹ el-Cevherî, *Tâcü'l-luga ve sıhâhü'l-'Arabiyye*, 1/148.

³³⁰ el-Fârâbî, *Dîvânü'l-edeb*, 1/94.

³³¹ İbn Düreyd, *Cemheratü'l-luga*, 1/338.

³³² el-Ferâhîdî, *Kitâbü'l-'Ayn*, 5/84.

³³³ el-Bendenîcî, *et-Takfiye*, 144.

³³⁴ el-Bendenîcî, *et-Takfiye*, 206.

³³⁵ el-Cevherî, *Tâcü'l-luga ve sıhâhü'l-'Arabiyye*, 1/152.

³³⁶ el-Fârâbî, *Dîvânü'l-edeb*, 1/295.

³³⁷ İbn Düreyd, *Cemheratü'l-luga*, 1/268.

³³⁸ el-Ferâhîdî, *Kitâbü'l-'Ayn*, 6/40.

- *et-Takfiye*, kendinden önceki eserlerden etkilenmişse de istiṣhâd ürünleri ile farkını ortaya koymaktadır.
- *et-Takfiye*'nin kendinden sonraki eserlere *kâfiye* yöntemi dışında öncülük ettiği bir alan tespit edilememiştir.

3.5. *Kitâbü't-Takfiye*'nin Kaynakları ve İstiṣhâd Biçemi

Bendenîcî; *et-Takfiye*'sini Kur'ân, hadis, şiir, mesel, aḥbâr, kendilerinden işittiğini söyleyip ismini vermediği ya da bizzat işitmediği halde hocalarından duyduğu için isimlerini zikrettiği dilbilimci ve bedeviler ile eserlerinden vicâde yoluyla aktarım yaptığı isimler olmak üzere oldukça güçlü kaynaklara dayandırmıştır.³³⁹ Sözlük yazarları iki sebeple kelime açıklamalarını *şâhitlerle* delillendirmek istemiştir. İlki, incelenen kelimenin Arap dilinde ya da bir lehçesinde kullanımı olduğunu ispatlamaktır. Diğeri de varlığı ispatlanan kelimenin bağlamda kazandığı anlamlardır.³⁴⁰

Sözlük yazarlarının, Arap dilinin linguistik yapısı gereği, kelime açıklamalarını delillendirme konusunda başvurdukları dört yol bulunmaktadır: sema', kıyâs, icmâ' ve istiṣhâbü'l-hâl.³⁴¹ Bendenîcî bu dört unsurdan yalnızca sema' 'yı kendisine yöntem edinmiştir. Ele aldığı kelimelerin açıklamalarında diğer unsurlara yer vermemiştir.³⁴² Sema', diline güvenilen kimselerden duyulması ve sıhhatinde şüphe bulunmaması şartıyla en güçlü delil olarak kabul edilir. Kur'ân-ı Kerîm başatlığında; Hz. Muhammed'in (s.a.v.) sözleri, kendisine peygamberlik verilmeden önceki ve sonraki - dilin yabancı etkilerle bozulmasına kadar olan- dönemlerde şiir ve düz yazı olmak üzere Arap kelimeleri, anılan sema' yönteminde kendisinden alıntı yapılacak kaynaklardır.³⁴³

³³⁹ el-'Atiyye, "el-Takfiye fi'l-luga li'l-Bendenîcî: Mencühû ve mesâdiruhû", 303.

³⁴⁰ 'Alî Kâsımî, *Mu'cemû'l-istiṣhâdât* (Beyrût: Mektebetü Lübnân nâşirûn, 2001), 19-20.

³⁴¹ es-Süyûtî, *el-İktirâh fî usûli'n-nahv* (İstanbul: Dâru'l-Beyrûtî, 2. Basım, 2006), 21.

³⁴² Fayize Muhammed 'Ali, "Menhecû'l-Bendenîcî fi mu'cemihî't-Takfiye nazra mevzû'iyye", 792.

³⁴³ es-Süyûtî, *el-İktirâh fî usûli'n-nahv*, 39.

3.5.1. Kur'ân-ı Kerîm

İbn Hâleveyh'in Kur'ân'da geçen bir kelime ya da dil özelliğinin, Kur'ân'da geçmeyen tüm kaynaklardan güçlü olduğunda insanların görüş birliği halinde olduğunu söylemesi, dil malzemesi toplarken referans alınacak ilk kaynağın ne olduğu konusunda oldukça belirleyici ve keskin bir ifadedir.³⁴⁴ Dolayısıyla şâz tabir edilen kıraatler de dilde kanıt niteliğinde sayılabilir.³⁴⁵ Kur'ân-ı Kerîm, Arap sözlükçülüğü ve dilbilim gelişiminde de oldukça büyük bir paya sahiptir.³⁴⁶ Bu durum, İslâm sonrası oluşturulan tüm sözlük çalışmalarının, İslâm öncesi dönemi yok sayarak yalnızca Kur'ân'ı referans edindiğini göstermemektedir. Bununla birlikte Kur'ân'ın benzersiz bir metin olduğu inancı sözlük yazımındaki etkisini arttırmıştır.³⁴⁷

Bendenîcî; *et-Takfiye*'sinde ele aldığı kelimeleri açıklarken, önce şiir sonra da en fazla Kur'ân-ı Kerîm âyetlerinden delil getirmiştir. Bendenîcî'nin Kur'ân âyetlerinden delil getirmedeki tutumu hakkındaki çıkarımlar aşağıda sıralanmıştır.

Bendenîcî, *et-Takfiye* isimli eserinde 260 adet âyeti, kelime açıklamalarında delil olarak kullanmıştır.³⁴⁸

Âyet ile delillendireceği kelimelerden, âyetin anlamına tam bir uyum sağlamak üzere birden fazla kelime ile yaptığı açıklamalar bulunmaktadır. Örneğin; مَرَضٌ kelimesini,

مَرَضِ الْقَلْبِ şeklinde “insanın hastalığı” anlamı ile açıklarken, “فِي قُلُوبِهِمْ مَرَضٌ” âyetini³⁴⁹ delil

³⁴⁴ es-Süyûtî, *el-Müzhir*, 213.

³⁴⁵ es-Süyûtî, *el-İktirâh fî usûli'n-nahv*, 39.

³⁴⁶ Muhammed Zağlûl Sellâm, *Eseru'l-Kur'ân fî tatavvuri'n-nakdi'l-'Arabî ilâ âhiri'l-karnî'r-râbi'î'l-hicrî* (Asyût: Mektebetü's-şebâb, t.y.), 151.

³⁴⁷ Kees Versteegh, “In Search of Meaning: Lexical Explanation in Early Qur'anic Commentaries”, *The Meaning of the Word* (2015), 59.

³⁴⁸ Halîl İbrâhîm el-'Atiyye, “Fehârisü'l-âyâtî'l-Kurâniyye”, *Kitâbü't-Takfiye fî'l-luga*, mlf. el-Yemân b. Ebi'l-Yemân el-Bendenîcî (Bağdat: Matbaatü'l-Ânî, 1976) 713-724.

³⁴⁹ *Kur'ân Yolu* (Erişim 12 Ocak 2023), el-Bakara 2/10.

göstererek, مَرَض kelimesine “şüphe, tereddüt” anlamında شَك kelimesi ile de açıklama getirmektedir.³⁵⁰ Bir başka örnek olarak; غِشَاوَة kelimesini, مَا يُغَشِّي الْعَيْنَ şeklinde “gözü örten şey” anlamı ile açıklarken, “وَعَلَىٰ أَبْصَارِهِمْ غِشَاوَةٌ” âyetini³⁵¹ delil göstererek, غِشَاوَة kelimesine “örtü” anlamında غِطَاء kelimesi ile de açıklama getirmektedir.³⁵² Bunun da ötesinde, bir kelimenin farklı ayetlerde kazandığı farklı anlamları da peş peşe zikretmesi, Kur’ân’ın anlaşılabilirliğine verdiği önemi göstermektedir. Örneğin; آيَة kelimesini incelerken, “قَالَ رَبِّ اجْعَلْ لِي آيَةً” âyetini³⁵³ delil göstererek “işaret, belirti” anlamında عِلَامَة; “يُرِيكُمْ آيَاتِهِ” âyetini³⁵⁴ delil göstererek de “mucizeler” anlamında عَجَائِب kelimesi ile açıklama getirmektedir.³⁵⁵

Önce kelimenin âyette geçtiği halindeki anlamını, ardından da âyeti vermiştir. Âyeti verdikten sonra, âyet ile anlamı incelenen kelimeyi ilişkilendirmek üzere açıklamalarda bulunduğu görülmektedir. Örneğin; ضَرِيع kelimesini kuru bir bitki oluşuyla açıklarken, “Onlar için kuru, dikenli bir bitkiden başka yiyecek yoktur.” anlamındaki “لَيْسَ لَهُمْ طَعَامٌ إِلَّا مِنْ ضَرِيعٍ” âyetinden³⁵⁶ sonra âyete dair şu açıklamalarda bulunmuştur: “Cehennemde ne bir bitki ne de bir ağaç bulunmaktadır. ‘Zarî’ isimli ot ise ne besler ne de açlığı giderir. Öyleyse Allâh (celle celâluhû), cehennem halkının yediklerinin besleyici

³⁵⁰ el-Bendenîcî, *et-Takfiye*, 500.

³⁵¹ el-Bakara 2/7.

³⁵² el-Bendenîcî, *et-Takfiye*, 683.

³⁵³ Âli ‘İmrân 3/41.

³⁵⁴ el-Bakara 2/73.

³⁵⁵ el-Bendenîcî, *et-Takfiye*, 705.

³⁵⁶ el-Gâşîye 88/6.

ya da açlık giderici olmadığını ifade etmiştir. ‘Zarî’ de böyledir.”³⁵⁷ Ayrıca birbirini takip eden iki âyette geçen aynı *kâfiyedeki* kelimeleri peş peşe ele almasının, Kur’ân’ın bütünsel anlaşılmasına katkı sağlayacağı kanaatindeyiz. Örneğin; “يَوْمَ نَخْشُرُ الْمُتَّقِينَ إِلَى الرَّحْمَنِ” âyetindeki وَفْدًا kelimesini Meryem sûresinin 85. ayeti bağlamında değerlendirmiş; ardından da “وَنَسُوقُ الْمُجْرِمِينَ إِلَى جَهَنَّمَ وَرِثًا” âyetindeki ورد kelimesini Meryem sûresinin 86. ayeti bağlamında ele almıştır.³⁵⁸ Öte yandan Bendenîcî, لَا يَرْقُبُونَ فِي مُؤْمِنٍ إِلَّا وَلَا ذِمَّةً وَأُولَئِكَ هُمْ kelimesi hakkında, tâbi’în zamanının öncü müfessirlerinden olan Ebû’l-Haccâc Mücâhid b. Cebr el-Mekkî el-Mahzûmî’nin (ö. 103/721) görüşüne yer vermiştir.³⁶⁰ Tüm bunlar da Bendenîcî’nin tefsir yönü olduğunu kanıtlar niteliktedir.

Kur’ân ile yapılan delillendirmelerde, âyetlerin hangi kıraat üzere alındığı bilgisi de önem arz etmektedir. Tarafımızca yapılan taramada, Bendenîcî’nin eserinde yer verdiği hiçbir âyette herhangi bir kırâat imamından söz etmediği; okunuş farklarına değinmediği ve büyük çoğunlukla ‘Âsım b. Behdele’nin (ö. 127/745) Hafs b. Süleymân (ö. 180/796) rivayetinin gözetildiği anlaşılmıştır. Ancak “Şimdi siz şüpheye düşüp gördükleri hakkında onunla tartışmaya mı kalkışıyorsunuz?” anlamına gelen “أَفْتُمَارُونَهُ عَلَى” âyetindeki³⁶¹ “أَفْتُمَارُونَهُ” kelimesini, “المري” maddesini açıklamak için istişhâd etmek üzere “أَفْتُمَارُونَهُ” şeklinde Ebû Umâre Hamza b. Habîb b. Umâre ez-Zeyyât et-Teymî el-

³⁵⁷ el-Bendenîcî, *et-Takfiye*, 550.

³⁵⁸ el-Bendenîcî, *et-Takfiye*, 305-306.

³⁵⁹ et-Tevbe 9/10.

³⁶⁰ el-Bendenîcî, *et-Takfiye*, 619.

³⁶¹ es-Necm 53/12.

Kûfî (ö. 156/773) ve Ebü'l-Hasen Alî b. Hamza b. Abdillâh el-Kisâî el-Kûfî ve diğer imamların kıraati üzere vermesi gibi örnekler de bulunmaktadır.³⁶²

Kur'ân âyeti ile delil getirdiğinde, genellikle başka bir delile başvurmamıştır. Örneğin; الرِّيحُ السَّهْلَةَ kelimesini açıklarken, “hafif rüzgar” anlamına gelmek üzere ifadesinden sonra yalnızca, “Biz de rüzgârı onun buyruğuna verdik. Rüzgâr, onun emriyle dilediği yere hafif hafif eserdî.” anlamındaki فَسَخَرْنَا لَهُ الرِّيحَ تَجْرِي بِأَمْرِ رُحَاءِ حَيْثُ أَصَابَ³⁶³ âyetini vermekle yetinmiştir.³⁶⁴

Kur'ân âyeti ile delil getirdiğinde, âyetin tamamını değil, anlamını açıklamak istediği kelime ile asgari düzeyde anlam bütünlüğü sağlayacak kelimeleri vermekle yetinmiştir. Örneğin; الْجُنَّاتِ kelimesini açıklarken, “sökme, koparma” anlamına gelmek üzere الْاِسْتِصَالِ ifadesinden sonra, “Kötü sözün misali de kökü yerden sökülmiş, ayakta duramayan kötü bir ağaçtır.” anlamındaki كَشَجَرَةٍ خَبِيثَةٍ اجْتُثَّتْ مِنْ فَوْقِ الْأَرْضِ وَمِثْلُ نَبْتٍ خَبِيثَةٍ³⁶⁵ âyetinin³⁶⁵, “kökü yerden sökülmiş” anlamına gelen أَجْتُثَّتْ مِنْ فَوْقِ الْأَرْضِ kısmını vermekle yetinmiştir.³⁶⁶

Bendenîcî'nin, isim vermese de tefsir hakkında görüş aktarımı yaptığı da görülmektedir. Örneğin; “Sâih kelimesi tefsirde oruçlu demektir.” açıklamasını yaptıktan sonra Tahrîm sûresindeki سَائِحَاتٍ ثِيَابٍ³⁶⁷ âyetini³⁶⁷ vermiş; “سَائِحَاتٍ” kelimesine

³⁶² el-Bendenîcî, *et-Takfiye*, 691.

³⁶³ es-Sâd 38/36.

³⁶⁴ el-Bendenîcî, *et-Takfiye*, 43.

³⁶⁵ İbrâhîm 14/26.

³⁶⁶ el-Bendenîcî, *et-Takfiye*, 231.

³⁶⁷ et-Tahrîm 66/5.

“oruçlular” anlamı verdiklerini söylemiş; tefsir bilginlerini kastettiği anlaşılan “أَهْلُ النَّظَرِ”

tabir ettiği kimselerin “oruçluya سَائِح denmesinin sebebinin, ‘gezgin’ anlamına gelen bu ismin, oruçlu gibi nefsin isteklerinden uzak kalması” olduğu görüşlerini aktarmıştır.³⁶⁸ Bu görüşe sahip isimler ise; Ebû Hureyre (ö. 58/678), ‘Aişe (ö. 58/678), İbn ‘Abbâs, Ebû ‘Abdirrahmân es-Sülemî (ö. 73/692), Sa‘îd b. Cübeyr (ö. 94/713), İbrâhîm en-Neha‘î (ö. 96/714), Mücâhid (ö. 103/721), Dahhâk (ö. 105/723), ‘İkrime (ö. 105/723), Muhammed b. Ka‘b el-Kurazî (ö. 108/726), Hasan Basrî (ö. 110/728), ‘Atâ b. Ebî Rebah (ö. 114/732), Katâde (ö. 117/735), Süddî (ö. 127/745), Rabî‘ b. Enes (ö. 139/757) ve Mâlik b. Enes (ö. 179/795) olarak sıralanmıştır.³⁶⁹ Buna göre Bendenîcî’nin kendisinden önceki tefsir birikimi konusunda aktarıcı bir rolü olduğu söylenebilir.

3.5.2. Hadîs-i Şerîf

Alanı, sözlük yazımı özelinde dil olan bir âlimin hadisleri nasıl kullandığını tespit edip onlardan faydalanma yöntemini belirlemek önemlidir. Zira bu konuda yapılacak tespitler, yazarın yaşadığı dönemin ve kendisinin hadis ilmine yaklaşımı hakkında fikir verici olacaktır.³⁷⁰ Hadislerle istişhâdın geçerli olup olmadığı konusu tartışmalıdır. Ancak çalışmamızda bu tartışmanın detaylarına değinilmeyip kısa bilgiler aktarılacak; Bendenîcî’nin *et-Takfiye*’si özelinde bir istişhâd malzemesi olarak hadislere yaklaşıma dair tespitlere yer verilecektir.

Erken dönem dilbilim âlimlerinin hadisle istişhâd konusundaki yaklaşımları, sözlük yazarları ve nahivciler arasında farklılık göstermektedir. Bu nedenle çalışmamızın konusu gereği anlaşılması gereken, sözlük yazarlarının hadisle istişhâda bakışlarıdır. Bu

³⁶⁸ el-Bendenîcî, *et-Takfiye*, 289.

³⁶⁹ Ebû'l-Fidâ' 'İmâdüddîn İsmâ'îl b. Şihâbiddîn 'Ömer b. Kesîr b. Dav' b. Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-'azîm* (Riyâd: Dâr Tayyibe li'n-neşri ve't-tevzî', 1997), 8/165.

³⁷⁰ İbrâhîm Yılginer – Mustafa Öztoprak, “Halil b. Ahmed’in Kitâbü'l-'Ayn’da Hadisle İstişhâd”, *Disiplinlerarası Sosyal Bilimler Dergisi* 9 (Haziran 2021), 113.

bağlamda ilk dönem sözlük yazarları hadisle istiṣhâd yoluna gitmişler, sonradan gelenler de buna uyum sağlamışlardır. Ancak yine de Kur’ân âyetleri ve şiirlere verilen öncelik, birtakım sebeplere dayanmaktadır. Mamafih Hz. Peygamber’in (s.a.v.) Arapların en fasihi olduğu konusunda görüş birliği bulunmaktadır. Dolayısıyla hadisle istiṣhâd konusunun temelde lafız ve mana ile rivayet ekseninde tartışıldığı unutulmamalıdır.³⁷¹ İçeriğinde hadisle istiṣhâd edilen eserler arasında; Halîl b. Ahmed’in *Kitâbü’l-‘Ayn*’ı, Ezherî’nin *Tehzîbü’l-luga*’sı, Cevherî’nin *es-Sihâh*’ı, İbn Sîde’nin *el-Muhassas*’ı ve İbn Fâris’in *Mücmelü’l-luga*’sı ile *Mu‘cemü Mekâyîsi’l-luga*’sı yer almaktadır.³⁷² Halîl b. Ahmed’in *Kitâbü’l-‘Ayn*’ında 341 adet hadis rivayeti yer almaktayken³⁷³; İbn Kuteybe’nin *Edebü’l-Kâtib*’inde 29, İbn Dureyd’in *Cemheratü’l-luga*’sında 508, Ezherî’nin *Tehzîbü’l-luga*’sında yüzlerce hadis yer almaktadır.³⁷⁴

Bendenîcî, *et-Takfiye* isimli eserinde, râvîlerin eklemeleriyle birlikte 121 adet hadisi, kelime açıklamalarında delil olarak kullanmıştır.³⁷⁵ Ebû Hayyân el-Endelûsî’ye kadar tartışmaya açılmayan hadisle istiṣhâd konusu, verilen örnekler ve Bendenîcî’nin kullandığı hadis sayısı gözetildiğinde, ilk dönem sözlükçüleri için geçerli görülmektedir.³⁷⁶

Bendenîcî, kelime açıklamalarında delil olarak getirdiği hadislerden, Hz. Peygamber’e (s.a.v.) doğrudan dayandırdıkları bulunmaktadır. Hadislerde kaynaklara yer vermeyip büyük çoğunlukla isnad zikretmeyen Bendenîcî’nin nispet kalıpları şöyle örneklendirilebilir:

³⁷¹ Sa’îd el-Efgânî, *Fî Usûli’n-nahv* (Beyrût: el-Mektebü’l-İslâmî, 1987), 46-47.

³⁷² ‘Afâf Hassânî, *Fî Edilleti’n-nahv* (Gîze: el-Mektebetü’l-Akâdemiyye, 1996), 77.

³⁷³ Nilüfer Kalkan Yorulmaz, *Hicri İlk Üç Asır Arap Dili ve Belagatı Kaynaklarında Rivayet Sistemi* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2017), 252-280.

³⁷⁴ Sümeyye Doğru, *Ebû Hayyân el-Endelûsî’ye Göre Arap Dilinde Hadisle İstiṣhâd* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2018), 59-61.

³⁷⁵ Halîl İbrâhîm el-‘Atiyye, “Fehârisü’l-ehâdisi’n-Nebeviyyeti ve’l-âsâr”, *Kitâbü’t-Takfiye fi’l-luga*, mlf. el-Yemân b. Ebî’l-Yemân el-Bendenîcî (Bağdat: Matbaatü’l-‘Ânî, 1976) 725-730.

³⁷⁶ Muhammed el-Hıdır Hüseyin, “el-İstiṣhâd bi’l-hadîs fi’l-luga”, *Mecelletü Mecma’il-lugati’l-Arabiyye Mısır* 3 (1936), 207-208.

ومنه قول رسول الله صلى الله عليه وسلم³⁷⁷

وفي الحديث³⁷⁸

جاء في الحديث³⁷⁹

وقال رسول الله صلى الله عليه وسلم³⁸⁰

ورؤي عن رسول الله صلى الله عليه وسلم³⁸¹

وجاء في الحديث عن ابن عباس³⁸²

Hadis ile delil getirdiğinde, âyetlerin aksine büyük çoğunlukla hadisin tam metnine yer vermiştir. İstişhâd malzemesi olarak kullandığı hadisleri lafız ile aktardığı gibi mana ile aktardığı da olmuştur.

Bendenîcî'nin istişhâd için kullandığı hadisler arasında merfu, mevkuf ve maktu türlerden her biri bulunmaktadır. Çoğunluğu merfu olmakla birlikte, zihinlerde belirli bir şablon oluşturmak adına üç türe de örnekler verilecektir:

Merfu:

وفي الحديث: "إِنَّ أَشَدَّ النَّاسِ عَذَابًا يَوْمَ الْقِيَامَةِ الَّذِينَ يُضَاهُونَ بِخَلْقِ اللَّهِ تَعَالَى"³⁸³

³⁷⁷ el-Bendenîcî, *et-Takfiye*, 79.

³⁷⁸ el-Bendenîcî, *et-Takfiye*, 565.

³⁷⁹ el-Bendenîcî, *et-Takfiye*, 665.

³⁸⁰ el-Bendenîcî, *et-Takfiye*, 453.

³⁸¹ el-Bendenîcî, *et-Takfiye*, 135.

³⁸² el-Bendenîcî, *et-Takfiye*, 78.

³⁸³ el-Bendenîcî, *et-Takfiye*, 667.

وفي الحديث عن النبي صلى الله عليه وسلم: أَنَّهُ هَمَى عَنِ الْمَكَامَةِ وَالْمَكَامَةِ³⁸⁴

Mevkuf:

والأرض أيضا: الرعدة، قال ابن عباس - رحمه الله عليهما-: "أُزْلِزَتِ الْأَرْضُ أَمَّ بِي أَرْضٌ" أَيَّ أَمَّ بِي رَعْدَةٌ.³⁸⁵

قال أبو عبيدة: نَادَى مُنَادِي النبي صلى الله عليه وسلم بمنى "إِنَّمَا أَيَّامُ أَكَلٍ وَشُرْبٍ".³⁸⁶

وفي حديث زيد حين أمره أبو بكر - رحمه الله عليه - بتجمع القرآن قال: "فَجَعَلْتُ أَتَّبَعُهُ مِنَ الرَّقَاعِ وَاللِّخَافِ

وَالْعُسْبِ".³⁸⁷

ومنه حديث عمرو: أنه لما عزله معاوية "وَجَعَلَ يَنْزِعُ لَهُ"³⁸⁸

وفي حديث عمر "أَنَّهُ أُتِيَ بِإِمَاءٍ سَاعِينَ فِي الْجَاهِلِيَّةِ"³⁸⁹

Maktu:

إِنَّمَا دَعَا عُرْوَةُ بْنُ الزُّبَيْرِ أَنْ يُحْمَلَ عَنْهُ الْعِلْمُ فَحُمِلَ عَنْهُ³⁹⁰

وَبَلَّغَنَا أَنَّ رَجُلًا قَالَ لِلْحَسَنِ الْبَصْرِيِّ يَا أَبَا سَعِيدٍ: أَيُّدَالِكُ الرَّجُلُ أَهْلُهُ؟ - يُرِيدُ يُمَاطِلُ- قَالَ لَهُ الْحَسَنُ: إِذَا كَانَ

مُؤَلَّفًا.³⁹¹

³⁸⁴ el-Bendenîcî, et-Takfiye, 549.

³⁸⁵ el-Bendenîcî, et-Takfiye, 493.

³⁸⁶ el-Bendenîcî, et-Takfiye, 635.

³⁸⁷ el-Bendenîcî, et-Takfiye, 596.

³⁸⁸ el-Bendenîcî, et-Takfiye, 552.

³⁸⁹ el-Bendenîcî, et-Takfiye, 669.

³⁹⁰ el-Bendenîcî, et-Takfiye, 124.

³⁹¹ el-Bendenîcî, et-Takfiye, 252.

وَكَانَ الْأَحْنَفُ بْنُ قَيْسٍ إِذَا دَخَلَ عَلَى السُّلْطَانِ جَلَسَ حُجْرَةً فَيُقَالُ لَهُ لِمَ تَجْلِسُ هَذَا الْمَجْلِسَ؟ فَيَقُولُ: لَيْنُ أَبْعَدَ

وَأَقْرَبَ أَحَبُّ إِلَيَّ مِنْ أَنْ أَقْرَبَ فَأُبَاعِدَ.³⁹²

Yazarının vefâtı isnada verilen önemin arttığı III. asıra karşılık gelen bir eserde rivâyetlerin isnadsız olarak verilmiş olması dikkat çekicidir. Ayrıca merfu rivâyetlerde *hadis* kelimesinin kullanımı normal görülürken sahabe sözlerinden de *hadis* ismi verilen rivâyetlerin varlığı, terminolojik olarak işaret edilmesi gereken bir durumdur.

Bendenîcî'nin istişhâd için kullandığı hadislerin sıhhat durumu da etüt edilmesi gereken bir konu olsa da burada genel tespitler aktarılacaktır. Eseri tahkik eden Halîl İbrâhîm el-'Atiyye'nin tahric ettiği hadislerin kaynakları arasında; Sahîhu'l-Buhârî, Sünenü't-Tirmizî, Sünenü İbn Mâce, Muvatta ve Ahmed b. Hanbel'in *Müsned*'i yer alıyorsa da birçok hadisın "hadis metinlerinde nadir olarak geçen kelimeleri konu edinen eserler" olarak tanımlanan garîbü'l-hadîs kitaplarında kaynak bulması önemli bir veri olarak kabul edilebilir.

3.5.3. Şiir

Şiir, dil konusunda birincil kaynak kabul edilmiş; istişhâd konusunda, şâhid kelimesi kendisine özel kılınacak kadar bütünleşmiştir. Bu nedenle şevâhidi konu edinen eserler yalnızca şiir ile örneklem yoluna gitmiştir.³⁹³ Çalışma konumuz olan *et-Takfiye*'nin şiirleri istişhâd malzemesi olarak kullanmasına dair tespitlerde bulunmak için, öncelikle şâirler ve dönem özelliklerine değinmek gerekir. Şâirler dört tabaka halinde ele alınmaktadır: İslâm öncesi cahiliyye şâirleri, hem câhiliyye hem de İslâm döneminde yaşamış *muhadram* şâirler, İslâm şâirleri ve *müvelled* şâirler.³⁹⁴ Yaşadıkları dönemde başka milletlerle dillerini etkileyecek kadar karışmamaları nedeniyle câhiliyye

³⁹² el-Bendenîcî, *et-Takfiye*, 418.

³⁹³ Ahmed Muhtâr 'Ömer, *el-Bahsü'l-lugavî 'inde'l-Arab*, 42.

³⁹⁴ Ahmed Muhtâr 'Ömer, *el-Bahsü'l-lugavî 'inde'l-Arab*, 46-47.

ve muhadram dönemi şâirlerinin şiirlerinin dilde kanıt olacağı konusunda görüş birliği bulunmaktadır. İslâm dönemi şâirlerine ihtiyatlı bir şekilde yaklaşılsa da şiirleri kanıt olabilirken *müvelledûn* tabir edilen dönem şâirlerinin şiirleri hakkındaki yaygın görüş ise kanıt olarak kabul edilmeyeceğidir.³⁹⁵

Şiir, Bendenîcî'nin *et-Takfiye*'sinde en çok rastlanan istişhâd ürünüdür. Bendenîcî; şiirden çokça yararlanmış, ezberindeki şiirleri eserine aktarmadaki isteğini ortaya koymuştur. Bendenîcî'nin şiir râvîlerinden Ebû 'Abdillâh Muhammed b. Ziyâd el-Kûfî (ö. 231/846), Ebû Nasr Ahmed b. Hâtîm el-Bâhilî, Ebû'l-Hasen 'Alî b. Muğîra el-Esrem, Ebû Yûsuf Ya'kûb b. İshâk es-Sikkî, Ebû İshâk İbrâhîm b. Süfyân ez-Ziyâdî ve Ebû'l-Fazl el-'Abbâs b. el-Ferec b. 'Alî b. 'Abdillâh er-Riyâşî el-Lugavî gibi isimlere öğrencilik etmiş olması ezberindeki şiirlerin çok oluşunu anlamlı kılmaktadır.³⁹⁶ Kendisinin "Bir mecliste garîb ifadeleriyle birlikte 150 şiir beyti ezberledim." sözü de bu yönüne işaret etmektedir.³⁹⁷

Bendenîcî; dönemsel olarak câhiliyye, muhadram, Emevîler dönemi ve Abbâsiler döneminin başlarındaki şâirleri eserinde delil olarak kullanmıştır.³⁹⁸ İslâmî şâirlerin İslâm dininin başlangıcında ve Emevîler döneminde yaşamış şâirler olup, Abbâsiler dönemindeki şâirlerin *müvelled* kabul edildiği için dilde delil sayılamayacağı ve Beşşâr b. Bürd'ün (ö.167/783) *müvelled* şâirlerin ilki olduğu görüşü³⁹⁹ düşünüldüğünde; Bendenîcî'nin yalnızca şiirlerinin dil varlığına güven konusunda şüphe duyulmayan şâirlerden alıntı yaptığı anlaşılmaktadır. Bendenîcî, *et-Takfiye*'sinde bir şiir üzerinden

³⁹⁵ 'Abdülkâdir b. 'Ömer b. Bâyezîd el-Bağdâdî, *Hizânetü'l-edeb* (Kâhire: Mektebetü'l-Hancî, 4. Basım, 1997), 1/5-6.

³⁹⁶ el-'Atiyye, "el-Takfiye fi'l-luga li'l-Bendenîcî: Mencühû ve mesâdiruhû", 303.

³⁹⁷ es-Safedî, *el-Vâfî bi'l-Vefeyât*, 29/26.

³⁹⁸ el-'Atiyye, "el-Takfiye fi'l-luga li'l-Bendenîcî: Mencühû ve mesâdiruhû", 303.

³⁹⁹ es-Süyûtî, *el-İktirâh fî usûli'n-nahv*, 59; Nasuhi Ünal Karaarslan, "Şair", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2010), 38/298-299.

birden fazla kelimeyi açıkladığı mükerrerler dışarıda tutulduğunda 1238 adet şiiri, kelime açıklamalarında delil olarak kullanmıştır.⁴⁰⁰

Asma‘î’nin, Sa‘leb’den naklen “Şiir İbrâhîm b. Herme ile son buldu.” sözü⁴⁰¹, şiirleriyle istişhâd konusunda kabul gören son şairin İbn Herme olduğuna işaret etmektedir. Asma‘î’nin şiir konusundaki otoritesi ile İbrâhîm b. Herme’nin hicrî 176 yılında vefat ettiği düşünüldüğünde, bu isim ve bu yıldan sonraki şairlerin şiirlerinin delil olarak kullanılamayacağı anlaşılmaktadır. Ancak Bendenîcî bu sınırı aşmış ve vefâtı hicrî 235 yılına karşılık gelen Ebû Muhammed İshâk b. İbrâhîm b. Mâhân el-Mevsîlî’ye nispet edilen bir beyti de istişhâd için kullanarak kendi sınırını daha geniş tutmuştur⁴⁰²:

Ey kaynakları tükenen su <u>bitkisi</u> ; işte sana tıkalı olmayan bir yol	يَا سَرَحَةَ الْمَاءِ قَدْ أُعْيِتْ مَوَارِدُهَا / أَمَّا إِلَيْكَ طَرِيقُ غَيْرِ مَسْدُودٍ
--	--

Bendenîcî’nin istişhâd için kullandığı şiirlerde; Halîl b. Ahmed’in arûz düzeninde bulunan dâirelerin ideal vezinlerinden, *ilel* ve *zihâfât*⁴⁰³ kurallarıyla oluşturulmuş vezinler grubu olarak tanımlanan⁴⁰⁴ on altı *bahirden tavîl*, *vâfir*, *recez*, *münserih*, *hafîf*, *mütekârib*, *remel*, *basît*, *medîd*, *hezec*, *serî‘* *mütedârik*⁴⁰⁵ türleri bulunmaktadır.⁴⁰⁶

⁴⁰⁰ Halîl İbrâhîm el-‘Atiyye, “Fehârisü kavâfi’ş-şî‘r”, *Kitâbü’t-Takfiye fi’l-luga*, mlf. el-Yemân b. Ebî’l-Yemân el-Bendenîcî (Bağdat: Matbaatü’l-‘Ânî, 1976) 733-776.

⁴⁰¹ Ebû’l-Fidâ’ ‘İmâdüddîn İsmâ‘îl b. Şihâbiddîn ‘Ömer b. Kesîr b. Dav’ b. Kesîr el-Kaysî el-Kureşî, *el-Bidâye ve’n-nihâye* (Beyrût: Meketebetü’l-ma‘ârif, 1990), 10/170.

⁴⁰² el-Bendenîcî, *et-Takfiye*, 279.

⁴⁰³ Aruz vezinlerinin aslî tef‘îlelerinde meydana gelip fer‘î tef‘îleleri ve fer‘î vezinleri oluşturan değişiklikler.

⁴⁰⁴ Nihad Mazlum Çetin, “Bahir”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1991), 4/484.

⁴⁰⁵ Muhammed b. el-‘Arabî b. Muhammed b. Ebî Şeneb, *Tuhfetü’l-edeb fî mîzânî eş‘ârî’l-‘Arab* (Paris: Meketebetü’l-Amerîka ve’s-şark, 3. Basım, 1954), 24.

⁴⁰⁶ el-‘Atiyye, “Fehârisü kavâfi’ş-şî‘r”, 733-776.

3.5.4. Atasözleri ve Deyimler

Araplardan dillerinin fasih olduğuna güvenilen kabileler, belirli zaman ve mekan⁴⁰⁷ şartları dahilinde delil getirmeye uygun görülmüştür.⁴⁰⁸ Özellikle câhiliyye döneminde birçok anlam barındıran atasözü ve deyimlerin Arap toplumu üzerinde oldukça etkili olması, bu toplumun dili ve yaşayışı hakkında bilgi verici nitelik kazanmalarını sağlamıştır. Zira atasözü ve deyimler, oluşum süreçlerinde şiirde olduğu gibi sanatsal bir kaygıdan kaynak bulmamış; günlük yaşamı, dolayısıyla da toplumun her kesimine ait günlük dili yansıtmıştır.⁴⁰⁹

Ezherî'nin *Tehzîbü'l-luga*'sının önsözünde eserini kaleme alırken kaynak edindiği kişi ve kitap isimlerini sıralarken Ebû 'Ubeyd Kâsım b. Sellâm'ın *Kitâbü'l-emsâl*'ine yer vermesi⁴¹⁰ ve İbn Manzûr'un *Lisânü'l-'Arab* isimli meşhur sözlüğünde maddesinde 14 tane atasözü ve deyme yer vermesi⁴¹¹, ilgili türlerin Arap sözlükçülüğündeki önemine işaret etmektedir.

Bendenîcî, *et-Takfiye*'sinde biri üzerinden birden fazla kelimeyi açıkladığı mükerrerler dışarıda tutulduğunda toplamda 64 adet "açıklamak amacıyla benzeri hakkında söylenen söz" olarak tanımlanan⁴¹² *mesel* ve "Arapların, dillerinden fasîh ve bozulmamış olduğuna inanılan sözleri" olarak tanımlanan⁴¹³ *kelâmü'l-'Arab* türü cümleleri, kelime açıklamalarında delil olarak kullanmıştır.⁴¹⁴ *Kelâmü'l-'Arab* türünün,

⁴⁰⁷ Zaman ve mekan sınırlamaları için çalışmamızın 26-30. sayfası incelenebilir.

⁴⁰⁸ es-Süyûtî, *el-İktirâh fî usûli'n-nahv*, 47-48.

⁴⁰⁹ 'Abdülmeccid Katâmî, *el-Emsâlü'l-'Arabiyye* (Dimeşk: Dâru'l-fikr, 1988), 6.

⁴¹⁰ Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed el-Ezherî, *Tehzîbü'l-luga* (Kâhire: Dâru'l-Mısriyye li't-te'lîfi ve't-terceme, t.y.), 1/20.

⁴¹¹ Ebû'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem b. 'Alî b. Ahmed el-Ensârî er-Rüveyfî, *Lisânü'l-'Arab* (Beyrût: Dâru sâdir, t.y.), 12/582-583.

⁴¹² el-İsfahânî, *el-Müfredât fî garîbi'l-Kur'ân*, 759.

⁴¹³ Mustafa Kırgız – Yaseen Jammol, "el-İstişâh fî'l-lugati'l-'Arabiyye", *İnönü Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8/2 (Aralık 2017), 95.

⁴¹⁴ Halîl İbrâhîm el-'Atiyye, "Fehârisü'l-emsâl ve akvâli'l-'Arab", *Kitâbü't-Takfiye fî'l-luga*, mlf. el-Yemân b. Ebî'l-Yemân el-Bendenîcî (Bağdat: Matbaatü'l-Ânî, 1976) 730-732.

atasözlerinden farklı olarak genellikle tek başlarına anlamları olmayan ifadeler şeklinde tanımlanan deyimler olduğu düşünüldüğünde, başlığımızdaki atasözlerini *mesel*, deyimleri ise *Kelâmü'l-'Arab* terimleri karşılamaktadır.⁴¹⁵ Bu nedenle Arap sözlükleri, örneklemeleri sırasında iki tür arasını ayırıcı ifadeler kullanmış, sonraları ise bu ayrım giderek yok olmuştur.⁴¹⁶

Bendenîcî'nin atasözü ya da deyim ile delillendireceği kelimeleri âyet ya da şiir ile de desteklemesiyle birlikte yalnızca atasözü ya da deyim ile yetindiği de görülmektedir. Ayrıca anlamını açıklamak için örnek olarak verdiği atasözü ve deyimleri açıkladığı kelimeler de bulunmaktadır. Örneğin; الْقَدَّ kelimesine “kuzu derisi” anlamını verdikten sonra, detaylara verilen gereksiz önemi ifade etmek üzere dilimizdeki “ayrıntıda boğulmak” anlamına karşılık gelen “مَا يَجْعَلُ قَدَّكَ إِلَى أَدِيمِكَ” atasözünü vermesinin ardından “işin büyüğünü bırakıp küçükle ilgilenen kişi” açıklamasını yapmaktadır.⁴¹⁷ Bir diğer örnekte ise; الْجَلَا kelimesine “başın ön kısmındaki kellik” anlamını verdikten sonra, açıkça ortada oluşu ifade etmek üzere dilimizdeki “ayan beyan ortada” anlamına karşılık gelen “هَذَا الْأَمْرُ ابْنُ جَلَا” deyimini vermesinin ardından “iş açık ve bilinir olduğunda ya da kişi meşhur olduğunda söylenir” açıklamasını yapmaktadır.⁴¹⁸

Mesellerde kaynaklara ve kaynaklardaki bağlamlara değinmeyen Bendenîcî'nin *mesel* ile örneklem kalıpları şöyle örneklendirilebilir: يقال, ويقول في المثل, وتقول العرب, يقال

وبه تضرب العرب المثل, ومنه قولهم, وفي المثل, ومثل من الأمثال, في مثل

⁴¹⁵ 'Abdülmeccid Katâmiş, *el-Emsâlü'l-'Arabiyye*, 21-22; Aydın Oy, “Atasözü”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1991), 4/44.

⁴¹⁶ 'Abdülmeccid Katâmiş, *el-Emsâlü'l-'Arabiyye*, 22.

⁴¹⁷ el-Bendenîcî, *et-Takfiye*, 300.

⁴¹⁸ el-Bendenîcî, *et-Takfiye*, 102.

3.5.5. Arap Lehçeleri

Arap dilinde istiṣhâd edilmek üzere kullanılan kaynak türlerinden biri de nesirdir. Nesir –istiṣhâd bağlamında-; hikmetli söz, hutbe ve mektup gibi fesahati kabul gören kabilelerin günlük konuşma dilleri olarak tanımlanabilir.⁴¹⁹ Bu türün şiire kıyasla daha az kullanılmasının sebepleri arasında; yeterince güvenilir nesir malzemesinin bulunmaması, gündelik dil olması nedeniyle temkinli yaklaşım, ileriki zamanlara aktarımındaki eksiklik, şiirin gördüğü ilgi karşısında sönük kalması vb. faktörler sayılabilir.⁴²⁰ Lehçelerin istiṣhâd olarak kullanıldığında uyması gereken kriterler; lehçe sahibi kabilenin dönemi, Yunanlıların komşusu Tağlib ve İran’a komşu olan Bekir b. Vâil gibi Arap olmayan kabilelerle ilişkisi, yer aldığı coğrafya ve dillerinin fesâhatleri vb. faktörlerdir. Hicrî II. asrın ilk yarısı ile kısıtlanan dönem, içerisindeki tüm lehçelerin istiṣhâd için kullabileceği konusunda görüş birliği bulunan zaman dilimidir. Bunun yanı sıra Arapların tüm lehçeleriyle istiṣhâd geçerli görülmüştür. Ancak Kureyş başta olmak üzere Temîm, Esed, Kays Aylân, Hüzeyl ile birtakım Tay ve Kinâne kabilelerin lehçeleri daha geçerli olarak kabul edilmiştir. Çölle birlikte şehirde de yaşam süren kabilelerin lehçelerinden de istiṣhâd makbul görülmemiştir.⁴²¹

Bendenîcî *et-Takfiye*’sinde 14 yerde, toplamda 10 kabile lehçesinden istiṣhâd etmiştir. Bunlar; Hâris b. Ka‘b, Temîm, Habeş, Hicaz, Himyer, Şâm, Tay, Kays, Necd ve Yemen kabileleridir.⁴²² Ancak kabilelere dâir isimleri dışında hiçbir bilgiye yer vermemiştir. Aşağıdaki tabloda kelimeler, istiṣhâd edildiği lehçeler, kullanıldığı anlamları ve *et-Takfiye*’deki sayfa numaraları listelenmiştir:

⁴¹⁹ İsmail Demir, “İbn Mu‘tî’nin Kitâbu’l-Fusûl fi’n-nahv Adlı Eserinde İstiṣhâd”, *Kafkas Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2/3 (Ocak 2015), 24.

⁴²⁰ Muhammed Rızâ ‘İyâd – Ahmed Celâyilî, “Mekânetü’n-nesrî’l-‘Arabî fi’l-ihcâcî’l-lugavî ve mukârenetühû bi’ş-şî‘r”, *Mecelletü’l-eser* 22 (Haziran 2015), 72-73.

⁴²¹ el-Efgânî, *Fî Usûli’n-nahv*, 20-23; İsmail Durmuş, “İstiṣhâd”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2001), 23/397.

⁴²² Halîl İbrâhîm el-‘Atiyye, “Fihrisü’l-lehecât”, *Kitâbü’t-Takfiye fi’l-luga*, mlf. el-Yemân b. Ebî’l-Yemân el-Bendenîcî (Bağdat: Matbaatü’l-‘Ânî, 1976) 777.

Kelime	Lehçe	Anlam	Sayfa Numarası
القالب	Hâris b. Ka‘b	ham hurma	207
الوثر	Temîm	tek, kin	376
الدُّبُر	Habeş	hızlı okumak	356
الوثر	Hicaz	tek	376
الوثر	Hicaz	kin	376
البل	Himyer	mübâh	620
الكفر	Şam	köy	367
المصفنة	Tay	küçük valiz	661
الوثر	Kays	tek, kin	376
الحائش	Necd	hurma ağacı bahçesi	480
الرُّب	Yemen	sakal	144
الاستخمار	Yemen	esir almak	385
المعجزة	Yemen	bel kuşağı üzerindeki örtü	447
الفقحة	Yemen	rahatlık, genişlik	287

3.5.6. Halîl b. Ahmed ve Diğerlerinden Yaptığı Alıntılar

Bu başlık altında; Bendenîcî'nin kendilerinden işittiğini söyleyip ismini vermediği ya da bizzat işitmediği halde hocalarından duyduğu için isimlerini zikrettiği dilbilimci ve bedeviler ile eserlerinden vicâde⁴²³ yoluyla aktarım yaptığı isimler, kitaplar ve aktarım yaptığı kelime maddelerine yer verilecektir:

- Ebû Abdîrrahmân el-Halîl b. Ahmed b. Amr b. Temîm el-Ferâhîdî (el-Fürhûdî) (ö. 175/791)

Bendenîcî, *et-Takfiye*'sinin iki yerinde Halîl b. Ahmed'in ismini anarak, onun Arap diline dair iki görüşünü aktarmıştır.⁴²⁴ Bunları ilki **عَفُو** maddesini açıklarken **عَفُو** şeklinde de okunduğu bilgisinden sonra Halîl b. Ahmed'e ait "Arap dilinde, bu kelime dışında ismin sonunda harekeli bir harften sonra harekeli bir vâv harfi geldiğini bilmiyorum. Kays lehçesi ise bunu mümkün görmektedir" sözüne yer vermesi⁴²⁵; ikincisi ise **اللَّي** maddesini "zorluk, çaba" anlamında **جَهْد** kelimesi ile açıkladıktan ve bir şiir ile istişhâd ettikten sonra Halîl b. Ahmed'e ait "Arapların bu kelimeyi marife olarak kullandığını hiç duymadım" sözüne yer vermesidir.⁴²⁶ Bendenîcî, bu alıntılarının ilkinin doğrudan ikincisini ise dolaylı olarak yapmıştır. Bu iki bölüm, Bendenîcî'nin Halîl b. Ahmed'in ismini anarak yaptığı iki alıntı olsa da ismini anmadan Halîl b. Ahmed'in *Kitâbü'l-'Ayn*'i ile oldukça benzer açıklamaları da bulunmaktadır. Bendenîcî'nin, *Kitâbü'l-'Ayn*'dan aldığından şüphe duyulmayacak derecede benzer madde açıklamalarında Halîl b. Ahmed'in ismini zikretmemesinin sebebi bilinmemekle birlikte,

⁴²³ Bir râvinin ulaşmadığı ya da ulaşsa bile kendisinden alıntı yapmadığı, ayrıca icâzet gibi bir yetki de almadığı bir hocanın yazısı ile yazılmış bilgilerin kaydedilmiş olduğu metinlere erişmesi yoluyla bilgi elde etmesi anlamındaki terim. Daha fazla bilgi için bkz. Halit Özkan, "Vicâde", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2013), 43/100.

⁴²⁴ el-'Atiyye, "el-Takfiye fi'l-luga li'l-Bendenîcî: Mencühû ve mesâdiruhû", 303.

⁴²⁵ el-Bendenîcî, *et-Takfiye*, 673; Ebû Abdîrrahmân el-Halîl b. Ahmed b. Amr b. Temîm el-Ferâhîdî, *Kitâbü'l-'Ayn*, thk. 'Abdülhamîd Hendâvî (Beyrût: Dâru'l-kütübî'l-'ilmiyye, 2003), 3/192.

⁴²⁶ el-Bendenîcî, *et-Takfiye*, 687; el-Ferâhîdî, *Kitâbü'l-'Ayn*, 4/64-65.

görüşü hocalarından duysa da Halîl b. Ahmed'e âidiyeti konusunda bilgisi olmaması muhtemeldir. Ancak İbn Sikkât, Ebu 'Ubeyd ve İbn Kuteybe'den yaptığı alıntılarda, onların isimlerini hiç anmaması bu ihtimali zayıflatmaktadır.⁴²⁷

Bendenîcî'nin Halîl b. Ahmed ile ciddi bir benzerlik gösterdiği maddelerden üçü şöyle örneklendirilebilir:⁴²⁸

Madde	Halîl b. Ahmed	Bendenîcî
مُهَيِّع	Geniş yol demektir. مَهَّيَّع kökünden türemiş olup مَفْعَل kalıbındadır. مَهَّيَّع ise انبساط (genişleme) demektir. Kelimenin فَعِيل kalıbında olduğu iddia etmek yanlıştır. Çünkü Arap dilinde, عَثِير ve حَذِيم gibi yalnızca ilk harfî meksûr olan kelimeler bu kalıpta olabilir. بلد مهيع ifadesi de “geniş ülke” anlamına gelmektedir. ⁴²⁹	Geniş yol demektir. مَهَّيَّع kökünden türemiş olup مَفْعَل kalıbındadır. مَهَّيَّع ise انبساط (genişleme) demektir. Kelimenin فَعِيل kalıbında olduğu iddia etmek yanlıştır. Çünkü Arap dilinde, عَثِير ve حَذِيم gibi yalnızca ilk harfî meksûr olan kelimeler bu kalıpta olabilir. ⁴³⁰
هَرَشَقَّة	Yaşlı kadın demektir. “Buruşuk kova” ile “kurumuş hokka yünü” ifadesinde de “buruşuk ve kurumuş”	Yaşlı kadın demektir. “Buruşuk kova” ile “kurumuş hokka yünü” ifadesinde de “buruşuk ve kurumuş”

⁴²⁷ el-'Atiyye, “el-Takfiye fi'l-luga li'l-Bendenîcî: Mencühû ve mesâdiruhû”, 303.

⁴²⁸ el-'Atiyye, “el-Takfiye fi'l-luga li'l-Bendenîcî: Mencühû ve mesâdiruhû”, 303-304.

⁴²⁹ el-Ferâhîdî, *Kitâbü'l-'Ayn*, 4/337.

⁴³⁰ el-Bendenîcî, *et-Takfiye*, 557.

	anlamları bu kelime ile karşılık bulmaktadır. Bu kelimenin fiil hali هرشف olsa da هرشف daha güzel bir kullanımdır. ⁴³¹	anlamları bu kelime ile karşılık bulmaktadır. Bu kelimenin fiil hali هرشف olsa da هرشف daha güzel bir kullanımdır. ⁴³²
وهم	“Kalbin kuruntusu” demektir. Çoğulu أوهام olup ‘Şöyle zannettim’ anlamındaki توهمت , أوهمت fiilleri ile التهمة ismi de bu köktendir. ⁴³³	Kaynakların kendisinden çıktığı açık yoldur. Bir başka anlamı ise “kalbin kuruntusu” demektir. Çoğul هألي أوهام olup, “Şüpheli kuruntular Allah’ı idrâk edemez.” ifadesindeki kuruntu da bu kelimedendir. “Şöyle zannettim” anlamındaki توهمت كذا ifadesindeki وهم ve أثم fiili ile التهمة ismi de وهم kökünden türemiştir. ⁴³⁴

et-Takfiye ile *Kitâbü’l-‘Ayn* arasında farklılık, fazlalık ve eksikliklere rağmen var olan benzerlik, Bendenîcî’nin Halîl b. Ahmed’den etkilenmiş olmasını açıkça ortaya koymaktadır. Zira çalışmanın kapsam ve amacını aşmamak için daha fazla örneklendirmesek de benzer diğer maddelerin yalnızca isimlerini sıralamak istiyoruz:

الملاوة، الزهو، هتك، مهكة.

⁴³¹ el-Ferâhîdî, *Kitâbü’l-‘Ayn*, 4/304.

⁴³² el-Bendenîcî, *et-Takfiye*, 597.

⁴³³ el-Ferâhîdî, *Kitâbü’l-‘Ayn*, 4/404.

⁴³⁴ el-Bendenîcî, *et-Takfiye*, 634-635.

et-Takfiye'nin, *Kitâbü'l- 'Ayn* dışındaki alıntıları da, alıntı yaptığı kişi ya da eserler arasında kurulacak benzerlik bağı için bilinmesi gereken konulardandır. Bu bağlamda Halîl b. Ahmed dışındaki isimler ve alıntılanan verilerin detaylandırılmış tablosu bir sonraki başlık altında verilmiştir.

- Halîl b. Ahmed Dışındaki İsim ve Alıntı Tablosu

Alıntı Yapılan İsim	Alıntılanan Kelime ve Konular	Et-Takfiye'deki Sayfa Numarası
Ebû 'Amr b. 'Alâ (ö. 154/771)	- تَشْبِيهِ جَرِيرٍ بِالْأَعَشَى	- 192
Yûnus b. Habîb (ö. 182/798)	- اِهْيَاطُ / المِيطُ - يَاءُ النَّدَاءِ فِي اللّٰهْم	- 524 - 669
El-Ferrâ' (ö. 207/822)	- الرُّبِيَّةُ - الفِسْقُ	- 704 - 601
Ebû 'Ubeyde (ö. 210/825)	- الْأُدْرَعُ	- 552
Ebû Zeyd el-Ensârî (ö. 215/830)	- فِي تَأْنِيثِ الْعُنُقِ وَتَذْكِرِهِ	- 604
Asma'î (ö. 216/831)	فِي مَوَاضِعَ كَثِيرَةٍ	Pek çok yerde
Ebû Hâtim es-Sicistânî (ö. 255/869)	الشَّفِيفُ	- 590

Bendenîcî'nin *et-Takfiye*'sinde alıntı yaptığı eserler ise Ebû 'Ubeyd Kâsım b. Sellâm'ın *Garîbü'l-hadîs*'i, İbnü's-Sikkât'ın *Islâhu'l-mantık*'ı, İbn Kuteybe'nin *Edebü'l-kâtib*'i, *Te'vîlü Müşkili'l-Kur'ân*'ı ve *Garîbü'l-Kur'ân*'ı şeklinde sıralanabilir. 48 madde “râ”, 13 madde “dâl”, 11 madde “bâ”, 40 madde “hâ”, 41 madde ise “kâf” harfî bölümünde kendisinden alıntı yaptığı İbnü's-Sikkât'ın ismini hiç anmaması da, Bendenîcî'nin eleştirildiği konulardandır. Bendenîcî'nin İbnü's-Sikkât'ın *Islâhu'l-*

mantık'ından alıntı yapma yöntemi, maddeyi anılan eserde geçtiği şekilde nakletmektir. Ondan seçtiği kelimeleri, kelimelerin yapısına uygun şekilde kendi *kâfiye* sırasına göre ele almıştır. Bazen maddeyi kısaltmış, bazen şâhid eklemiş, bazen şâhid hazfetmiş, bazen de değiştirmiştir. Sözü kısa tutmak adına İbnü's-Sikkât'in zikrettiği alim isimlerini almadığı da olmuştur.⁴³⁵

3.6. *Kitâbü't-Takfiye*'de Câhiliyye Dönemi ve Arap Toplumu

Bendenîcî; *et-Takfiye*'sinde kronolojik olarak yakın bulunduğu câhiliyye dönemi hakkında bilgiler vermiştir. Eserdeki kelime açıklamaları bu yönüyle, özellikle câhiliyye kültürü hakkında bilgiler vermektedir. Örneğin; *الفرع* maddesini “deve ve koyunun ilk yavrusu” şeklinde açıkladıktan sonra şu ifadelere yer vermiştir: “Câhiliyye dönemindekiler, bu yavruyu ilahları için kesiyordu.”⁴³⁶ Bir başka örnek olarak; *الرَّجْب* maddesini “saygı göstermek” şeklinde açıkladıktan sonra şu ifadelere yer vermiştir: “Recep ayı, bu sebeple ‘recep’ şeklinde isimlendirilmiştir. Zira câhiliyye dönemindekiler o ayı yüceltip saygı duyuyordu.”⁴³⁷ Bir başka örnekte ise; *إنشاء* maddesini “ertelemek” şeklinde açıkladıktan sonra şu ifadelere yer vermiştir: “Câhiliyye toplumunun haram aylarda yaptığı *nesi*”⁴³⁸ kelimesi de bu kökten türemiştir. Onlardan biri Muharrem ayında saldırıya geçmek istediğinde Muharrem ayını helal görüp Safer ayını haram sayarlardı. Recep ayında isterlerse de onu helal görüp Şaban ayını haram sayarlardı.”⁴³⁹

⁴³⁵ el-'Atiyye, “el-Takfiye fi'l-luga li'l-Bendenîcî: Mencühû ve mesâdiruhû”, 304-305.

⁴³⁶ el-Bendenîcî, *et-Takfiye*, 540.

⁴³⁷ el-Bendenîcî, *et-Takfiye*, 130.

⁴³⁸ Câhiliye devrine kamerî takvimin şemsî takvime uyarlanması şekline takvimde yapılan değişiklik anlamında kullanılan bir terim.

⁴³⁹ el-Bendenîcî, *et-Takfiye*, 59.

Bendenîcî; *et-Takfiye*'sinde yer yer Arapların kelimeleri yorumlama ya da anlama konusundaki farklılıklarına değinmektedir. Örneğin; الرِّبْع maddesini “insanların kıştan sonra gelen ve kendisinde çiçeklerin açtığı bir zaman dilimi” şeklinde açıkladıktan sonra şu ifadelere yer vermiştir: “Araplar bu kelimenin hangi zaman dilimini ifade ettiği konusunda görüş ayrılığına düşmüştür. Kimisi meyvelerin olgunlaştığı sonbahar ve kış için, kimileri kışın ardından gelen zaman dilimi, kimileri de yaz sıcağı dönemi için bu kelimeyi kullanmaktadır. Araplardan meyvelerin olgunlaştığı dönem olan sonbahara ‘er-rabî‘u’l-evvel’, kışı takip eden ve domalan mantarının yetiştiği döneme ise ‘er-rabî‘u’s-sânî’ ismini verenler bulunmaktadır. Ancak sonbahar dönemine ‘rabî‘’ ismi verilmesi konusunda görüş birliği bulunmaktadır.”⁴⁴⁰

Câhiliyye dönemine dair aktarılan verilerin kültürel yönlerinin yanı sıra tarihi ve teolojik ritüel aktarımları da göz ardı edilmemelidir. Örneğin; câhiliyye döneminde Bekr b. Vâil kabilesi hakkında, haccettiklerinde “Ey Allâh! Buyur, emret. Düzgün bir yaşam için değil kazançlı çıkmak için sana geldik” anlamındaki “وَبَلَّغْنِي أَنْ بَكْرَ بْنِ وَائِلٍ فِي الْجَاهِلِيَّةِ كَانُوا” duâ niteliğindeki yakarışlarına yer verilmiştir.⁴⁴¹

Bir başka yerde; câhiliyye bedevilerinin kuraklık dönemlerinde aralarındaki yaşlı kimseleri boğup, “Onu bir deri bir kemik görmekten iyidir” demeleri; yanlarında yaşlı bir kimse varken bir yerden bir yere göç etmeleri sırasında onlara eşlik edemeyen yaşlıları ölüme terk ettikleri bilgisi de zikre değer bir veridir.⁴⁴²

⁴⁴⁰ el-Bendenîcî, *et-Takfiye*, 544.

⁴⁴¹ el-Bendenîcî, *et-Takfiye*, 269.

⁴⁴² el-Bendenîcî, *et-Takfiye*, 303.

3.7. Kitâbü't-Takfiye'de Dil Bilgisi

Bendenîcî; *et-Takfiye*'sinde detaylı ve sistemli olmasa da morfolojik anlamda bazı dil kurallarına değinmiştir. Örneğin; parmak anlamındaki إصبع kelimesinin müennes olduğunu belirttikten sonra kelimenin ism-i tasgir kalıbındaki halinin هاء harfi eklenmeksizin أصبع şeklinde olduğunu açıklamış; ardından da ism-i tasgir kalıbında هاء harfi ekinin üç harfli kelimelerde geldiğini, üçten fazla harf barındıran kelimelerde ise هاء ekinin bulunmayacağı bilgisini vermiştir.⁴⁴³ Bir başka örnekte ise; “geniş” anlamında kullanılan قوراء kelimesinin müzekkeri olarak أَقْوَر olarak kullanılmayacağını açıklamaktadır.⁴⁴⁴

Bendenîcî; *et-Takfiye*'sinde kelimelerin çekimli ya da çekimsiz oluşlarına da değinmiştir. Örneğin; الْقُثْم maddesini, “ona çokça ihsanda bulundu” anlamına gelmek üzere قُثْم لَهُ فِي الْعَطَاءِ أَيُّ أَكْثَرَ لَهُ” örneğiyle açıkladıktan sonra ondan türeyen قُثْم isminin, ism-i fâilden türediği için çekimsiz olduğuna değinmiştir.⁴⁴⁵

Bendenîcî; *et-Takfiye*'sinde, dil bilgisine dair bir örnek olarak kelimelerin mebnî ya da mu'reb oluşlarına da değinmiştir. Örneğin; دِفَار, فِجَار ve غِدَار kelimelerinin her durumda kesra ile son bulduğunu söyleyerek⁴⁴⁶, müennes olan özel isimlerin mebnî olduğunu aktarmıştır.⁴⁴⁷

⁴⁴³ el-Bendenîcî, *et-Takfiye*, 553.

⁴⁴⁴ el-Bendenîcî, *et-Takfiye*, 70.

⁴⁴⁵ el-Bendenîcî, *et-Takfiye*, 634.

⁴⁴⁶ el-Bendenîcî, *et-Takfiye*, 395.

⁴⁴⁷ Ebû Muhammed Cemâlüddîn 'Abdullâh b. Yûsuf b. Ahmed b. 'Abdillâh b. Hişâm el-Ensârî el-Mısırî, *Şerhu katri'n-neda ve bellû's-sadâ* (Beyrût: Dâru'l-kütübî'l-'ilmiyye, 4. Basım, 2004), 31.

3.8. *Kitâbü't-Takfiye*'de Morfolojik Düzenlilik

İslâm öncesinde Araplar, nokta ya da hareke düzenine sahip değildi. Onların dil yaklaşımına, yalnızca işitmeye ve işitilene yüklenen anlamın herkesçe aynı şekilde bilinmesine dayalı “morfolojik düzen” hakimdi. Zira Araplar *selika* tabir edilen birikim sayesinde dillerini koruyordu. İslâm'ın gelişiyle, dini referans metinlerini koruma amacıyla girişilen dili koruma çabaları kurumsal bir yapının oluşumunu sağladı. Bu ihtiyaç sonucu doğan i'râb olgusu, “morfolojik düzene” sistemli bir hal verdi ve Ebü'l-Esved ed-Düelî önderliğinde i'râb olgusu, Nasr b. Âsım önderliğinde ise noktalamaya yönelik çalışmalar başlamış oldu. Ardından Halîl b. Ahmed el-Ferâhidî harekelemeye günümüzdeki halini verdi.⁴⁴⁸

Çalışma konumuz olan *et-Takfiye*'nin de içinde bulunduğu sözlüklerin yazarlarının “morfolojik düzenliliğe” olan katkıları da zikre değerdir. Zira Arapça lafızlar buna göre ele alınıp incelenmektedir. Öte yandan bu düzen; i'râb, yapı ve noktalama özelliklerini kapsamaktadır. Bunlar da sözlüklerin vazgeçilmez dikkat unsurlarıdır. Ancak sözlük yazarları, sözlükçülüğün bu yönüne verdikleri önem konusunda farklılık göstermektedir. O kadar ki ilk sözlük yazarları, -sonraki dönemlerin aksine- ihtiyaç duymadıkları için “morfolojik düzen” ile ilgilenmemiştir.⁴⁴⁹

Bendenîcî, *et-Takfiye*'sinin önsözünde zımnî de olsa anılan düzene dair yöntemini açıklamıştır. Bu da lafızların *fasîh* ve *sahîh* olanlarını toplama gayretidir. Bu lafızların *fasîh* olduğunu belirtmek için, الضحاء kelimesinin damme ile okunduğunda elif-i maksûre, fetha ile okunduğundaysa elif-i memdûde ile yazılmasını belirttiği⁴⁵⁰ gibi kimi zaman

⁴⁴⁸ Muhammed b. 'Abdillâh el-'Abdelî, “ez-Zabtü'l-lugavî 'inde'l-Bendenîcî fî mu'cemi't-Takfiye”, *Havliyyetü külliyyeti'l-lugati'l-'Arabiyye* 1/24 (2020), 761-764.

⁴⁴⁹ el-'Abdelî, “ez-Zabtü'l-lugavî 'inde'l-Bendenîcî fî mu'cemi't-Takfiye”, 765.

⁴⁵⁰ el-Bendenîcî, *et-Takfiye*, 42.

hareke; kimi zaman harfin doğruluğunu vurgulamak için, الغصراء kelimesindeki غ harfinin خ harfi ile⁴⁵¹ ya da التوت kelimesindeki ت harfinin ث harfi ile okunmasının yanlış olduğunu belirtmesi⁴⁵² gibi harfin noktalama ya da niteliği; kimi zamansa kelime köklerinin ilk ya da ikinci harfi üzerinden kalıp belirleme suretiyle kelime yapısı ile düzen sağlamıştır. Bendenîcî, kelime yapısı ile kalıp belirleme işlemini farklı şekillerde gerçekleştirmiştir:⁴⁵³ المذنب maddesinin فَعُول vezninde olduğunu belirtmesi⁴⁵⁴ gibi kalıbı zikrederek; orta harflerin hareke kombinasyonu konusunda, mazi formda فَرَكْ muzari formda ise يَفْرُكُ şeklindeki fiili, çok bilinen يَعْلَمُ / عَلِمَ fiiline benzetmesi⁴⁵⁵ gibi benzer bir yapıdan örnek vererek ya da -Bendenîcî'nin en çok kullandığı “düzenlilik” yöntemi olarak الرداءة maddesini مَصْدَرُ رَدَّوُ الرُّجُلِ şeklinde saptaması⁴⁵⁶ gibi kelimenin, hangi fiilin mastarı olduğunu ifade etmek üzere kıyasa dayanan mastarları vermesi.⁴⁵⁷

Yukarıda belirtilen “düzenlilik” yöntemi maddelerin iç dizaynı ile ilgilidir. Ancak Bendenîcî'nin *et-Takfiye*'sinin ulaştığı en yüksek düzenlilik, eserin en büyük özelliklerinden biri olan, sonları aynı yapıda olan kelimelerin tek bir başlık altında ele alınmış olmasıdır. Örneğin; الغضبى ve النكلى, الجلى ve غضبان, سكران “فعلان” gibi müzekker halleri فعلان kalıbında olan kelimelerin müennes hali فعلى dır.”

⁴⁵¹ el-Bendenîcî, *et-Takfiye*, 74.

⁴⁵² el-Bendenîcî, *et-Takfiye*, 216.

⁴⁵³ el-'Abdelî, “ez-Zabtü'l-lugavî 'inde'l-Bendenîcî fî mu'cemi't-Takfiye”, 767.

⁴⁵⁴ el-Bendenîcî, *et-Takfiye*, 656.

⁴⁵⁵ el-Bendenîcî, *et-Takfiye*, 612.

⁴⁵⁶ el-Bendenîcî, *et-Takfiye*, 87.

⁴⁵⁷ el-'Abdelî, “ez-Zabtü'l-lugavî 'inde'l-Bendenîcî fî mu'cemi't-Takfiye”, 768.

şeklindeki açıklaması ile hepsini bir arada zikretmesi.⁴⁵⁸ Ayrıca aynı yapıda başka kelime bulunmadığını açıklaması da bu “düzenlilik” çabasına bir örnektir. Örneğin; الْمُغْرُود maddesini “çok kötü bir mantar çeşidi” şeklinde açıkladıktan sonra üç kök harf barındıran bu kelime kalıbının, Arap kelâmında مُغْفُور ve مُلْمُول dışında bir benzerinin olmadığını belirtmektedir.⁴⁵⁹ Bir başka örnekte ise; الإِغَارَة ve الإِجَارَة maddelerini açıkladıktan sonra, fiilinin أَفْعَل kalıbında olup da mastarlarında baştaki hemzenin bulunmadığı halinin de kullanıldığı yalnızca dört mastar bulunduğunu söylemektedir: أَجَارَ / يَجِيرُ / جَارَةٌ / أَغَارَ / يَغِيرُ – أَجَارَ / يَجِيرُ / جَارَةٌ / أَغَارَ / يَغِيرُ. Bunlara paralel olarak; benzer iki kalıp arasındaki ince farklar da, Bendenîcî'nin “morfolojik düzenlilik” konusundaki yaklaşımına örnektir: أَنْجَيْتَ fiilinin mastarı olduğunu belirttiği ve kurtarmak anlamına gelen الإِنْجَاء kelimesi ile نَجَيْتَ fiilinin mastarı olduğunu belirttiği ve gizli konuşmak anlamına gelen النِّجَاء kelimesini peş peşe zikretmesi⁴⁶¹ aradaki farka değinmek istediğini göstermektedir. Bir başka “morfolojik düzen” örneği, aynı harfin farklı harekelere sahip olduğundaki anlam farklılığına dayalıdır. Bendenîcî الْعَرَض kelimesi ع harfinin kesrası ile okunduğunda “kadın bedeninin kokusu”, damme ile okunduğundaysa “taraf, bölge” anlamına geldiğini belirtmektedir.⁴⁶²

⁴⁵⁸ el-Bendenîcî, *et-Takfiye*, 114.

⁴⁵⁹ el-Bendenîcî, *et-Takfiye*, 321.

⁴⁶⁰ el-Bendenîcî, *et-Takfiye*, 419.

⁴⁶¹ el-Bendenîcî, *et-Takfiye*, 58.

⁴⁶² el-Bendenîcî, *et-Takfiye*, 496; el-'Abdelî, “ez-Zabtü'l-lugavî 'inde'l-Bendenîcî fî mu'cemi't-Takfiye”, 768-769.

Bendenîcî'nin kelime açıklamalarına delil olması için zikrettiği istiṣhâd malzemelerinde, yaptığı açıklamaya uygun kıraat seçtiği de olmuştur. Örneğin; الْقَصْر kelimesine “ağaç kökleri” anlamı verdikten sonra “O, kütükler kadar kıvılcımlar fırlatır” anlamında “إِنَّمَا تَرْمِي بِشَرَرٍ كَالْقَصْرِ”⁴⁶³ ayetini vermiştir.⁴⁶⁴ Kâf ve sâd harflerinin fetha ile okunduğu bu kıraat İbn ‘Abbâs ve Sa‘îd b. Cübeyr’e aittir.

Bendenîcî, “morfolojik düzen” sağlamak için, bir sözlükte başvurulabilecek hemen her yöntemi kullanmıştır.⁴⁶⁵ Bunların arasında noktalarına göre harf değişikliklerine değinme ve i‘râb alameti gibi unsurlar da bulunmaktadır.⁴⁶⁶ Örneğin; النعماء maddesi açıklanırken nûn harfî fethalı okunduğunda elif-i memdûde, damme ile okunduğunda ise elif-i maksûre ile yazılıp okunacağını belirtmektedir: شَعَافٌ / نَعْمَاءُ / نَعْمَى.⁴⁶⁷ maddesini ele alırken de “kalbi örten ince zar” açıklamasını yaptıktan sonra شَعَاف şeklinde de okunduğunu belirtmiştir.⁴⁶⁸ Sonuç olarak; bu başlık altında aktarılan bilgiler ve burada zikredilmeyen örnekleri, Bendenîcî'nin dilbilim konusundaki kültür birikimini ortaya koymaktadır.⁴⁶⁹

3.9. Kitâbü't-Takfiye’de Terim ve Belirli Alanlara Dair Kelime Varlığı

Sözlüklerin içerdiği dil malzemesi birikimi, dil varlığındaki birçok alana da ışık tutmaktadır. Bu nedenle, bu türden kelimelerin sözlük içerisindeki varlığını belirlemek,

⁴⁶³ el-Mürselât 77/32.

⁴⁶⁴ el-Bendenîcî, *et-Takfiye*, 369.

⁴⁶⁵ el-‘Abdelî, “ez-Zabtü'l-lugavî ‘inde'l-Bendenîcî fî mu‘cemi't-Takfiye”, 771.

⁴⁶⁶ el-‘Abdelî, “ez-Zabtü'l-lugavî ‘inde'l-Bendenîcî fî mu‘cemi't-Takfiye”, 772-775.

⁴⁶⁷ el-Bendenîcî, *et-Takfiye*, 60.

⁴⁶⁸ el-Bendenîcî, *et-Takfiye*, 580.

⁴⁶⁹ el-‘Abdelî, “ez-Zabtü'l-lugavî ‘inde'l-Bendenîcî fî mu‘cemi't-Takfiye”, 794.

hem dönemin özel isimlere yaklaşım durumu hem de sözlük yazarının özel alanlara dair birikimini ortaya koyacaktır.

3.9.1. *Kitâbü't-Takfiye*'de Dini Terimler

Kitâbü't-Takfiye'nin içerdiği dini terimlerin kullanımına dair yapılacak tespitlerin, dönemin terimlere yaklaşımı ve Bendenîcî'nin terimleri açıklamadaki kaygı derecesini ortaya koyacağı kanaatindeyiz. Bu bağlamda; tespitlerimiz *et-Takfiye*'de dini terim kullanımının yok denecek kadar az olduğunu göstermektedir. Bunu iki sebebe bağlamaktayız. Bunlardan ilki, eserin telif döneminde İslâmî ilimlerin henüz kurumsal bir yapıya kavuşup terimlerinin belirgin hâle gelmemiş olmamasıdır. Zira eserde âyet ve hadislerle getirilen yorumlar, Bendenîcî'nin dini konulara kayıtsız kalmadığını ispatlar niteliktedir.⁴⁷⁰ İkincisi ise Bendenîcî'nin bazı terimleri bilinir kabul ederek, *açıklanan* değil *açıklayan* olarak kabul etmiş olmasıdır. Bendenîcî'nin dini terimlere yaklaşımını özetlemek için, çoğunluğu fıkıh ilmine ait olmak üzere İslâmî ilim dallarından birkaç örnek verilecektir:

Yatsı namazından sonra fecrin doğuşun kadar geçen sürede uykudan kalkmak şartıyla kılınan nafîle namaz anlamına gelen bir fıkıh terimi olan “التَّهَجُّدُ”, “gece namazı” anlamına gelen “الصَّلَاةُ بِاللَّيْلِ” şeklinde açıklanırken⁴⁷¹ “namaz” anlamına gelen “الصَّلَاةُ” kelimesinin kendisine dair bir tanım geçmemektedir. İhtiyaç giderilmesinden sonra dışkı ya da idrar kalıntısını su benzeri şeylerle temizlemek anlamına gelen bir fıkıh terimi olan “التَّمَسُّحُ بِالْأَحْجَارِ مِنَ الْحَدَثِ”, “taşlar ile pislikten temizlenmek” anlamına gelen “الِاسْتِنْجَاءُ”

⁴⁷⁰ Örnekler için çalışmamızın “*Kitâbü't-Takfiye*'nin Kaynakları ve İstîşâd Biçemi” başlığının “Kur’ân-ı Kerîm” ve “Hadîs” alt başlıkları incelenebilir.

⁴⁷¹ el-Bendenîcî, *et-Takfiye*, 335.

şeklinde açıklanırken⁴⁷² “abdestsizlik hâli” anlamına gelen “الْحَدَثُ” kelimesine dair bir açıklama bulunmamaktadır.

Bendenîcî’nin, dini bir terimi açıklayan bir isim âyet ya da hadis bağlamında geldiğinde anlam ve âyet ya da hadisi peş peşe vermesi fıkhi terimin filolojik tefsiri bağlamında bir çaba olarak kabul edilebilir. Örneğin “الطَّمْثُ” kelimesi nikâh terimi ile açıklandıktan sonra “Kendilerine ne bir insan ne de bir cin dokunmuştur.” anlamına gelen “لَمْ يَطْمِثْهُنَّ إِنْسٌ قَبْلَهُمْ وَلَا جَانٌّ” âyeti⁴⁷³ verilmiştir.⁴⁷⁴ Aynı şekilde “السِّرُّ” kelimesi nikâh terimi ile açıklandıktan sonra “Fakat meşrû söz söylemeniz dışında onlarla gizli sözleşme yapmayın.” anlamına gelen “وَلَكِنْ لَا تُوَاعِدُوهُمْ سِرًّا” âyeti⁴⁷⁵ verilmiştir.⁴⁷⁶

et-Takfiye’de nadir ve kısa olmak kaydıyla terim açıklamaları yapıldığı da görülmektedir. Örneğin “الْبَتُّ” kelimesine “koparmak, kesmek” anlamı verdikten sonra “talâk-ı bette” teriminin bu kelimedenden türediğini “dönüşü olmayan” anlamında “لَا رَجْعَ” açıklamasını da yaparak belirtmektedir.⁴⁷⁷

Aşağıdaki paragrafta ise iki terimi, *et-Takfiye*’den tercüme edeceğiz:

Âmîn ve Ümmü’l-Kitâb: Amin, Allâh’ın isimlerinden biridir. Müfessirlerden bir grup, namazda Ümmü’l-Kitâb’ı⁴⁷⁸ okuyup bitiren kişinin “âmîn” demesi hakkında; Âmîn diyen kişinin “Yâ Allâh” deyip “duâmı kabul et” demeyi gizlemiş gibi olduğunu

⁴⁷² el-Bendenîcî, *et-Takfiye*, 55.

⁴⁷³ er-Rahmân 55/56.

⁴⁷⁴ el-Bendenîcî, *et-Takfiye*, 227.

⁴⁷⁵ el-Bakara 2/235.

⁴⁷⁶ el-Bendenîcî, *et-Takfiye*, 349.

⁴⁷⁷ el-Bendenîcî, *et-Takfiye*, 220.

⁴⁷⁸ Kur’ân-ı Kerîm’in ilk sûresi kastedilmektedir.

söylemiştir. Zira “duâmı kabul et” kısmının açıkça söylenmesi, namazın ilgili bölümünde câiz değildir. Böylece “Yâ Allâh” ifadesindeki “yâ” da düşürülüp geriye yalnızca Allâh’ın isimlerinden olan “Âmîn” kalmaktadır.⁴⁷⁹

3.9.2. *Kitâbü’t-Takfiye*’de Hayvan İsimleri

Kitâbü’t-Takfiye’deki hayvan isimleri, belirli hayvanların farklı özellik ya da beden bölümlerine göre aldığı isimlerin tanımı şeklinde geçmektedir. Bununla birlikte nadiren de olsa bir hayvanın tanımı yapıldığı da görülmektedir. Bu nedenle hayvanlara dair belirli bir sayı belirlemek güçtür. Ancak eserde zikri geçen hayvanlara dair yapılan açıklamalar, kısa da olsa fikir verici niteliktedir. Belirtilen türlere dair verilecek örnekler *et-Takfiye*’nin hayvanlara olan yaklaşımını ortaya koyacaktır:

الرُّافَةُ : Krallarda bulunan bir hayvandır.⁴⁸⁰ [Zürafa]

الدَّرِيَّة : Avcının, kendisini siper edinerek avlanmaya çalıştığı bir hayvandır.⁴⁸¹

السَّمُور : Postundan elbise yapılan bir hayvandır.⁴⁸² [Samur]

الْحِنَزَاب : Horoz demektir.⁴⁸³

السُّلْحَفَاة : Lâm harfinin fethası ve hâ harfinin cezmi ile okunur. Büyüğüne ise

çoğulu رُقْ olmak üzere رَقْ denir.⁴⁸⁴ [Kaplumbağa]

⁴⁷⁹ el-Bendenîcî, *et-Takfiye*, 658-659.

⁴⁸⁰ el-Bendenîcî, *et-Takfiye*, 594.

⁴⁸¹ el-Bendenîcî, *et-Takfiye*, 703.

⁴⁸² el-Bendenîcî, *et-Takfiye*, 399.

⁴⁸³ el-Bendenîcî, *et-Takfiye*, 181.

⁴⁸⁴ el-Bendenîcî, *et-Takfiye*, 667.

TÜR	İSİM	AÇIKLAMA
الناقة (Dişi Deve)	السَّقْب	Deve yavrusu ⁴⁸⁵
الناقة (Dişi Deve)	العُشْرَاء	Gebeliğinin üzerinden on ay geçmiş deve ⁴⁸⁶
الناقة (Dişi Deve)	القَصَوَاء	Kulakları kesik deve ⁴⁸⁷
الناقة (Dişi Deve)	الجُلْعَد	Güçlü deve ⁴⁸⁸
الظِّي (Antilop)	الهَبْرَج	Çok yaşlı antilop ⁴⁸⁹
الظِّي (Antilop)	التَّوْج	Antilop sığınağı ⁴⁹⁰
الظِّي (Antilop)	السَّرْب	Antilop sürüsü ⁴⁹¹
الظِّي (Antilop)	النُّزَاب	Antilop sesi ⁴⁹²
البقرة الوحشية (Addaks)	الْقَرْهَب	Yaşlı addaks (beyaz antilop) ⁴⁹³
البقرة الوحشية (Addaks)	الرَّوْبَر	Addaks sürüsü ⁴⁹⁴
البقرة الوحشية (Addaks)	البَحْرَج	Addaks yavrusu ⁴⁹⁵

⁴⁸⁵ el-Bendenîcî, *et-Takfiye*, 138.

⁴⁸⁶ el-Bendenîcî, *et-Takfiye*, 63.

⁴⁸⁷ el-Bendenîcî, *et-Takfiye*, 70.

⁴⁸⁸ el-Bendenîcî, *et-Takfiye*, 334.

⁴⁸⁹ el-Bendenîcî, *et-Takfiye*, 256.

⁴⁹⁰ el-Bendenîcî, *et-Takfiye*, 257.

⁴⁹¹ el-Bendenîcî, *et-Takfiye*, 141.

⁴⁹² el-Bendenîcî, *et-Takfiye*, 175.

⁴⁹³ el-Bendenîcî, *et-Takfiye*, 160.

⁴⁹⁴ el-Bendenîcî, *et-Takfiye*, 163.

⁴⁹⁵ el-Bendenîcî, *et-Takfiye*, 259.

3.9.3. *Kitâbü't-Takfiye*'de Bitki İsimleri

Tespitlerimize göre, *Kitâbü't-Takfiye*'de yaklaşık 75 adet ağaç türünün yanı sıra 35 adet de bitki ismi bulunmaktadır. Bu başlık altında bitki isimleri ile onlara dair yapılan açıklamalar aşağıda listelenecektir:

الحَوَاء : Bir bitkidir.⁴⁹⁶ [Launaea]

الشكاعى والرُخامى والحلاوى : Hepsi birer bitkidir.⁴⁹⁷ [Onopordum, Convolvulus

(Gündüz Güzeli), Saponaria (Sabun otu)]

البُهْمى : Sümbül benzeri dikenleri olan bir bitkidir.⁴⁹⁸ [Stila capensis]

العَلْقَى والعِمْقَى : Birer bitki türüdür.⁴⁹⁹ [Dipterygium, Euphorbia ammak (Süt ağacı)]

الشُقَارَى : Bir bitki türüdür.⁵⁰⁰ [Anemone (Dağ lalesi)]

الجَنَبَة : Bir bitki türüdür.⁵⁰¹ [Calothamnus]

الفَتَّ : Bedevîlerin yediği, Ebû Cehil karpuzu taneleri gibi taneleri olan bir

bitkidir.⁵⁰² [Opophytum forsskalii]

الشَّتَّ : Yenmeyen nahoş bir bitki türüdür.⁵⁰³ [Dodonaea]

⁴⁹⁶ el-Bendenîcî, *et-Takfiye*, 61.

⁴⁹⁷ el-Bendenîcî, *et-Takfiye*, 110.

⁴⁹⁸ el-Bendenîcî, *et-Takfiye*, 115.

⁴⁹⁹ el-Bendenîcî, *et-Takfiye*, 117.

⁵⁰⁰ el-Bendenîcî, *et-Takfiye*, 126.

⁵⁰¹ el-Bendenîcî, *et-Takfiye*, 202.

⁵⁰² el-Bendenîcî, *et-Takfiye*, 226.

⁵⁰³ el-Bendenîcî, *et-Takfiye*, 227.

الحَرْبُث : Bir bitki türüdür.⁵⁰⁴ [Leobordea platycarpa]

الأَنْبِث : Sık bir bitki.⁵⁰⁵

الدُّبُح : Bir bitki türüdür.⁵⁰⁶ [Gagea (Sarı yıldız)]

الرُّبَاد : Bir bitki türüdür.⁵⁰⁷ [Pallenis (Diken otu)]

العَرَاد : Bir bitki türüdür.⁵⁰⁸ [Acacia etbaica (Dikenli akasya)]

الأَجْرُد : Bir bitki türüdür.⁵⁰⁹

العُرَّ : Bir bitki türüdür.⁵¹⁰ [Turnagagası]

المِكر والجندر : İki bitki türüdür.⁵¹¹

الجرجار : Bir bitki türüdür.⁵¹² [Senecio glaucus]

الحسار : Bir bitki türüdür.⁵¹³ [Neotorularia torulosa (Bülbül otu)]

القَفَّور : Güzel kokulu bir bitkidir.⁵¹⁴

⁵⁰⁴ el-Bendenîcî, *et-Takfiye*, 229.

⁵⁰⁵ el-Bendenîcî, *et-Takfiye*, 232.

⁵⁰⁶ el-Bendenîcî, *et-Takfiye*, 286.

⁵⁰⁷ el-Bendenîcî, *et-Takfiye*, 328.

⁵⁰⁸ el-Bendenîcî, *et-Takfiye*, 330.

⁵⁰⁹ el-Bendenîcî, *et-Takfiye*, 334.

⁵¹⁰ el-Bendenîcî, *et-Takfiye*, 352.

⁵¹¹ el-Bendenîcî, *et-Takfiye*, 358.

⁵¹² el-Bendenîcî, *et-Takfiye*, 381.

⁵¹³ el-Bendenîcî, *et-Takfiye*, 389.

⁵¹⁴ el-Bendenîcî, *et-Takfiye*, 399.

الْعَمِير : Biçildikten sonra kök salmadan yetişen bir bitkidir.⁵¹⁵ [Aristida mutabilis

Trin. & Rupr.]

الْعَرَعَر وَالشَّرْشِر وَالْقَسُور : Birer bitki türüdür.⁵¹⁶ [Ardıç, Çoban çökerten, Kelebek çalısı]

الْفَرْس : Bir bitki türüdür.⁵¹⁷ [Salsola tetrandra]

السُّنْدُس : Bir bitki türüdür.⁵¹⁸

الضُّغْبُوس : Zayıf bir bitki türüdür.⁵¹⁹ [Monolluma, Çiçeği bağlı bulunduğu köke göre

küçük ve narindir]

الْبَسْبَاسَة : Bir bitki türüdür.⁵²⁰ [Anisosciadium]

الْقُرَّاص : Bir bitki türüdür.⁵²¹ [Isırgan]

القَمِيصَة : Domalan mantarının yanında yetişen bir bitkidir.⁵²²

الطُّبَّاق : İnci bir bitkidir.⁵²³ [Yapışkan andız otu]

الْأَيْهَقَان : Roka benzeri bir bitkidir.⁵²⁴

⁵¹⁵ el-Bendenîcî, *et-Takfiye*, 403.

⁵¹⁶ el-Bendenîcî, *et-Takfiye*, 429.

⁵¹⁷ el-Bendenîcî, *et-Takfiye*, 451.

⁵¹⁸ el-Bendenîcî, *et-Takfiye*, 463.

⁵¹⁹ el-Bendenîcî, *et-Takfiye*, 466.

⁵²⁰ el-Bendenîcî, *et-Takfiye*, 475.

⁵²¹ el-Bendenîcî, *et-Takfiye*, 488.

⁵²² el-Bendenîcî, *et-Takfiye*, 490.

⁵²³ el-Bendenîcî, *et-Takfiye*, 609.

⁵²⁴ el-Bendenîcî, *et-Takfiye*, 653.

Yukarıdaki bitki isimlerine getirilen açıklamalar, “ağaç” isimleri hakkında yaptığımız incelemeler ve diğer eserler hakkındaki taramalarımız bitki sayısı ve açıklamaları olarak *Kitâbü't-Takfiye*'nin Cevherî'nin *es-Sihâh*'ı ve Fârâbî'nin *Dîvânü'l-edeb*'i başta olmak üzere mukayese kabul eden diğer sözlüklerden geri kalır yanı olmasa da sınırlı bir kapsayıcılığa sahip olduğunu göstermektedir. Ayrıca çoğu maddede bitki isimleri dışında bir bilgiye yer verilmemesi ve yapılan açıklamaların da oldukça eksik ve yetersiz olması, müellifin botanik alanına ilgisiz oluşunu ya da bu alanda yeterli birikime sahip olmadığını göstermektedir.

3.9.4. *Kitâbü't-Takfiye*'de Yemek İsimleri

Kitâbü't-Takfiye'deki yemek isimleri, bir yemek türü olduğunun beyanının ardından genellikle yemeğin kimin için, ne için ve ne zaman hazırlandığı ve yendiğinin açıklanmasıyla ele alınmaktadır. Yemek isimleri ve açıklamalarını bu başlık altında örneklendirmek, dönemin kültürü hakkında fikir verici olacaktır:

الغداء : Kahvaltı⁵²⁵

العشاء : Akşam yemeği⁵²⁶

القرى : Misafir yemeği⁵²⁷

الغبيبة : Pişirilip içine çekirge konan bir yemektir⁵²⁸

السحور : Sahur yemeği ve içeceği⁵²⁹

⁵²⁵ el-Bendenîcî, *et-Takfiye*, 44.

⁵²⁶ el-Bendenîcî, *et-Takfiye*, 44.

⁵²⁷ el-Bendenîcî, *et-Takfiye*, 95.

⁵²⁸ el-Bendenîcî, *et-Takfiye*, 202.

⁵²⁹ el-Bendenîcî, *et-Takfiye*, 405.

الحَمْزَة : Acı yemek türlerinin genel ismi⁵³⁰

الحُرْسَة : Doğumun ardından yenen yemek⁵³¹

الصَّنِيع : Şölen, davet yemeği⁵³²

النَّقِيعَة : Yolculuktan gelen için hazırlanan yemek⁵³³

والْعُدُوف والعُدُوف : Birer yemek türü⁵³⁴

Yukarıdaki örneklerde görüleceği üzere, yemek türü bildiren kelimeler ve bunların açıklamaları kısa tutulmuştur. Ancak verilen yemekle ilgili maddelere getirilen açıklamalar, dönem kültürü hakkında fikir vericidir.

⁵³⁰ el-Bendenîcî, *et-Takfiye*, 439.

⁵³¹ el-Bendenîcî, *et-Takfiye*, 475.

⁵³² el-Bendenîcî, *et-Takfiye*, 549.

⁵³³ el-Bendenîcî, *et-Takfiye*, 570.

⁵³⁴ el-Bendenîcî, *et-Takfiye*, 589.

SONUÇ

Dil birikimini birçok yönden aktarma görevini üstlenen sözlükler, insanların birbiriyle anlaşması ve iletişim kurması için gerekli birincil kaynaklardandır. Ortaya çıkışından bu yana birbirinin eksiklerini tamamlayarak ilerleme gösteren bu dilbilim dalı, tabiatıyla teorik boyutunu sistemleştiren bir alanın daha önünü açmıştır ki bu da sözlükbilimdir. Bu bilim dalının günümüze kadar ulaşılan verileri ışığında ilk Arapça sözlüklerden olan el-Bendenîcî'nin *Kitâbü't-Takfiye*'sini incelediğimiz bu çalışmada, esere dair birtakım sonuçlara ulaşılmıştır.

et-Takfiye; birçok yönden, düzenli olarak takip edilen bir sisteme sahip değildir. Nitekim son harfler ve son harflerden oluşan kalıplar dışındaki harfler konusunda başka bir yöntemi bulunmamaktadır. Bu durum ise aranan kelimeyi bulmada bir güçlüğü neden olmaktadır. Kelime açıklamalarında takip edilen ihtisar üslûbu ve istişhâd kaynakları dışında içeriğe dair farklı bir düzen de söz konusu değildir.

Morfolojik düzenlilik anlamında gösterilen çaba, dönemine nispetle yeterli ve gereklidir. Ancak bazı kelimelere dair verilen morfolojik bilgilerin, açıklama kısmındaki eksikliği, eserin leksikolojik niteliğini sorgulatmaktadır.

Farklı alanlardaki terimlerin aktarımı konusunda yetersiz görülen eser, içerdiği az sayıda terminolojik ifadelerle de özel bir değere sahiptir. Zira yazıldığı dönem, dil ilimlerinin yanı sıra diğer ilim dallarının oluşumu için de kritik bir süreçtir. Ancak özellikle bitki ve hayvan isimleri ve açıklamalarının yetersizliği müellifin zooloji ve botanik alanlarına ilgisiz olduğunu ya da bu alanlarda yeterince bilgi sahibi olmadığını göstermektedir.

Şiir başta olmak üzere kullanılan istişhâd kaynakları, zengin bir dayanak temeli oluşturmaktadır. İstişhâd ettiği dini menşeli kaynaklara getirdiği yorumlar da eserin çok yönlü olmasını sağlamıştır.

Kâfiye ekolünün öncülüğü, *Kitâbü't-Takfiye*'nin yazarı el-Yemân b. Ebi'l-Yemân Ebû Bişr el-Bendenî'ye ait olmalıdır. Zira tartışmanın ekseni kâfiye ekolü ile eser yazımının amaç tespitinde yoğunlaşmaktadır. Oysa amacın ne olduğu, o amaç uğrunda yapılan faaliyetin niteliğine halel getirmemelidir. Bu cihetle; kâfiye sistemini ilk kullananın el-Bendenî, bâb ve fasıl ile daha nitelikli kılanın el-Fârâbî, sistemi nitelikli haliyle kapsamlı olarak ele alanın ise el-Cevherî olduğu anlaşılmaktadır.

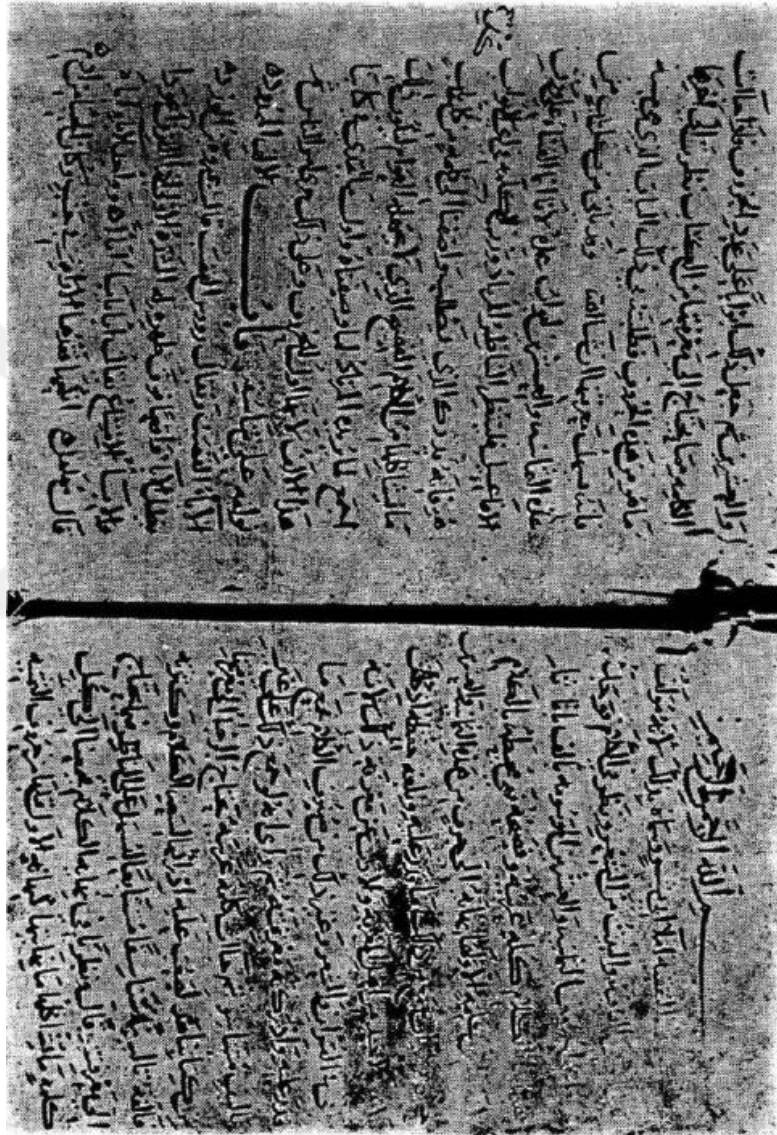
Sonuç olarak; Arap sözlük yazımında kâfiye ekolü dendiğinde ilk akla gelmesi gereken eser olan el-Bendenî'nin *Kitâbü't-Takfiye*'si, Arap dil birikiminin erken dönemdeki aktarımı konusunda oldukça önemli ve incelemeye değer bir eser olarak kabul edilmelidir.

EKLER

EK: Kitâbü't-Takfiye'nin Asıl Nüshasından Örnek Sayfalar

Kitâbü't-Takfiye'nin Kapak Sayfası

Kitâbü't-Takfiye'nin İlk İki Sayfası

KAYNAKÇA

- el-‘Abdelî, Muhammed b. ‘Abdillâh. “ez-Zabtü’l-lugavî ‘inde’l-Bendenîcî fî mu‘cemi’t-Takfiye”. *Havliyyetü külliyyeti’l-lugati’l-‘Arabiyye* 1/24 (2020), 757-800.
- ‘Abdullâh, Yüsrâ ‘Abdülganî. *Mu‘cemü’l-me‘âcimi’l-‘Arabiyye*. Beyrût: Dâru’l-ceyl, 1991.
- Ahmed, Abdüssemi‘ Muhammed. *el-Me‘âcimü’l-‘Arabiyye: Dirâse tahlîliyye*. Kâhire: Dâru’l-fikri’l-‘Arabî, 1969.
- Akalın, Şükrü Haluk. “Sözlüğün Tarihi”. *Türk Dili ve Edebiyat Dergisi* 98/699 (Mart 2010), 268-279.
- Aksan, Doğan. *Her Yönüyle Dil Ana Çizgileriyle Dilbilim*. 3. Cilt. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1982.
- ‘Ali, Fayize Muhammed. “Menhecü’l-Bendenîcî fî mu‘cemihi’t-Takfiye nazra mevzû‘iyye”. *Mecelletü câmi‘ati Germiyân* 3 (Haziran 2017), 783-801.
- el-‘Atiyye, Halîl İbrâhîm. “el-Bendenîcî ve mu‘cemühü’t-Takfiye fî’l-luga”. *Mecelletü’l-lisâni’l-‘Arabî* 17/1 (1979), 194-202.
- el-‘Atiyye, Halîl İbrâhîm. “Fehârisü’l-âyâtî’l-Kurâniyye”. *Kitâbü’t-Takfiye fî’l-luga*. mlf. el-Yemân b. Ebi’l-Yemân el-Bendenîcî. 713-724. Bağdat: Matbaatü’l-‘Ânî, 1976.
- el-‘Atiyye, Halîl İbrâhîm. “Fehârisü’l-ehâdîsi’n-Nebeviyyeti ve’l-âsâr”. *Kitâbü’t-Takfiye fî’l-luga*. mlf. el-Yemân b. Ebi’l-Yemân el-Bendenîcî. 725-730. Bağdat: Matbaatü’l-‘Ânî, 1976.
- el-‘Atiyye, Halîl İbrâhîm. “Fehârisü kavâfi’ş-şi‘r”. *Kitâbü’t-Takfiye fî’l-luga*. mlf. el-Yemân b. Ebi’l-Yemân el-Bendenîcî. 733-776. Bağdat: Matbaatü’l-‘Ânî, 1976.

- el-‘Atiyye, Halîl İbrâhîm. “Fehârisü’l-emsâl ve akvâli’l-‘Arab”. *Kitâbü’t-Takfiye fî’l-luga*. mlf. el-Yemân b. Ebi’l-Yemân el-Bendenîcî. 730-732. Bağdat: Matba‘atü’l-‘Ânî, 1976.
- el-‘Atiyye, Halîl İbrâhîm. “Fihrisü’l-lehecât”. *Kitâbü’t-Takfiye fî’l-luga*. mlf. el-Yemân b. Ebi’l-Yemân el-Bendenîcî. 777. Bağdat: Matbaatü’l-‘Ânî, 1976.
- el-‘Atiyye, Halîl İbrâhîm. “Mukaddime”. *Kitâbü’t-Takfiye fî’l-luga*. mlf. el-Yemân b. Ebi’l-Yemân el-Bendenîcî. 7-29. Bağdat: Matba‘atü’l-‘Ânî, 1976.
- el-‘Atiyye, Halîl İbrâhîm. “Nizâmü’l-kavâfi fî’l-mu‘cemi’l-‘Arabî beyne’l-Cevherî ve’l-Bendenîcî ve İbn Kuteybe”. *Mecelletü külliyyeti’l-âdâb* 10 (1976), 1-20.
- el-‘Atiyye, Halîl İbrâhîm. “el-Takfiye fî’l-luga li’l-Bendenîcî: Mencühû ve mesâdiruhû”. *Mecelletü’l-mevrid* 5/4 (1976), 301-305.
- Atkins, Beryl – Rundell, Michael. *The Oxford Guide to Pratical Lexicography*. Oxford: Oxford University Press, 2008.
- ‘Attâr, Ahmed ‘Abdulgafûr. *Mukaddimetü’s-Sihâh*. Beyrût: Dâru’l-‘ilmi li’l-melâyîn, 3. Basım, 1984.
- ‘Attâr, Ahmed ‘Abdülgafûr. “Mukaddime”. *Tâcü’l-luga ve sıhâhü’l-‘Arabiyye*. mlf. Ebû Nasr İsmâ‘îl b. Hammâd el-Cevherî. 1-15. Beyrût: Dâru’l-‘ilmi li’l-melâyîn, 2. Basım, 1979.
- el-‘Askerî, Hasen b. ‘Abdillâh b. Sa‘îd. *el-Mesûn fî’l-edeb*. thk. ‘Abdüsselâm Hârûn. Kuveyt: Matba‘atü hükûmeti’l-Kuveyt, 1984.
- Aslan, Ezgi. “Sözlükbilimsel İnceleme Yöntemi: Eser-i Şevket Örneği”. *Turkish Studies International Periodical For the Languages Literature and History of Turkish or Turkic* 12/30 (2017), 35-70.

- Aydın, Mehmet. *Dilbilim El Kitabı*. İstanbul: 3F Yayınları, 2. Basım, 2007.
- el-Bağdâdî, ‘Abdülkâdir b. ‘Ömer b. Bâyezîd. *Hizânetü’l-edeb ve lübbü lübâbi lisâni’l-Arab*. 1. Cilt. Kâhire: Mektebetü’l-Hancî, 4. Basım, 1997.
- Başaran, Selman. “el-Fâik fî garîbi’l-hadîs”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 12/102. Ankara: TDV Yayınları, 1995.
- Béjoint, Henri. *The Lexicography of English*. Oxford: Oxford University Press, 2010.
- el-Bendenîcî, el-Yemân b. Ebi’l-Yemân. *Kitâbü’t-Takfiye fî’l-luga*. thk. Halîl İbrâhîm el-‘Atiyye. Bağdat: Matba‘atü’l-‘Ânî, 1976.
- Bergenholtz, Henning John. “Sözlük Nedir?”. çev. Ezgi Corga *Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi* 10 (Ağustos 2014), 7-21.
- Boz, Erdoğan. “Leksikografi Teriminin Tanımı ve Türkçe Karşılığı Üzerine”. *Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi* 4 (Nisan 2011), 9-14.
- Brockelmann, Carl. *Târîhu’l-edebi’l-‘Arabî*. çev. Abdülhalîm Neccâr. Kâhire: Dâru’l-Ma‘ârif, 5. Basım, 1977.
- Bû‘âfiye, Ceylânî. “‘İlmü sînâ‘atî’l-me‘âcim; mefhûmuhû ve kazâyâhu”. *Dirâsât Edebiyye* 16 (Aralık 2003), 55-67.
- el-Buhârî, Muhammed b. İsmail. *el-Câmi ‘u’s-sahîh*. Beyrût: Dâru İbn Kesîr, 2002.
- Bulut, Ahmet. “Kur’ân’a Dair Eserler”. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4/4 (Ocak 1992), 129-154.
- Bulut, Ali. “Kur’ân Filolojisiyle İlgili Üç İlim Dalı ve Bu Dallarda Eser Veren Müellifler”. *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 12-13 (Nisan 2001), 391-408.

el-Câbirî, Bedr b. Muhammed b. ‘Abbâd. “el-Kâsım b. Ma’n el-Mes’ûdî”. *Mecelletü’l-dirâsâtü’l-lugaviyye* 17/3 (Mayıs 2015), 165-252.

el-Câsir, Hamed. “el-Cevherî Leyse Mübtekira Menheci’t-takfiye fi’l-mu‘cemi’l-‘Arabî”. *Mecelletü’l-Arab* 1/7 (Nisan 1967), 577-588.

Cerrahoğlu, İsmail. “Tefsirde Atâ b. Ebî Rabâh ve İbn Abbâs’tan Rivayet Ettiği Garîbü’l-Kur’ânı”. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 22/1-2 (Haziran 1978), 17-104.

el-Cevherî, İsmâ’îl b. Hammâd. *Tâcü’l-luga ve sıhâhü’l-Arabiyye*. thk. Ahmed ‘Abdülgaîr ‘Attâr. 1. Cilt Beyrût: Dâru’l-‘ilmi li’l-melâyîn, 2. Baskı, 1979.

Crystal, David. *A Dictionary of Linguistics & Phonetics*. New Jersey: Pegem Akademi, 5. Basım, 2021.

Cündî, ‘Abdülhamîd. *İbn Kuteybe el-‘âlimü’n-nâkidü’l-edîb*. Kâhire: Müessesetü’l-Mısriyyetü’l-‘Âmme, t.y.

Çelebi, İlyas. “Sâhib b. ‘Abbâd”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 35/512-515. Ankara: TDV Yayınları, 2008.

Çetin, Nihad Mazlum. “Bahir”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 4/484-486. Ankara: TDV Yayınları, 1991.

Çöğenli, M. Sadi. “Mutarrizî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 31/375-377. Ankara: TDV Yayınları, 2020.

Demir, İsmail. “İbn Mu’tî’nin Kitâbu’l-Fusûl fi’n-nahv Adlı Eserinde İstişhâd”. *Kafkas Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2/3 (Ocak 2015), 16-35.

Demir, Ramazan. “Arap Dilinde Fıkhu’l-luga ve ‘İlmü’l-luga”. *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 13/23 (Haziran 2011), 183-203.

Dervîş, Abdullah. *el-Me‘âcimü’l-‘Arabiyye me‘a‘tinâin hâssin bi-mu‘cemi’l-‘ayn li’l-Halîl b. Ahmed*. Asyut: Mektebetü’ş-şebâb, 1980.

Doğru, Sümeyye. *Ebû Hayyân el-Endelûsî’ye Göre Arap Dilinde Hadisle İstişhâd*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2018.

Dozy, Reinhart Pieter Anne. *Tekmiletü’l-me‘âcimi’l-‘Arabiyye*. çev. Muhammed Selîm Nu‘aymî. Bağdat: Dâru’r-raşîd li’n-neşr, 1980.

Durmuş, İsmail. “İstişhâd”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 23/396-397. Ankara: TDV Yayınları, 2001.

Durmuş, İsmail. “Kürâunneml”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 26/561-562. Ankara: TDV Yayınları, 2002.

Durmuş, İsmail – Öztürk, Mürsel – Pala, İskender. “Kafiye”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 24/149-153. Ankara: TDV Yayınları, 2001.

Durmuş, İsmail. “Seci”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 36/273-275. Ankara: TDV Yayınları, 2009.

Durmuş, İsmail. “Sözlük”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 37/398-401. Ankara: TDV Yayınları, 2009.

Durmuş, İsmail. “Zebîdî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 44/168-171. Ankara: TDV Yayınları, 2013.

Ebû ‘Ubeyd el-Bekrî, ‘Abdullah b. ‘Abdilazîz b. Muhammed b. Eyyûb b. Amr. *Mu‘cemü me’s ta‘cem min esmâ’i’l-bilâd ve’l-mevâzi*. 1. Cilt. Beyrut: Âlemü’Kütüb, t.y.

ed-Dânî, ‘Osmân b. Sa‘îd b. ‘Osmân. *el-Mukni‘ fî rasmi mesâhifi’l-emsâr*. İstanbûl: Matba‘atü’t-devle, 1932.

- el-Efgânî, Sa'îd. *Fî Usûli'n-nahv*. Beyrût: el-Mektebü'l-İslâmî, 1987.
- el-Efgânî, Sa'îd. *Min Târihi'n-nahv*. Dimeşk: Dâru'l-fikr, 1978.
- Elmalî, Hüseyin. "Ahmed b. Muhammed Feyyûmî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 12/516-517. Ankara: TDV Yayınları, 1995.
- Elmalî, Hüseyin – Arslan, Şükrü. "Garîb". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 13/374-375. Ankara: TDV Yayınları, 1996.
- Elmalî, Hüseyin. "Ebû Zeyd el-Ensârî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 10/270-271. Ankara: TDV Yayınları, 1994.
- Elmalî, Hüseyin. "Muhammed b. Ebû Bekir Râzî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 34/487-488. Ankara: TDV Yayınları, 2007.
- Elmalî, Hüseyin. "Kâlî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 24/259-260. Ankara: TDV Yayınları, 2001.
- Emerîr, Yûsuf. "Cem'u'l-lugati'l-'Arabiyyeti ve neş'etü'l-me'âcim". *el-Mecelletü'l-akâdimiyyetü li'l-ebhâsi ve'n-neşri'l-ilmî* 16 (Ağustos 2020), 646-658.
- Emîn, Ahmed. *Duha'l-İslâm*. Kâhire: Matba'atü'l-i'timâd, 1933.
- Eminoğlu, Emin. *Türk Dilinin Sözlükleri ve Sözlükçülük Kaynakçası*. Sivas: Asitan Yayınları, 2010.
- el-Enbârî, Kemâlüddîn 'Abdurrahmân b. Muhammed b. 'Ubeydillâh. *Nüzhetü'l-elibbâ fî tabakâti'l-üdebâ*. Zerka: Mektebü'l-Menâr, 3. Baskı, t.y.
- Enîs, İbrâhîm. *Delâletü'l-elfâz*. Kâhire: Mektebetü'l-Anglo el-Mısıriyye, 3. Basım, 1976.
- Enîs, İbrâhîm. "Vahyü'l-esvât fî'l-luga". *Mecelletü Mecma'il-lugati'l-Arabiyye Mısır* 10 (Ocak 1958), 127-137.

- Eren, Ali Cüneyt. “Arapça Alfabetik Sözlüklerin Tanıtımı”. *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 9/1 (Ağustos 2009), 129-151.
- Ergüven, Şahabettin. “Arap Dilinde Lahn’ın Ortaya Çıkışı ve İlk Görüntüleri”. *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6/11 (Haziran 2007), 155-183.
- el-Ezherî, Muhammed b. Ahmed. *Tehzîbü’l-luga*. 1. Cilt. Kâhire: Dâru’l-Mısriyye li’t-te’lîfi ve’t-terceme, t.y.
- el-Fârâbî, İshâk b. İbrâhîm. *Dîvânü’l-edeb*. thk. Ahmed Muhtâr ‘Ömer. 1. Cilt. Kâhire: Müessesetü dâri’s-şâ’bi li’s-sihafeti ve’t-tibâ’ati ve’n-neşr, 1974.
- el-Fârâbî, Muhammed b. Muhammed b. Tarhan b. Uzluğ. *Kitâbü’l-Hurûf*. Beyrût: Dâru’l-meşrik, 1986.
- el-Ferâhîdî, el-Halîl b. Ahmed b. Amr b. Temîm. *Kitâbü’l-‘Ayn*. thk. ‘Abdülhamîd Hendâvî. 3-4. Cilt. Beyrût: Dâru’l-kütübi’l-‘ilmiyye, 2003.
- el-Ferâhîdî, el-Halîl b. Ahmed b. Amr b. Temîm. *Kitâbü’l-‘Ayn*. thk. Mehdî el-Mahzûmî – İbrâhîm Sâmerî. 3-5-6. Cilt. Beyrût: Dâru ve Mektebetü Hilâl, t.y.
- el-Fîrûzâbâdî, Mecdüddîn Muhammed b. Ya’kûb b. Muhammed. *el-Bulga fî terâcimi eimmeti’n-nahv ve’l-luga*. thk. Muhammed Mısrî. Şam: Dâru sa’dî’d-dîn, 2000.
- Fleisch, Henri. “İbn Fâris”. çev. Süleyman Tülücü - Mustafa Kaya *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 34 (Haziran 2010), 209-219.
- Fück, Johann. *el-‘Arabiyye dirâsât fî’l-luga ve’l-lehecât ve’l-esâlîb*. çev. Abdülhalîm Neccâr. Kâhire: el-Merkezü’l-kavmî li’t-terceme, 2014.
- Görmez, Mehmet. “Sâgânî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 35/487-489. Ankara: TDV Yayınları, 2008.

Gümüş, Sadreddin. “Garîbü’l-Kur’ân Tefsirinin Doğuşu”. *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5-6 (1987), 9-26.

Gündüzöz, Soner. “Arap Sözlük Bilimi ve Sözlük Çalışmaları”. *İslâm Medeniyetinde Dil İlimleri Tarih ve Problemler*. ed. İsmail Güler. 23-77. İstanbul: İSAM Yayınları, 2015.

el-Hafâcî, Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed b. ‘Ömer. *Şifâü’l-galîl fî mâ fî kelâmi’l-‘Arabi mine’d-dahîl*. Kâhire: el-Matba‘atü’l-vehbiyye, 1865.

el-Halebî, Abdülvâhid b. Alî. *Merâtibü’n-nahviyyîn*. Beyrût: el-Mektebetü’l-‘asriyye, 2. Basım, 2009.

Halîfât, Sahbân. “el-Muhkem”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 31/45. Ankara: TDV Yayınları, 2020.

el-Hamevî, Şihâbüddîn Yâkût b. Abdillâh. *Mu‘cemu’l-buldân*. 1. Cilt. Beyrut: Dâru Sâdir, 1977.

Hân, Sıddîk Hasan. *el-Bulga fî usûli’l-luga*. Kostantiniyye: Matba‘atü’l- Cevâ’ib, 1879.

Hartmann, R.K.K. – James, Gregory. *Dictionary of Lexicography*. Londra: Routledge, 1998.

el-Hasen, Ahmed Hasen - Ebü’l-‘Asel, Halîme Sâlih. “Ebû Hayret el-A‘râbî: Hayâtühû ve Mesûrühû’l-lugaviyyi anh”. *Mecelletü ‘ulûmi’l-lugât ve âdâbihâ* 28 (Ağustos 2021), 165-252.

Hassân, Temmâm. *el-Luga beyne’l-mi’yâriyye ve’l-vasfiyye*. Kâhire: ‘Âlemü’l-kütüb, 2001.

Hassânîn, ‘Afâf. *Fî Edilleti’n-nahv*. Gîze: el-Mektebetü’l-Akâdemiyye, 1996.

Haywood, John A. *Arabic Lexicography*. Leiden: E.J. Brill, 1960.

- Hicâzî, Mahmûd Fehmî. “Sözlük Yapımında Modern Akımlar?”. çev. A. Kâzım Ürün
Nüşa Şarkiyat Araştırmaları Dergisi 3/8 (Şubat 2003), 157-172.
- Hicâzî, Mahmûd Fehmî. *el-Üsüsü'l-lugaviyyetü li- 'ilmi'l-mustalah*. Kâhire: Mektebetü
garîb, 1993.
- Hüseyn, Muhammed el-Hıdır. “el-İstişâd bi'l-hadîs fi'l-luga”. *Mecelletü Mecma 'il-*
lugati'l-Arabiyye Mısır 3 (1936), 197-210.
- ‘Iyâd, Muhammed Rızâ – Celâyilî, Ahmed. “Mekânetü'n-nesri'l-‘Arabî fi'l-ihticâci'l-
lugavî ve mukârenetühû bi’ş-şî’r”. *Mecelletü'l-eser* 22 (Haziran 2015), 69-76.
- İbn Cinnî, Ebü'l-Feth ‘Osmân b. Cinnî. *el-Hasâis*. 2. Cilt. Şam: Dâru'l-kütübî'l-Mısriyye,
1952.
- İbn Cinnî, Ebü'l-Feth ‘Osmân. *Sırru sinâ'ati'l-‘Arab*. Şam: Dâru'l-kalem, 2. Basım,
1985.
- İbn Dureyd, Muhammed b. el-Hasen. *Cemheratü'l-luga*. 1. Cilt. Beyrût: Dâru'l-‘ilmi li'l-
melâyîn, 1987.
- İbn Ebî Hâtîm, Abdurrahmân b. Muhammed b. İdrîs er-Râzî. *Tefsiru'l-Kur’âni'l-azîm*.
1/22. Cilt. Riyâd: Dâru'n-nezâr, 1997.
- İbn Ebî Şeneb, Muhammed b. el-‘Arabî b. Muhammed. *Tuhfetü'l-edeb fî mîzânî eş ‘ârî'l-*
‘Arab. Paris: Mektebetü'l-Amerîka ve’ş-şark, 3. Basım, 1954.
- İbn Ebî Şeybe, Abdullâh b. Muhammed. *el-Musannef*. 17. Cilt. Cidde: Dâru'l-Kıble,
2006.
- İbn Hallikân, Şemsüddîn Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm b. Ebî Bekr. *Vefeyâtü'l-a ‘yân*.
5. Cilt. Beyrût: Dâru Sâdır, 1977.

- İbn Hişâm, Cemâlüddîn ‘Abdullâh b. Yûsuf b. Ahmed b. ‘Abdillâh. *Şerhu katri’n-neda ve bellü’s-sadâ*. Beyrût: Dâru’l-kütübi’l-‘ilmiyye, 4. Basım, 2004.
- İbn Kesîr, ‘İmâdüddîn İsmâ‘îl b. Şihâbiddîn ‘Ömer b. Kesîr b. Dav’. *el-Bidâye ve’n-nihâye*. 10. Cilt. Beyrût: Meketebetü’l-ma‘ârif, 1990.
- İbn Kesîr, ‘İmâdüddîn İsmâ‘îl b. Şihâbiddîn ‘Ömer b. Kesîr b. Dav’. *Tefsîru’l-Kur’âni’l-‘azîm*. 8. Cilt. Riyâd: Dâr Tayyibe li’n-neşri ve’t-tevzî‘, 1997.
- İbn Manzûr, Cemâlüddîn Muhammed b. Mûkerrem b. ‘Alî b. Ahmed. *Lisânü’l-‘Arab*. 2. Cilt. Beyrût: Dâru sâdir, t.y.
- İbnü’n-Nedîm, Muhammed b. Ebî Ya‘kûb İshâk b. Muhammed b. İshâk. *el-Fihrist*. Beyrût: Dâru’l-marife, t.y.
- İbnü’l-Cezerî, Şemsüddîn Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Alî b. Yûsuf. *Gâyetü’n-nihâye fî tabakâti’l-kurrâ*. 1. Cilt. Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-‘İlmiyye, 2006.
- İbnü’l-Enbârî, Muhammed b. Kâsım Muhammed b. Beşşâr. *el-Ezdâd fî l-luga*. Kâhire: el-Matba‘atü’l-Hüseyniyyetü’l-Mısriyye, 1907.
- İlhan, Nadir. “Sözlük Hazırlama İlkeleri, Çeşitleri ve Özellikleri”. *Turkish Studies International Periodical For the Languages Literature and History of Turkish or Turkic* 4/4 (2009), 534/554.
- el-İsfahânî, Hüseyin b. Muhammed b. el-Mufaddal er-Râgıb. *el-Müfredât fî garîbi’l-Kur’ân*. thk. Safvân ‘Adnân ed-Dâvedî. Riyâd: Dâru’l-meâsir-el-Medinetü’n-Nebeviyye, 4. Basım, 2009.
- Karaarslan, Nasuhi Ünal. *Cami’u’t-ta’rib ve Arapçada Yabancı Kelimeler Meselesi*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, Doçentlik Tezi, 1982.

- Karaarslan, Nasuhi Ünal. “el-Cemhere”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 7/323. Ankara: TDV Yayınları, 1993.
- Karaarslan, Nasuhi Ünal. “İshâk b. İbrâhîm Fârâbî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 12/298-301. Ankara: TDV Yayınları, 1995.
- Karaarslan, Nasuhi Ünal. “Şair”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 38/163-164. Ankara: TDV Yayınları, 2010.
- Karabela, Nevin. “Cevherî ve Sözlük Bilimine Katkıları”. *Uluslararası Türk Dünyasının İslamiyete Katkıları Sempozyumu*. ed. İsmail Hakkı Göksoy – Nejdî Durak. 631-636. Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2007.
- Kahraman, Mehmet. “Sözlük Bilim Kuram, İlke ve Yöntemler Üzerine”. *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi* 5/8 (Aralık 2016), 3288 – 3312.
- Kâsımî, ‘Alî. *Mu‘cemü’l-istişhâdât*. Beyrût: Mektebetü Lübnân nâşirûn, 2001.
- Katâmiş, ‘Abdûlmecîd. *el-Emsâlû’l-‘Arabîyye*. Dimeşk: Dâru’l-fikr, 1988.
- Kattân, Mennâ’ Halîl. *Mebâhis fî ‘ulûmi’l-hadîs*. Kâhire: Mektebetü vehbe, 5. Basım, 2007.
- Kay, Christian. *Historical Semantics Historical Lexicography: will the Twain ever meet*. Amsterdam: John Benjamins Publishing Company, 2000.
- Kaynak, Mehmet. “Ana Çizgileriyle Sözlük Bilimi ve Türk Sözlükçülüğü”. *Kafdağı Dergisi* 6/1 (Haziran 2021), 79-101.
- el-Kettânî, Muhammed b. Ca‘fer. *er-Risâletü’l-müstetrafe li-beyânî meşhûri kütübi’s-sünneti’l-müşerrefe*. Kâhire: Mektebetü’l-küllîyyâti’l-Ezheriyye, t.y.
- el-Kiftî, Cemâlüddîn Alî b. Yûsuf b. İbrâhîm b. Abdilvâhid eş-Şeybânî. 3. Cilt. *İnbâhu’r-ruvât*. Beyrût: Müessesetü’l-kütübi’s-sekâfiyye, 1986.

Kılıç, Hulusi. “Ebû ‘Amr eş-Şeybânî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 10/98-99. Ankara: TDV Yayınları, 1994.

Kılıç, Hulusi. “Ebû’l-Bekâ el-Kefevî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 10/298. Ankara: TDV Yayınları, 1994.

Kılıç, Hulusi. “Esâsü’l-belâga”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 11/357. Ankara: TDV Yayınları, 1995.

Kılıç, Hulusi. “İsmâîl b. Hammâd el-Cevherî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 7/459. Ankara: TDV Yayınları, 1993.

Kılıç, Hulusi. “Lisânü’l-‘Arab”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 27/195-196. Ankara: TDV Yayınları, 2003.

Kılıç, Hulusi. “Tâcü’l-luga”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 39/356-357. Ankara: TDV Yayınları, 2010.

Kırgız, Mustafa – Jammol, Yaseen. “el-İstişhâd fî’-lugati’l-‘Arabiyye”. *İnönü Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8/2 (Aralık 2017), 77-103.

Kıyıcı, Selahattin. “Ezherî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 12/65. Ankara: TDV Yayınları, 1995.

Kocaman, Ahmet. “Dilbilim, Sözlük, Sözlükçülük”. *Kebikeç Dergisi* 6 (1998), 111-114.

Krenkow, Fritz. “The Beginnings of Arabic Lexicography till the time of al-Jauhari, with special reference to the work of Ibn Duraid”. *Journal of the Royal Asiatic Society* 56/1 (Ekim 1924), 255-270.

Kur’ân Yolu. Erişim 12 Ocak 2023. <https://kuran.diyaret.gov.tr>

Lişheb, Hayat. *el-Mu‘cemü’l-‘Arabiyyi’l-hadîsi beyne’t-taklîdi ve’t-tecdîdi*. Setîf: Ferhât ‘Abbâs Üniversitesi, Dil ve Edebiyat Fakültesi, Yüksek Lisans Tezi, 2011.

- el-Mahzûmî, Mehdî. *el-Halîl b. Ahmed el-Ferâhîdî A 'mâlühû ve Menâhicühû*. Bağdat: Matba'atü'z-zehrâ, 1960.
- Meisami, Julie Scott – Starkey, Paul (ed.). *Encyclopedia of Arabic Literature*. Londra: Routledge, 1998.
- Mendeş, Nurdan - Karakaş, Vehbi. “Garîbü'l-Kur'ân Literatüründe İbn Hişâm'ın Yeri ve Râgıb el-İsfehânî'nin el-Müfredât'ıyla Mukayesesi”. *Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5 (Ekim 2015), 43-67.
- el-Merzübânî, Muhammed b. 'İmrân b. Mûsâ b. Sa'îd. *Nûru'l-Kabes el-Muhtasar mine'l-Muktebes*. Wiesbaden: Dâru'n-Neşr Franz Steiner, 1964.
- Minassatü Kalem. “Medresetü'l-kâfiye menhecühâ ve müessisühâ”. Erişim 6 Ocak 2023. <https://qalamedu.org/topic/مدرسة-القافية-منهجها-ومؤسسها/>
- el-Muâyeta, Reym Ferhân. “Menhecü Ebi'l-Hasen el-Hünâî Kürânneml fî Kitâbihi'l-Münecced fî'l-luga”. *Mecelletü'l-menâra li'l-buhûsi ve'd-dirâsât* 17/4 (Aralık 2011), 263-283.
- Muhtar, Cemal. “İslâmda Sözlük Çalışmaları”. *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3 (1985), 363-370.
- Mustafâ, Yemîne. *Teşekkülü binâi'l-mu'cemi'l-'Arabî dirâse vasfîyye tahlîliyye*. Buleyde: Câmi'atü'l-Buleyde, Külliyyetü'l-edebîyyât ve'l-lugât, Doktora Tezi, 2013.
- Nassâr, Hüseyin. *el-Mu'cemu'l-'Arabî*. Kâhire: Dâru Mısır li't-tibâ'a, 4. Basım, 1988.
- en-Neccâr, Ahmed Şevki. “el-Ebcedîyyetü'l-'Arabîyye lemhatün ve nazratün”. *Mecelletü'd-dâre* 8/2 (Ocak 1976), 158-177.

- en-Neysâbûrî, Ebû Bekir Muhammed b. İbrâhîm b. Münzir. *Kitâbu tefsiri'l-Kur'ân*. 1. Cilt. Riyâd: Dâru'l-meâsîr-el-Medinetü'n-Nebeviyye, 2002.
- Oy, Aydın. "Atasözü". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 4/44-46. Ankara: TDV Yayınları, 1991.
- Ölmez, Mehmet. "Tarihi Türk Dillerinin Sözlükleri". *Kebikeç Dergisi* 6 (1998), 109-110.
- Ömer, Ahmed Muhtâr. *el-Bahsü'l-lugavî inde'l-Arab*. Kâhire: Âlemü'l-kütüb, 6. Basım, 1988.
- Özkan, Halit. "Vicâde". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 43/100. Ankara: TDV Yayınları, 2013.
- er-Rafîi', Mustafâ Sâdık. *Târîhu âdâbi'l-'Arab*. Kâhire: Mektebetü'l-îmân, t.y.
- es-Safedî, Salâhuddîn Halîl b. İzziddîn Aybeg b. Abdillâh. *Nektü'l-himyân fî nüketi'l-'umyân*. Kâhire: Dâru'l-Medîne, 1911.
- es-Safedî, Salâhuddîn Halîl b. İzziddîn Aybeg b. Abdillâh. *el-Vâfî bi'l-vefeyât*. 29. Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabiyyi, 2000.
- es-Sâmerrâî, İbrâhîm b. Ahmed b. Râşid. "Fî'l-kavâfî ve Kitâbü't-Takfiye". *Mecelletü'l-mevrid* 7/3 (1978), 329-333.
- es-Sâmerrâî, İbrâhîm b. Ahmed b. Râşid. "Me'a'l-mu'cemâti'l-lugaviyyeti'l-kadîme". *Mecelletü'l-buhûsi'd-dirâsâti'l-'Arabiyye* 15 (1988), 5-33.
- es-Sarrâf, Alî Mahmûd. "Usûlü'l-mu'cemi'l-'Arabî". *el-Mecelletü'l-Ürdüniyyetü fî'l-lugati'l-'Arabiyyeti ve Âdâbihâ* 9/4 (Aralık 2013), 159-190.
- Sehâb, Ebû'l-Kâsım. *Ferheng-i hâversinasân*. Tahrân: Şirketi tab'î kitâb, 1899.
- es-Sekkâkî, Ebû Ya'kûb Sirâcuddîn Yûsuf b. Ebî Bekr (b.) Muhammed b. Alî. *Miftâhu'l-'Ulûm*. Beyrût: Dâru'l-kütübî'l-'ilmiyye, 2. Basım, 1987.

- Sellâm, Muhammed Zağlûl. *Eseru'l-Kur'ân fî tatavvuri'n-nakdi'l-'Arabî ilâ âhiri'l-karni'r-râbi'î'l-hicrî*. Asyût: Mektebetü's-şebâb, t.y.
- Sert, Göksel. "Sözlükbilim Terimleri Üzerine Bir Değerlendirme". *Uluslararası Disiplinler Arası Dil Araştırmaları (DADA) Dergisi* 3 (Aralık 2021), 61-78.
- es-Sîrâfî, Hasen b. 'Abdillâh b. Merzûbân. *Ahbârü'n-nahviyyîne'l-Basriyyîn*. Kâhire: Şeriketü Mektebeti ve Matba'ati Mustafa el-Bâbî el-Halebî ve Evlâdihî, 1955.
- SÖZMER, Eskişehir Osman Gazi Üniversitesi Sözlükbilimi Uygulama ve Araştırma Merkezi. "Türk Sözlükbilimi Derlemi". Erişim 14 Ekim 2022.
- es-Süyûtî, Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî. *Buğyetu'l-vu'ât fî tabakâti'n-nahviyyîne ve'n-nuhât*. 2. Cilt. Kâhire: 'Îsâ el-Bâbî el-Halebî ve Şürekâhu, 1965.
- es-Süyûtî, Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî. *el-İktirâh fî usûli'n-nahv*. İstanbûl: Dâru'l-Beyrûtî, 2. Basım, 2006.
- es-Süyûtî, Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî. *el-İtkân fî 'ulûmi'l-luga*. Beyrût: Müessesetür'l-risâle nâşirûn, 2008.
- es-Süyûtî, Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî. *el-Müzhir fî 'ulûmi'l-luga*. Beyrût: el-Mektebetü'l-'Asriyye, 1987.
- es-Süyûtî, Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî. *Tedribü'r-râvî*. Riyâd: Mektebetü Riyâd, t.y.
- Şâhîn, 'Abdüssabûr. *Dirâsât lugaviyye*. Beyrût: Müessesetü'r-risâle, 2. Basım, 1986.
- eş-Şerkâvî İkbâl, Ahmed b. el-'Abbâs b. el-Cîlâlî. *Mu'cemu'l-me'âcim*. Beyrût: Dâru'l-garbi'l-İslâmî, 2. Basım, 1993.

eş-Şeybânî, Ahmed b. Yahyâ b. Zeyd b. Yesâr. *Kitâbü'l-fasîh*. Kâhire: Dâru'l-ma'ârif, 2009.

eş-Şeybânî, Mecdüddîn el-Mübârek b. Esîrüddîn Muhammed b. Muhammed. *en-Nihâye fî garîbi'l-hadîs ve'l-eser*. Dammam: Dâru İbn Cevzî, 2000.

Şîr, Eddî. *el-Elfâzu'l-Fârisiyyetu'l-Mu'arrebe*. Beyrut: Dâru'l-'Arab, 2. Basım, 1908.

Tarp, Sven. “(Yeni) Bir Sözlükbilim Teorisine İhtiyacımız Var mı?”. çev. Fatih Doğru *Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi* 9 (Eylül 2014), 57-70.

TDK (Türk Dil Kurumu). *Türkçe Sözlük*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2009.

Toklu, Osman. *Dilbilime Giriş*. Ankara: Akçağ Yayınları, 2003.

Topaloğlu, Ahmet – Kaçalin, Mustafa Sinan. “Sözlük”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 37/402-414. Ankara: TDV Yayınları, 2009.

Topuzoğlu, Tevfik Rüştü. “el-Halîl b. Ahmed, Hayatı, Şahsiyeti ve Eserleri”. *Şarkiyat Mecmû'ası* 8 (Aralık 2011), 155-165.

Tural, Hüseyin. “İbn Fâris”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 19/479-481. Ankara: TDV Yayınları, 1999.

Tüccar, Zülfikar. “Ebû 'Ubeyd Kâsım b. Sellâm”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 10/244-246. Ankara: TDV Yayınları, 1994.

Tüccar, Zülfikar. “İbn Sîde”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 20/318-319. Ankara: TDV Yayınları, 1999.

Tüccar, Zülfikar. “Temâm b. Gâlib”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 40/432. Ankara: TDV Yayınları, 2011.

Tülücü, Süleyman. “Asma'î”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 3/499-500. Ankara: TDV Yayınları, 1991.

- Uzun, Mustafa İsmet. “Ebced”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 10/68-70. Ankara: TDV Yayınları, 1994.
- Vâlî, Hüseyin. “Sebîlü’l-iştikâk beyne’s-sema’ ve’l-kıyâs”. *Mecelletü Mecma’il-lugati’l-Arabiyye Mısır* 2 (Mayıs 1935), 195-227.
- Vardar, Berke. *Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: Multilingual Yabancı Dil Yayınları, 2. Basım, 2007.
- Versteegh, Kees. “In Search of Meaning: Lexical Explanation in Early Qur’anic Commentaries”. *The Meaning of the Word* (2015), 43-66.
- el-Yâfiî, Afîfüddîn Abdullâh b. Es’ad b. Alî b. Süleymân. *Mir’âtü’l-cenân ve ‘ibretü’l-yakzân fî ma’rifeti havâdisi’z-zamân*. 2. Cilt. Beyrût: D’aru’l-kütübi’l-‘ilmiyye, 1997.
- Yâkût, Mahmûd Süleymân. *Zâhiratü’t-tahvîl fî’s-siyegi’s-sarfiyye*. İskenderiye: Dâru’l-ma’rifeti’l-câmi’iyye, 1985.
- Yazıcı, Hüseyin. “İbn Kuteybe”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 20/145-149. Ankara: TDV Yayınları, 1999.
- el-Yemânî, ‘Abdülbaki b. ‘Abdilmecid. *İşâratü’t-ta’yîn fî terâcimi’n-nuhâti ve’l-lugaviyyîn*. Riyâd: Şeriketü’t-Tıbbâ’ati’l-‘Arabiyyeti’s-Su’ûdiyye, 1986.
- Yıldız, Nuray. “Eskiçağın Başvuru Eserleri ve Eskiçağ Sözlükçülüğü ve Sözlükleri”. *Kebikeç Dergisi* 6 (1998), 189-210.
- Yılginer, İbrâhîm – Öztoprak, Mustafa. “Halil b. Ahmed’in Kitâbü’l-Ayn’da Hadisle İstişhâdı”. *Disiplinlerarası Sosyal Bilimler Dergisi* 9 (Haziran 2021), 113-154.
- Yılmaz, Engin. *Sözlük Bilimi Üzerine Araştırmalar*. Ankara: Pegem Akademi, 5. Basım, 2021.

Yorulmaz, Nilüfer Kalkan. *Hicri İlk Üç Asır Arap Dili ve Belagatı Kaynaklarında Rivayet Sistemi*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2017.

Young, M. J. L. – Latham, J.D. – Serjeant, R.B. (ed.). *Religion, Learning and Science in the Abbasid Period*. Cambridge: Cambridge University Press, 1990.

Yüce, Nuri. “Carl Brockelmann”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 6/335-336. Ankara: TDV Yayınları, 1992.

Zavalsız, Halit. “Zübeydî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 44/519-520. Ankara: TDV Yayınları, 2013.

Zâzâ, Hasan. *Kelâmü'l-‘Arab min kazâyâ lugati'l-‘Arabiyye*. Beyrût: Dâru’n-nehda, 1976.

ez-Zehebî, Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. ‘Osmân. *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhîr ve'l-a'lâm*. 19. Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-‘Arabî, 1992.

ez-Zerkeşî, Bedrüddîn Muhammed b. Bahâdır b. ‘Abdillâh. *el-Burhân fî ‘ulûmi'l-Kur’ân*. thk. Muhammed Ebü'l-Fadl İbrâhîm. 1. Cilt. Beyrût: Dâru ihyâi'l-kütübi'l-‘Arabiyye, 1957.

ez-Zübeydî, Muhammed b. el-Hasen b. ‘Abdillâh b. Mezhic. *Tabakât'n-Nahviyyîn ve'l-Lugaviyyîn*. Kâhire: Dâru'l-Ma‘ârif, 2. Basım, 2009.